

АБАТБАЙ ДӘЎЛЕТОВ

**ХӘЗИРГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИ
ФОНЕТИКА**

НӨКИС-2005

АБАТБАЙ ДӘЎЛЕТОВ

**ҲӘЗИРГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИ
ФОНЕТИКА**

**ЖОҚАРЫ ОҚЫҰ ОРНЫНЫҢ ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТИ УШЫН
САБАҚЛЫҚ**

**Өзбекстан Республикасы Жоқары хәм орта арнаўлы билим министр-
лиги тәрәпинен тастыйықланған**

Қайта исленип 4-рет басылыўы

**НӨКИС
«ҚАРАҚАЛПАҚСТАН»
2005**

Ўзбекистан Илимлер Академиясының академиги, филология илимлериниң докторы, профессор Абатбай Дәўлетов - қарақалпақ тил билими, оның айрықша фонетика тараўы бойынша көптен берли жемисли мийнет етип киятырған алым. Оның төртинши рет ықшамластырылып баспадан шығарылып отырған бул сабақлығы жоқарғы оқыў орынларының филолог - талабаларына арналып жазылған. Китапта ҳазирги қарақалпақ тилиниң сеслик дүзилисине сегментлик ҳәм суперсегментлик кубылыслар сыпатлама берилген.

Сабақлық жоқары оқыў орнының оқыў жобасы менен бағдарламаларына сәйкес таярланған.

Жуўаплы редактор:

Филология илимлериниң докторы М.Қудайбергенов

Пиқир билдириўшилер:

М.Дәўлетов - Филология илимлериниң докторы;

О.Доспанов - Филология илимлериниң докторы, профессор;

Б.Қалиев - Филология илимлериниң докторы, профессор.

Фонетика - тил сеслери хаққында илим

§1. Фонетиканың изертлеу объекти.

Жәмийетте ең зәрүрли хәм оғада әҳмийетли хызметти - адамлар ортасында қарым-қатнас жасау қуралы ўазыйпасын атқаратуғын тил сеслерден қуралады. Тилдиң өмир сүриўи, жасауы сеслер арқалы болатуғынлығы, ойлаўымыздың тиккелей шынлыққа айланыўы тил арқалы, тил сеслери арқалы иске асатуғынлығы илимпазлар тәрәпинен толық дәлийлленген еди. Тилдиң усы сеслик тәрәпи хәм сеслерге байланыслы болған түрли қубылыслар тил билиминиң фонетика тараўында изертленеди. Тилдеги сеслердиң жасалыўын хәм еситилиўин, сеслердиң қурылысын, түрли сеслик нызамларды (сингармонизм, сеслердиң алмасыўы, қысқарыўы, түсип қалыўы хәм т.б.), тилдиң буўын қурылысын, пәт нормасын, интонациясын фонетика илими изертлейди. Сондай-ақ сөзлердиң дурыс айтылыўы хәм жазылыў қәделери де фонетикаға байланыслы мәселелер болып саналады.

Тилдеги барлық сеслер тутас бир системаны қурайды. Бул сестин тутас тил системасына киретуғынлығы оның тилдеги басқа сеслерге қатнасында, қарама-қарсы қойылыўында, өз-ара салыстырылыўында анық көринеди. Тилдиң фонемалық қурылысын анықлау, қанша даўыслы хәм даўыссызлардың өз алдына дара фонема хызметинде жумсалатуғынлығын, олардың сөз мәнисин хәм формасын айырыўға қатнасын анықлау айрықша әҳмийетке ийе болады. Сөзде гейпара жағдайлардың себебинен айырым сеслердиң түсип қалыу ямаса алмасыу қубылыслары ушырасады. Сондай-ақ қоңсылас сеслердиң, буўынлардың өз-ара тәсирине байланыслы, пәтке хәм тағы басқа фонетикалық жағдайларға байланыслы сеслер белгили дәрежеде өзгерислерге ушырап, бир-бирине үйлесип келеди. Мине, бундай қубылыслардың барлығы фонетиканың бирден-бир тийкарғы изертлеу объекти болып табылады.

Әлбетте, тил сеслери адамның сөйлеу ағзаларының тиккелей қатнасы арқалы жасалады. Сөйлеу ағзалары адамлардың биологиялық жақтан тиришилик етиу ушын керекли болған мүшелери хызметин атқарыу менен бирге олардың(адамлардың) жәмийеттеги ең әҳмийетли қатнас қуралы болған тилди, сөйлеуде пайда етиуши ағзалары болып та саналады. Тилдеги сеслер биринен соң бири избе-излик пенен айтылады, ал бир неше сести бир ўақытта теңинен айтыу мүмкин емес. Тилде айтылатуғын сеслер тәбияттағы толып атырған сеслердиң бир түри болып, олардың хәр қайсысы өзлерине тән акустикалық сыпатламасына ийе болады. Сөйлеу ағзалары хәм олардың сеслерди пайда етиудеги хызмети, сеслердиң акустикалық тәрәпи фонетикада изертленеди. Буўын, пәт, интонация тил сеслери менен тығыз байланыслы болады. Оларды билдиретуғын айрықша сеслер жоқ. Басқаша айтқанда буўын, пәт, интонация тилдиң материаллық тәрәпи, физикалық формасы болған сеслерден бөлек турмайды. Керисинше, олар тил бирликлери болған сеслер менен бирликте, сеслер арқалы тутас сөзлерде хәм гәплерде көринеди. Сонлықтан тилдеги сеслер арқалы жүзеге шығатуғын бундай қубылыслар да фонетикада изертленеди.

Бизің хәзирги жазыўымыз (кирилл, латын жазыўлары) сеслик жазыў болып, хәр бир сеслик тип - хәр бир фонема (гейде бирнеше фонемалар) қабыл етилген шәртли таңба менен белгиленеди. Әлипбедеги хәриплерден, барлық шәртли таңбалардан дурыс пайдаланып, сөзлерди хәмме бир қыйлы етип дурыс жазыў мәселелери көпшилик жағдайда фонетикаға байланыслы шешиледи. Сондай-ақ аўызша сөйлеў өз нормасына, өзгешелигине ийе болады. Аўызша сөйлеў мудамы жазыў менен сәйкес келе бермеўи мүмкин. Тилдиң аўызша хәм жазба тәреплери бир-бирине тығыз байланыслы болыў менен бирге олар айрмашылықларға да ийе болады. Тилдиң аўызша сөйлеў нормалары, жазыў қәделери тиккелей фонетикаға байланыслы дүзиледи. Тилдиң аўызша хәм жазба тәреплери фонетиканың тиккелей изертлеў объектине киреди.

§2. Фонетиканың әхмийети хәм тил билиминиң басқа тараўлары менен байланысы

Сөзлерди грамматикалық байланысқа түсирип, гәп қураў арқалы адам өз ой-пикирин билдиреди. Сөз хәм гәп мәни билдиретуғын тил бирликлери болады. Сес жеке турып семантикалық мәни билдире алмайды, бирақ сөзлердиң өзи сеслерден қуралады. Сонлықтан сөз хәм гәп пенен сеслерди бир қатарға қойып, олардың үшеўин теңдей қатнастағы тил бирликлери деўге болмайды. Тил бирликлери ортасында сеслердиң тутқан орнын белгилеўде, әсиресе, проф. Л.Р. Зиндердиң мына пикири итибарға ылайық: «Тилде традициялық түсиник болған хәр қыйлы үш элемент бир-биринен айырылып турады: сеслер, грамматика хәм сөзлик деген пикир қайта қараўды талап қылады. Сеслик тәрепи бул тилдиң үшінши бир элементи емес, ал сөзлердиң хәм грамматикалық усыллардың жасаўының зәрүрли формасы. Сөзлик хәм грамматикалық қурылыс тилдиң мазмунын қураса, ал сеслик тәрепи тилдиң материаллық негизин, оның физикалық формасын қурайды десек болады.¹ Солай етип сеслер сөзлердиң, грамматикалық формалардың, улыўма тилдиң өмир сүриўин тәмийин етиўши ең зәрүрли тил бирлиги болып саналады.

Фонетика әмелий жақтан да үлкен әхмийетке ийе болады. Мектеплерде саўатлылыққа үйретиў - дурыс оқытыў, дурыс жаздырыў методикасының көп ғана мәселелери фонетикаға байланыслы шешиледи. Тилдиң аўызша хәм жазба тәреплериниң өз-ара байланысы менен айрмашылықларын есапқа алыў оқыўшыларды саўатлылыққа үйретиў үлкен әхмийетке ийе болады.

Бурын жазыўы болмаған халықлардың әлипбеси менен жазыўын дөретиў, бурын жазыўы бар халықлардың жазыўын тағы да жетилистириў сыяқлы әмелий жақтан үлкен әхмийетке ийе болған мәселелер фонетикаға тийкарлана отырып шешиледи. Тилдиң аўызеки сөйлеў қәделерин толық билгенде ғана көпшиликке арналған баянатларды, радио хабарларын дурыс оқыў мүмкин.

¹ Зиндер Л.Р. Общая фонетика. Л., 1960, 8-бет.

Әдебий тилдің имла кәделерин белгилеу болса, фонетиканың әмелий жақтан баслы мәселелеринің бири болып есапланады.

Фонетика, лексикология, морфология, синтаксис хәзирги қарақалпақ тил билиминиң бөлек-бөлек тараулары болып, олар бир-биринен үлкен өзіншелік өзгешеліклерине, кескин айырмашылықтарына ийе болыу менен бир қатарда өз-ара тығыз байланысly да болады. Өйткени бул тараулардың бәриниң де изертлейтуғын бирден-бир объекти - хәзирги жанлы қарақалпақ әдебий тили. Хәзирги қарақалпақ тил билиминиң жоқарыда көрсетилген хәр бир тарауы қарақалпақ тилиниң белгили бир тәрәпин жан-жақлы терең изертлейди. Бул изертлеуде тутас тилдің басқа тәрәплери де нәзерден сыртта қалмауы тийис.

Лексикология, морфология хәм синтаксисте тилдің физикалық (сеслик) тәрәпине айрықша итибар берилместен-ақ, оның мәни аңлатыушылық тәрәпи нәзерде тутылады; бул тараулардың изертлеу объекти тилдің дара турғанда мәни билдиретуғын бирликлери - сөз, сөз дизбеги, гәплер болады. Фонетика бул тараулар ортасында айрықша орын тутады. Өйткени фонетиканың изертлеу объекти болған сес өз-өзинен семантикалық мәни билдирмейди. Ал сеслер сөзлерде жумсалып, сөзлердің мәнисин хәм формасын өзгертиуге тиккелей қатнасады. Сонлықтан фонетика тилдің социаллық тәрәпи менен бир қатарда оның физикалық - акустикалық жағын да изертлейди.

Фонетика өз алдына илим сыпатында грамматикаға да, лексикологияға да қарама-қарсы қойылатуғын тилдің айрықша тарауы екенлигине көпшилик илимпазлар өз уақтында үлкен дыққат аударған еди. Соның менен бирге фонетика лексикология, морфология хәм синтаксис пенен тығыз байланысly болады. Фонетиканың лексикология менен байланысly екенлиги сонда - лексикологияның негизги изертлеу объекти болған сөзлер бир-биринен сеслер арқалы, сеслик өзгешеліклери арқалы айырылып турады. Тек тилдеги омоним сөзлер ғана сеслик өзгешеліклерисиз-ақ хәр түрли мәни билдиреди. Мысалы : **тал**-атлық сөз мәнисинде, **тал**-фейил сөз мәнисинде: **ат**-атлық, **ат**-фейил мәнисинде хәм т.б. Сөзлердің сеслерден қуралатуғынының өзи фонетика менен лексикологияның байланысly екенлигин көрсетеди.

Фонетика морфология менен байланысly болады. Сөзлерге хәр қыйлы морфологиялық формалар қосылуы арқалы сеслердің өзгериулері, алмасыулары, түбирдің соңғы бууынының жууан я жиңишкелигине қарай қосымталардың жууан, жиңишке болып келиуи хәм тағы басқалар фонетика менен морфологияның тығыз байланысly екенин көрсетеди: Мысалы: **китап-китабы, шанақ-шанағы, балалы-билимли, жеткер-атқар** хәм т.б.

Фонетика синтаксис пенен де байланысly болады. Хабар, үндеу, сорау, буйрық сыяқлы гәплердің хәр бир түри өзлерине тән болған интонациясына ийе болады. Олар айтылуында интонациялық жақтан бир-биринен айрылып турады. Сондай-ақ бир түрли гәплердің өзи хәр қыйлы жағдайларға, орталыққа байланысly түрлише интонация менен айтылуы мүмкин. Керекли сөзлерге тыңлаушының дыққатын аударуу ушын пәт қойып, көтериңки айтыу, айырым гәп ағзаларынан кейин пауза ислеу, тутас гәптеги сөзлердің мелодикалық жақтан кубылмалы (бәлент-пәс, созымлы-қысқа) болып айтылуы - мине, бу-

лардың бәри ой-пикирдің анық хәм түсиникли болыўын тәмийин етеди. Фразалық пәт, пауза, мелодика - интонацияның ажыралмас сыңарлары. Ал интонация болса, сеслик қубылыс болып саналады. Буннан фонетиканың синтаксис пенен байланыслы экени аңланады.

Фонетика лингвистикалық емес илимлер менен де байланыслы болады. Фонетика бәринен бурын акустика хәм физиология менен байланыслы. Фонетика сондай-ақ медицинаның айырым тараўлары менен де байланыслы болады.

§ 3. Фонетиканың тараўлары

Фонетика тилдеги сеслерди хәм сеслерге байланыслы болған барлық қубылысларды хәр тәрәплеме толық изертлейди. Сеслердің сөйлеў ағзалары тәрәпинен жасалыўы, оларды акустикалық сыпатламасы, сеслердің хәр қыйлы тарийхый дәўирлерде өзгерислер менен раўажланып келиўи, хәзирги тилдеги жағдайы, бир семьялас хәм хәр қыйлы семьядағы тиллердің сеслик жақтан жақын-алыслығы сыяқлы бир-бирине байланыслы болған, соның менен бирге хәр қайсысын өз алдына алып, терең изертлеўди талап ететуғын бул мәселелер фонетиканың хәр түрли тараўларында сөз етиледі. Фонетиканың өзи сол тараўлардың жыйнағынан турады.

Жеке тилдің сеслик дүзилиси сол жеке тилдің фонетикасында үйрениледі. Мәселен, қарақалпақ тилинің сеслик дүзилиси қарақалпақ тилинің фонетикасында, орыс, өзбек, қазақ тилинің сеслик дүзилиси, сәйкес сол тиллердің фонетикаларында изертленеді. Жеке тилдің фонетикасы менен бирликте тил билминде улыўма фонетика да болады. Улыўма фонетика дүнья тиллеринин сеслик дүзилисине байланыслы болған улыўмалық, ортақ мәселелерди изертлейди: адамның сөйлеў ағзаларының артикуляциялық¹ мүмкиншиликлерин, сеслик қубылыслардың тәбиятын, сеслерди пайда етиўдің улыўмалық жағдайын, сеслердің өзгериўинин хәм дизбеклесиўинин улыўмалық нызамлылығын, сеслерди классификациялаўдың жолларын хәм т.б. мәселелерди изертлейди. Улыўма фонетика көпшилик дүнья тиллеринин материалларына сүйенеді. Сонлықтан улыўма фонетика жеке фонетика менен тығыз байланыслы болады. Жеке фонетика сеслик қубылысларды тилдің раўажланыўының хәзирги қәлпиндеги жағдайында сыпатлаўы мүмкин. Сондай-ақ тил сеслеринин белгили дәўир даўамында раўажланыў, өзгериске ушыраў себеплерин хәм басқа туўысқан тиллер менен байланысын салыстырып изертлеў мүмкин. Сонлықтан жеке фонетиканың өзи тарийхый фонетика, салыстырма фонетика хәм сыпатлама фонетика сыяқлы тараўлардан турады.

Хәзирги қарақалпақ тилинде жумсалып жүрген сеслер айтылыўы жағынан да, атқаратуғын хызмети жағынан да, сеслик қурылысы жағынан да әйjemги турысынан тап хәзирге шекем хеш өзгериссиз сол қәлпинде әўладтан-әўладқа өтип келген емес. Керисинше, тарийхый ўақытлар өтиў менен айырым сеслер-

¹ Артикуляция - латынша **артикуларе** «бөлек-бөлек айтыў» деген сөзден жасалған.

дің түсіп қалыуы, айырым сеслердің жанадан пайда болыуы кубылыстары нәтижесінде тилдің сеслик құрамы раўажланып келген. Тилдің сеслик құрылысының хәр түрлі тарийхый дәўирлерде раўажланып, өзгерислерге ушырауын хәм ол өзгерислердің себебин тарийхый фонетика изертлейди.

Бул тилдің сеслик кубылыстары сол тилдеги жақын, туўысқан болған басқа тилдің сеслик кубылыстары менен салыстырыла отырып үйренилсе, олар ортасындағы улыўма хәм айырмашылық белгилери анықланады. Бул айырым тилдің бир семьяға киретуғын басқа тиллерден өзгешелигин хәм усаслық тәреплерин ашыўда үлкен әхмийетке ийе. Сондай-ақ өз-ара усамайтуғын хәр түрлі семьяға киретуғын тиллердің сеслик системасын салыстыра отырып, ол тиллердің нызамлы айырмашылықтарын көриў мүмкин. Тиллерди салыстыра отырып үйрениў, ана тилинен шет тилинің өзгешеликтерин саналы түрде өзлестириў басқа тиллерди дурыс хәм тез үйрениўге себепши болады. Салыстырма фонетика-фонетиканың айрықша бир тилдің сеслерин басқа тиллердің сеслери менен салыстыра отырып изертлейтуғын тараўы. Салыстырма фонетика мудама тарийхый фонетика менен тығыз байланыста болады.

Сыпатлама фонетика тилдің раўажланыуының хәзирги өмир сүрип турған дәўириндеги сеслик құрылысын, ондағы фонемалар системасын, фонемалардың ишки өз ара байланысын анықлайды. Тилдің фонемалық құрылысын анықлаўда фонемалардың тарийхый шығысы хәм раўажланыуы да есапқа алынады. Сыпатлама фонетикада сеслердің өзгериў хәм раўажланыуы тарийхый хәзирги тилдің фонетикалық системасын анықлаўдың қосымша құралы ретинде пайдаланылады. Бундай бағдардағы фонетикалық изертлеўди соңғы дәўирде фонология¹ деп атайды.

Сыпатлама фонетика сеслердің физиологиялық-артикуляциялық, физикалық-акустикалық хәм лингвистикалық тәреплерин изертлейди. Сеслердің жасалыуында сөйлеў ағзаларының атқаратуғын хызмети (гейде бул физиологиялық фонетика деп те жүргизиледи), қандай сеслердің еситиў ағзаларында қандай тәсир қалдыратуғынлығы (сеслердің акустикалық тәрепи), сөзлердің мәнисин хәм формасын айырыўда жеке сеслердің қандай хызмет атқаратуғынлығы сыяқлы мәселелер усы сыпатлама фонетикада изертленеди. Булардың ишинде сеслердің мәни хәм форма айырыушылық хызмети, яғный қатнас жасаў құралы ретинде жумсалатуғын тәрепи баслы әхмийетке ийе болады. Сеслердің усы семантикалық тәрепи фонетиканы жәмийетлик илим болған лингвистикаға киргизеди. Солай етип изертлеў жұмысының мақсети хәм усылына қарай фонетика бир жағынан улыўма фонетика хәм жеке фонетика болып бөлинсе, екінши жағынан сыпатлама фонетика, тарийхый фонетика хәм салыстырма фонетика болып бөлинеди. Бул мийнетте хәзирги заман қарақалпақ әдебий тилинің сыпатлама фонетикасы хәққинда сөз етиледи.

§ 4. Фонетиканың изертлеў усыллары.

¹ **Фонология** - грек ше **φωνο** – «сес, даўыс», **λογος** – «илим» деген сөзлерден келип шыққан.

Фонетика анаў ямаса мынаў сеслик кубылысқа фонологиялық көз-қарастан қарайтуғын болса, ол тил билиминің лексикология, морфология хәм синтаксис тараўлары қолланатуғын усыллардан пайдаланады. Айтайық, фонемалардың сөзлерде түрли комбинацияларда жумсалыўы, фонетиканың лексикология хәм грамматика менен байланысы, фонетикалық кубылыслардың өз-ара байланысы хәм т.б. жөнинде сөз етилгенде жанлы тилдің фактлерине тийкарланылады.

Фонетикада тийкарынан еки түрли усыл - объективлик хәм субъективлик усыллар болып, олар бир-бирин толықтырып отырады. Әдетте сеслик кубылыслардың сырларын еситиўимиз арқалы хәм сөйлеў ағзаларымыздың хәрекетти арқалы билиўге тырысамыз. Булай етип бақлаў жүргизиў субъективлик усыл тийкарында болады.

Әдетте аўызеки сөйлеў барысында ушырасатуғын көп ғана сеслик кубылыслар сөйлеўши хәм тыңлаўшы тәрәпинен елестирилмейди. Сөзлердеги сеслер бурыннан дәстүр бойынша қәлиплесип қалған көнлигиўлер тийкарында қабыл етиледи. Мысалы: **ат, бет, от, өт** сөзлеріндеги **т** фонемасының төрт түрли екенлигин, балалар деген бир сөздің өзіндеги биринши, ортаңғы хәм соңғы буўынлардағы **а** даўыслы фонемасының созымлылығы хәм акустикалық сыпаты жағынан үш түрли екенін сөйлеўши де, тыңлаўшы да итибарға алмайды. Бундай сеслик айырмашылықлар фонетикада үлкен әхмийетке ийе. Өйткени усындай хәр қыйлы сеслик айырмашылықлар кем-кем өткирлесип, келешекте жаңа фонема дәрелиўи мүмкин. «Сана саласына тиккелей еле өтпеген, физиологиялық хәм физикалық тараўда болып атырған айырым кубылыслар лингвист ушын оғада үлкен әхмийетке ийе болыўы мүмкин. Өйткени ол кубылыс келешек өзгерислердің нышаны бола отырып, ўақыттың өтиўи менен тиллик ойлаўдың қарамағына өтиўи итимал»³.

Тил сеслеринің тәбиятын толық билиў ушын субъективлик усыл еле жеткиликсиз. Объектив өмир сүриўши сеслик кубылыслар объективлик усыллар тийкарында изертлениўи зәрүр. Басқаша айтқанда, олар түрли экспериментлер жәрдемінде изертлениўи керек. Тил сеслерине қойылатуғын экспериментлер, әлбетте, экспериментальлық фонетикада изертленеди. Экспериментальлық фонетика тил билиминің фонетикасының айрықша тарийхый фонетика, салыстырма фонетика, сыпатлама фонетика сыяқлы тараўы емес, ал сеслик кубылысларды хәр түрли әспаблар жәрдемінде изертлейтуғын усыл болып табылады.

Хәзирги дәўирде фонетикалық изертлеўлерде түрли аппаратлардың жәрдемінде ғана анаў ямаса мынаў сеслик кубылыслар жөнинде анық жуўмаққа келиў мүмкин. Әсиресе сеслердің айтылыўы хәм еситилиўи мәселелерин тексергенде эксперименталь усыл күтә зәрүрли болады. Өйткени «...хәтте нәзик сеслерди еситиўге үйренген, шыныққан қулақтың өзи сол сеслерди сол қәлипте емес, ал жеке ойлаўы негизінде көнлигиўи бойынша қабыл етеди»¹ деп жазған еди академик Л.В.Щерба.

¹ Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974, 137-бет.

Экспериментальлық фонетикада тийкарынан төрт түрлі усыл қолланылады: графикалық усыл (кимограмма, осциллограмма сызықлары), сеслик усыл (пластинка, магнитофон пленкасы), соматикалық усыл (фото-рентген, палатограмма сүүретлери), спектрографиялық усыл (спектрограммалар).

§ 5. Фонетиканың изертлеу аспектлери хаққында түсиник

Тил сеслерин үйрениу оғада курамалы кубылыс. Сонлықтан сеслерди хәр түрлі көз-қарастан изертлеу талап қылынады. Бириншиден, ең алды менен тил сеслик тил болғанлықтан тәбияттағы толып атырған басқа сеслер сыяқлы тил сеслери де өзиниң физикалық тәбиятына ийе болады хәм ол физикада үйрениледі. Бул тил сеслериниң физикалық аспекти болады. Екиншиден, сөйлеу хәм қабыл етиу адам тәрәпинен иске асырылатуғын кубылыс. Сөйлеу белгили дәрежеде адам организминиң атқаратуғын хызмети болғанлықтан ол анатомиялық-физиологиялық көз-қарастан қарап та изертленеди. Шиншиден, тил сеслериниң ең әхмийетли жағы сонда, олардың жәрдемінде адам өз ой-пикирин баянлайды. Басқаша айтқанда, тил сеслери жәмийетте қатнас куралы хызметин атқарады. Бул сеслердиң ең баслы тәрәпи, социаллық (лингвистикалық) тәрәпи болып табылады. Фонетика лингвистикалық илим сыпатында сеслердиң социаллық тәрәпине көбирек итибар береді. Соның менен бирге фонетика анау я мынау сеслик кубылысты дурысырақ хәм тереңирек түсиндиріу ушын физикалық, физиологиялық материаллардан да пайдаланады.

Сеслердиң физикалық хәм физиологиялық тәрәплериниң изертлениуиниң өзи олардың (сеслердиң) лингвистикалық хызметин хәр тәрәплеме тереңирек үйрениуге бағдарланады.

§ 6. Фонетиканың акустикалық тәрәпи. Тийкарғы акустикалық түсиниклер

Тәбияттағы сеслердиң улыума теориясы физиканың акустика¹ бөлиминде изертленеди. Тил сеслери тәбияттағы толып атырған басқа сеслер сыяқлы хаўаны тербелтип, оны толқын тәризли хәрәкетке келтириу нәтийжесинде жасалады. Сес өтетуғын орталық хаўа кеңислиги болады.

Тил сеслери дауыс шымылдығының дирилдеуи хәм хаўа ағымының сөйлеу ағзалары дийуалларына тәсир етиуи нәтийжесинде пайда болады.

Сеслерге акустикалық жақтан сыпатлама бериуде сес ырғағы, сес күши, сес тембри, сеслердиң созымлылығы менен бирликте резонанслық кубылыслар көзде тутылады. Сес ырғағы белгили ўақыт бирлигиндеги пайда етилген дирилдиниң муғдарына байланыслы болады.² Ыақыт бирлиги ретинде секунд өлшеми жумсалады. Дирилдиниң муғдары қаншелли көбейсе, сес ырғағы соншелли күшейеди, керисинше, дирилдиниң муғдары қаншелли азайса, сес

¹ Акустика - гректиң *akustikos* – «еситилиу» деген сөзинен алынған.

² М.И. Матусевич. Введение в общую фонетику. М., 1959, 19-бет

ырғағы пәсейеди. Сес ырғағын пайда етиўши тербелис жийилиги тербелиўши денениң массасына кери пропорционал, ал денениң тығызлығына (мәселен, тардың тартылыў дәрежеси) туўра пропорционал болады. Басқаша айтқанда, денениң турқы қаншелли үлкен болса ҳәм тығызлығы босаң болса, белгили ўақыт бирлигиндеги пайда болатуғын тербелис жийилигиниң муғдары аз болып, сес пәсең шығады. Керисинше, денениң турқы қаншелли киши болса ямаса тығызлығы қатты болса, белгили ўақыт бирлигинде пайда болатуғын тербелис жийилигиниң муғдары көп болса, сес бәлент шығады.

Ерлердиң даўыс шымылдығы ҳаяллардың даўыс шымылдығына қарағанда қалыңырақ ҳәм узынлаў, яғный турқы үлкенирек. Сонлықтан да ерлердиң даўысы пәс (жуўан) ҳаяллардың даўысы бәлент (жиңишке) болады.

Сес ырғағы герц пенен өлшенеди. Секундына бир толық тербелис бир герц (гц) болады. Егер де сес пайда етиўши дене бир секундта 300 рет жийиликте тербелсе (дирилдесе), онда 300 гц жийиликтеги сес пайда етиледі. Адамның қулағы шама менен 16 гц тен 20 мың гц аралығындағы жийиликтеги сеслерди еситиў уқыбына ийе болады. 16 гц еситилиўдиң ең төменги шегарасы, ал жоқарғы шегарасы адамның жас өзгешелигине қарай 20 мың гц тен төменлеўи мүмкин. 16 гц тен төменги жийиликте пайда етилген сес (мәселен, жер силкиниўде жер қыртысларының тербелиси) инфра сес, ал 20 мың гц тен жоқарғы жийиликтеги сес ультра сес деп аталады. Инфра ҳәм ультра сеслерди адам қабыл етиў уқыбына ийе емес.

Сеслер тон (даўыс) ҳәм шаўқымнан жасалады. Избе-изли тәкирарланған тербелис нәтийжесинде пайда болған сес тон (даўыс), ал избе-изли тәкирарланбаған тербелис нәтийжесинде пайда болған сес шаўқым деп аталады. Даўыслы сеслер тоннан, ал даўыссыз сеслер тийкарынан шаўқымнан ибарат болады.

Сес күши ҳаўа толқынының пәтине байланысly болады. Сес күшиниң энергиясы ҳаўа толқынының бағытына перпендикуляр түсирилип, 1 секундтағы 1см^2 майданша менен өлшенеди. Басқаша айтқанда, сес күши тербелестиң амплитудасынан¹ фәрезли болады: тербелис толқынының амплитудасы қаншелли көбейсе, сес күши де соншелли күшейеди, керисинше, тербелис толқынының амплитудасының азайыўы менен сес күши де пәсейеди. Сес күши менен сестиң қатты ҳәм әстен айтылыўы арасындағы байланысты түсинип алыў зәрүр. Әдетте сес күши қаншелли жоқары болса, сес қатты айтылады деп саналады. Сестиң қатты я әстен айтылыўының сес күшинен фәрезлилиги сес ырғағы менен де байланысly болады. Өйткени бирдей күшке ийе болған, бирәк хәр түрли ырғақ пенен айтылатуғын сеслер қатты я әстен айтылыўы жағынан хәр түрли болып қабыл етиледі.

Сес күшин өлшейтуғын бирлик децибел (дб) болады. Сестиң қатты я әстен айтылыўы сес күшине байланысly өлшенеди. Еситиўдиң төменги шегарасы 0 дб десек, жоқарғы шегарасы 13 дб болады.

¹ Амплитуда - латынша **amplitudo** – «кеңлик» деген мәнини билдиреди.

Сес тембри¹ сес тербелісінің түрлері менен байланысly болады. Сес толқынын пайда ететугын тербеліс қурамалы қубылыс болады. Мәселен, музыкалық эсбаптың тарын алсақ, толық тербеліу менен бирге тардың жартысы, үштен бири, төрттен бири хэм т.б. бөлеклері де тербеледі. Усындай қурамалы тербеліс нәтижесінде сес пайда етиледі. Сес пайда етиуіші денениң толық тербелісінен сестің тийкарғы тоны пайда болады, ал оның бөлеклерінің тербелісінен обертон² (қосымша тон) жасалады. Қосымша тон тийкарғы тонға қарағанда жоқары болады. Мысалы, тардың тийкарғы тоны 100 гц тербелісте болса, оның жартысы 200 гц қосымша тонды, үштен бири 300 гц қосымша тонды хэм т.б. береді. Тийкарғы тон ең күшлисі болып, толық сестің сапасын белгилейді. Ал қосымша тон болса, сеске белгили дәрежеде қосымша түр береді. Тийкарғы тонның күши менен ондағы қосымша тонлардың өз-ара сәйкеслесип, үйлесіуінен сестің гармоникалық қурылысы - тембри келип шығады.

Тембр түсиниги тийкарынан дауысly сеслер менен байланысly болады. Мысалы, **а, ы, и** хэм т.б. сеслерди хэр қайсысының өзине тән тембрине ийе болғанлығы себепли оларды ажыратамыз.

Белгили бир сести айтқан уақытта сөйлеу ағзаларының хәрекеті нәтижесінде тамақтан жоқарыда жайласқан бослықлар - жутқыншақ бослығы, ауыз бослығы өзлерінің көлемін хэм формасын өзгертип, сол сеске тийисли болған түрге ийе болады. Солай етип ол бослықлар резонатор³ хызметін атқарады. Мурын бослығы өзінiң көлемін хэм формасын өзгерте алмайды. Себеби мурын бослығында оның формасын өзгерте алғандай хәрекетке келиуіші сөйлеу ағзалары жоқ. Сонлықтан мурын бослығы тек мурынлық сеслерди айтқанда ғана резонатор хызметін атқарады. Солай етип адамның сөйлеу ағзалары болған ауыз, мурын, жутқыншақ бослықлары қурамалы резонаторлық системаны пайда етеді. Тамақтағы дауыс шымылдығында пайда болған қурамалы тон тамақтан жоқарыда жайласқан жутқыншақ, ауыз, мурын бослықларының резонансы (жаңғырығы) нәтижесінде өзінiң әуелги түрін өзгертеді. Айтылуға тийисли сес сол бослықлардан өзине тән болған қосымша сеслик түр алады. Резонатор жәрдемінде қосымша тонлардың айырымлары күшейіуі, ал биреулері пәсеңлеуі мүмкин. Жийиликтің күшейген бөлеги, яғный сес энергиясының жыйналған бөлеги форманта⁴ деп аталады. Сестің формантлық қурылысы оның спектрінде⁵ анықланады. Спектр арқалы сестің ең әхмийетли сыпатламасы бериледи.

Сеслердің тербеліс жийилигін бөлип-бөлип алып, спектральлық анализ жасау электроакустикалық хэм электронлық техниканың өсиуі менен рауажлана баслады. Сеслердің формантлық дүзилісін жазып алатуғын аппарат

¹ **Тембр** - французша **timbri** – «қоңырау» деген сөзден жасалған.

² **Обертон** - немецше **oberton** – «жоқары тон» деген сөзден жасалған.

³ **Резонатор** - французша **resonanse** – «жаңғырық» сөзінен алынған.

⁴ **Форманта** - латынша **formans, formantis** – «пайда етиуіші», «дөретиуіші» сөзінен жасалған.

⁵ **Спектр** - грекше **spektrum** – «көрінетуғын» деген сөзден жасалған.

спектрограф¹ деп, ал жазылып алынған материал спектрограмма деп аталады. Спектрограммада хәр сес өзіне тән болған формантларының жайласыу орнына, формасына ийе болады.

Сести айтыу үшін белгили уақыт бирлиги кетеди. Сестиң созымлылығы (длительность) тербелестиң саны менен созылыу уақтына байланыслы болады. Бираз тиллерде, мәселен, түркмен, қырғыз, якут тиллеринде бир сестиң созымлы хәм қысқа айтылыуы мәни айырыушылық, яғнай фонемалық хызмет атқарады. Ал қарақалпақ тилинде белгили бир сестиң созымлы хәм қысқа айтылыуы семантикалық мәни билдириу үшін жумсалмайды, тек фонетикалық жағдайға байланыслы ол бирде созымлы, бирде қысқарақ айтылыуы мүмкин.

§ 7. Фонетиканың физиологиялық тәрәпи.

Сөйлеу ағзалары.

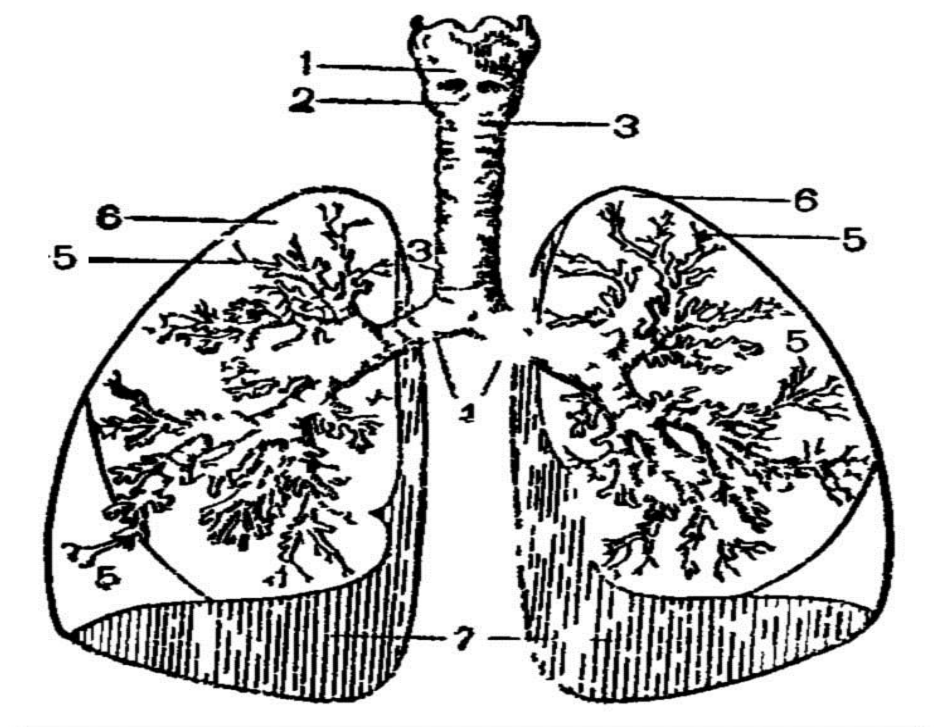
Фонетиканың анатомиялық - физиологиялық тәрәпи дегеннен сөйлеу ағзаларының қурылысы хәм олардың хызмети түсиниледи. Тилдеги сеслер жөнинде айтқанымызда алды менен ол сеслердиң артикуляциялық сыпатламасын билиуимиз зәрүр. Артикуляциясы жағынан хәр қыйлы болғаны үшін сеслер хәр түрли акустикалық сыпатламаға ийе болады. Нәтийжеде биз хәр қыйлы сеслерди есitemиз. Солай етип сеслик айырмашылықлар артикуляциялық айырмашылықлардан келип шығады. Тил сеслерин хәм олардың айтылыуын дурыс түсиниу үшін сөйлеу ағзаларының атқаратуғын хызметин, олардың адам организминде қалай жайласқанлығын, хәрәкетке келиу мүмкиншилигин билиуимиз тийис. Тил, ерин хәм кишкене тил жайласқан тамақ хәм өкпе сөйлеу ағзалары болып есапланады.

Өкпе адамның тиришилиги үшін оғада зәрүрли болған дем алыу хәм қанды кислород пенен тәмийинлеп туруу сыяқлы жүдә әхмийетли физиологиялық хызметти атқарады. Сондай-ақ өкпе тил сеслерин айтыу үшін зәрүрли болған хауа ағымын пайда етип, хауа жүретуғын «каналдың» бойында жайласқан сөйлеу ағзалары менен бирликте сеслерди дөретиу усаған оғада әхмийетли уазыйпаны да атқарады. Тиришиликтиң әдеттеги дем алыу мапазында хауаны ишке тартыу хәм сыртқа шығарыу бир қәлипте теңдей уақыт ишинде мурын арқалы иске асады. Ал сөйлеген уақытта хауаны ишке тартыу әдеуир тезлеседи де, сыртқа шығарыу ақырын болады хәм әдеттеги дем алыу (физиологиялық дем алыу) уақтындағы хауаны сыртқа шығарыуға салыстырғанда иштен бир неше мәртебе көбирек хауа шығарыу мүмкин. Физиологиялық дем алыу менен сөйлеу уақтындағы дем алыудың тағы бир өзгешелиги - сөйлеуде мурынлық сеслерден басқа сеслердиң бәрин айтқан уақытта хауа ағымы ауыздан шығады да, физиологиялық дем алыуда әдетте хауа мурыннан шығады хәм мурын арқалы хауа ишке тартылады.

Өкпе еки жағынан еки қолқа арқалы жоқарысында жайласқан кегирдек пенен тутасқан болады. (1-сүүрет). Өкпеден шыққан хауа ағымы кегирдек арқалы

¹ **Спектрограф** - грекше **spektrum** – «көринетуғын» хәм **grapо** – «жазаман» деген сөзлерден жасалған.

кегирдектің жоқарысында жайласқан тамақ арқалы өтеді. Тамақ кегирдектің жоқарысындағы жайласқан оның кеңейген бөлімі болады (2-сүурет). Тамақ жүзик тәрізлі, қалқан тәрізлі хәм еки шөмиш тәрізлі шемиршеклерден құралады. Ол шемиршеклер мускуллар менен тутасып турады. Аўқатлық заттың дем алатуғын жаққа (тамаққа) қарай кетип қалмай, өнешке кетиўи ушын жутыныў ұақтында тамақтың жоқарысында алмурт тәрізлі жумсақ шемиршек тамақ жолын жаўып турады. Нәтийжеде аўқатлық зат дем алыў мүшесине қарай емес, ал өнешке қарай кетеди.



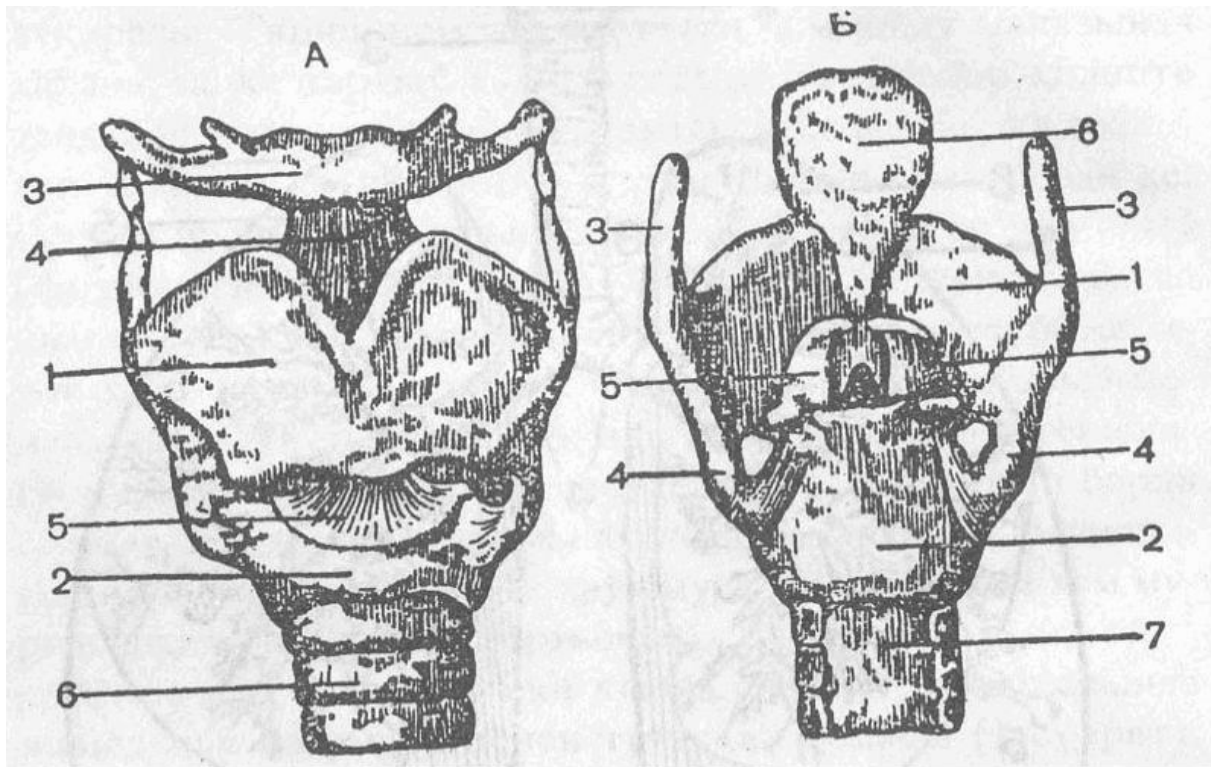
1-сүурет

Өкпе хәм кегирдек

1-қалқан тәрізлі шемиршек; 2-жүзик тәрізлі шемиршек; 3-кегирдек; 4-қолқалар; 5-қолқа талшықлары; 6-өкпениң төменги негизги бөлімі.

Шөмиш тәрізлі еки шемиршек жүдә хәрекетшең болады. Олар бир-бирине жақынласыўи хәм қашықласыўи арқалы даўыс шымылдығының формасын өзгертеди. Даўыс шымылдығы шөмиш тәрізлі хәм қалқан тәрізлі шемиршеклердің аралығында жайласқан майысқақ жийеклерине ийе болған саңлақ болып, оған бекитилген мускуллардың тәсири менен хәрекетке келеди (3-сүурет). Даўыс шымылдығы сес пайда етиўде оғада үлкен әхмийетке ийе болады. Даўыс шымылдығының жоқарысында жалған даўыс шымылдығы орналасқан. Жалған даўыс шымылдығы толықлаў хәм үлкенирек болады. Даўыс шымылдығы зақымланғанда ямаса аўырғанда жалған даўыс шымылдығы арқалы да сөйлеўге болады. Бирақ даўыс қырылдақ хәм пәс шығады.

Шөмиш тәризли шемиршеклердің хәрәкети нәтийжесинде даўыс шымылдығы өзиниң формасын өзгертеди дедик. Мәселен, даўыс шымылдығының үш түрли жағдайын анық айырыўға болады. Бириншиден, даўыс шымылдығының мускуллары босаңсып, ол кең ашылған болыўы мүмкин. Бундай жағдайда өкпеден шыққан хаўа ағымы хеш қандай иркинишке ушырамайды. Даўыс шымылдығы физиологиялық дем алыў ўақтында хәм үнсиз сеслерди айтқанда усы қәлипте турады. Екиншиден, даўыс шымылдығының ишки дийўаллары жақынласып хәм керилип (тартылып) турыўы мүмкин. Бул жағдайда даўыс шымылдығы оғада кишкене саңлақты пайда етеди ямаса жабылып турады, дерлик.



2-сүүрет

Тамақ

А. Тамақтың алдыңғы жағынан көриниси:

1-қалқан тәризли шемиршек; 2-жүзик тәризли шемиршек; 3-тил асты сүйеги; 4-қалқан тәризли шемиршекти тил асты сүйеги менен тутастырыўшы; 5-жүзик тәризли хәм қалқан тәризли шемиршеклерди тутастырыўшы; 6-кегирдек

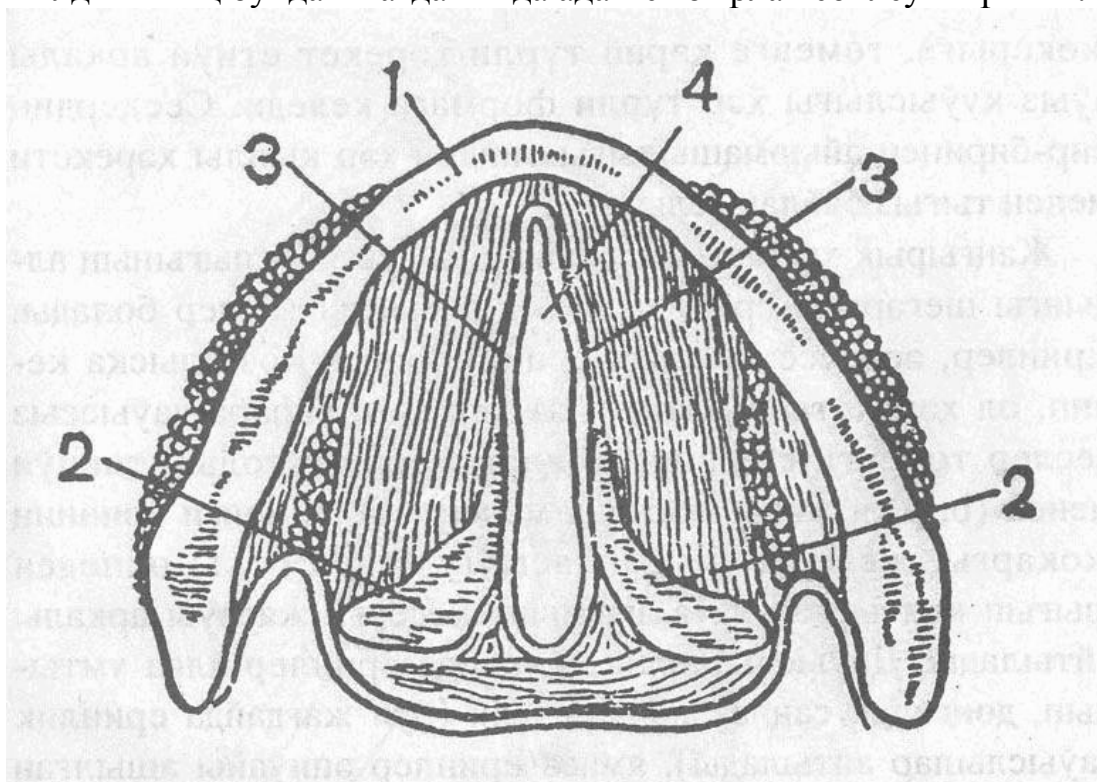
Б. Тамақтың артқы жағынан көриниси:

1-қалқан тәризли шемиршек; 2-жүзик тәризли шемиршек; 3-қалқан тәризли шемиршектің жоқарғы бөлими; 4-қалқан тәризли шемиршектің төменги бөлими; 5-шөмиш тәризли шемиршек; 6-тамақ үсти; 7-кегирдектің ишки тәрепи.

Солай етип хаўа ағымы өз жолында тосқынлыққа ушырайды. Хаўа басымы нәтийжесинде даўыс шымылдығы азлап ашылып, белгили көлемдеги хаўа

шығады. Даўыс шымылдығы қатты тартылып турғанлықтан тағы да оның дийўаллары жақынласып, саңлақты киширейтеди. Кейин хаўа ағымының басымы менен және ашылып, белгили дәрежедеги хаўаны шығарады да, қайтып жақынласады. Бундай хәрекет оғада үлкен тезлик пенен избе-изли түрде қайталанып отырады. Бул

даўыс шымылдығының жоқарысындағы бослықларда хаўаның тербелисин пайда етип, нәтийжеде даўыс келип шығады. Даўыс шымылдығының бундай хәрекетинен даўыс қатнасатуғын сеслер болған даўыссыз сеслер, үнли даўыссызлар, сонорлар жасалады. :шиншиден, даўыс шымылдығы босаңсып, бірақ ол кишкене саңлақ пайда етиўи мүмкин. Бул жағдайда хаўа ағымы қыйынлық пенен, күш пенен өтип, даўыс шымылдығының дийўалын дирилдетиў нәтийжесинде шаўқымға тән болған дирилдини пайда етеди. Сөйтип даўыс шымылдығының бундай жағдайында адам сыбырлап сөйлеўи мүмкин.



3-сүүрет

Кесесине кесилген тамақ

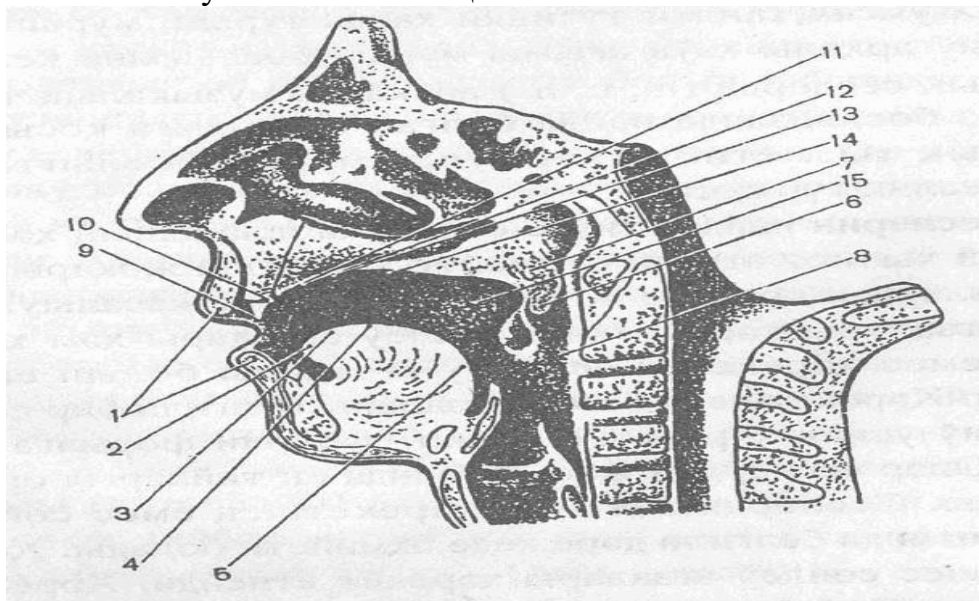
1-қалқан тәризли шемиршек; 2-шөмиш тәризли шемиршеклер; 3-даўыс шымылдығының ернеклери; 4-даўыс шымылдығы.

Ерлер менен хаяллардың даўыс айырмашылығы олардың даўыс шымылдықларының өзгешелигине байланыслы болады. Қозғалыссыз турған ўақытта ерлердің даўыс шымылдығының узынлығы орташа 1,5 см, ал хаяллардың даўыс шымылдығының узынлығы 1,2 см болады. Даўыс шымылдығы үлкен болған сайын даўыс пәс (жуўан даўыс), ал киши болған сайын бәлент (жиңишке даўыс) болады. Сонлықтан ерлер жуўан (ири) даўыслы, хаяллар жиңишке (майда) даўыслы болып келеди. Сондай-ақ даўыстың бундай өзгешелиги даўыс шымылдығы мускулларының тартылып, керилип турыў дәрежесине де байла-

ныслы болады. Әдеттегі сөйлеу ұақтында ерлердің дауыс шымылдығының дирилдиси секундына 85 реттен 200 ге шекемги аралықта (85-200 гц), хаяллардың дауыс шымылдығының тербелиси болса 160 реттен 340 қа дейинги аралықта (160-340 гц) болады. Адамның дауыс шымылдығы шама менен 40 гц тен 1700 гц аралығындағы тербелисти пайда етиў мүмкиншилигине ийе.¹

Өкпеден шығып киятырған хаўа ағымы тамақтан кейин оның жоқарысында жайласқан жутқыншақ бослығына келеди. Жутқыншақ диаметри 3 см шамасындағы жумсақ дийўалына ийе болған бослық болып, ол жаңғырық хызметин атқарады. Жутқыншақ жоқарысындағы еки саңлақ арқалы мурын бослығы менен, ортасындағы саңлақ арқалы аўыз бослығы менен хәм төменде жайласқан саңлақ арқалы тамақ пенен тутасқан болады.

Тилдеги сеслердің жасалыўында тек бир сөйлеу ағзасы ғана қатнасып қоймайды, ал көпшилик сөйлеу ағзаларының хызметин нәтийжесинде белгили бир сес пайда етиледи. Хәр түрли сеслердің жасалыўында, сеслик өзгешеликлердің пайда етилиўинде аўыз бослығында жайласқан сөйлеу ағзаларының хызметин айрықша (4-сүүрет). Жоқарыда сеслер аўыз, мурын, жутқыншақ бослықларының резонатор (жаңғырық) хызметин атқарыўы нәтийжесинде өзинше өзгешелигине ийе болады деген едик. Тилдеги сеслер айрықша жаңғырық хызметин атқарыўшы аўыз бослығының хәр түрли формаға ениўи арқалы өзлерине тән болған сеслик түрине ийе болады. Айтылажақ сестің сыпатына байланыслы аўыз бослығының



4-сүүрет

Кесесине кесилген бастағы сөйлеу ағзалары

Хәрекетшен сөйлеу ағзалары:

1-еринлер; 2-тилдің алдығы бөлими; 3-тилдің ортаңғы бөлими; 4-тилдің артқы бөлими; 5-тилдің түби; 6-кишкене тил; 7-жумсақ таңлай; 8-жутқыншақтың артқы дийўалы.

Хәрекетсиз сөйлеу ағзалары:

¹ Буланин Л.Л. Фонетика современного русского языка. М., 1980, 21-бет.

9-жоқары тислердің алдыңғы шети; 10-жоқарғы тислердің артқы шети; 11-альвеол; 12-қатты таңлайдың алдыңғы бөлими; 13-таңлайдың ортасы; 14-жумсақ таңлайдың алдыңғы бөлими; 15-жумсақ таңлайдың артқы бөлими.

көлемін хәм формасын өзгертип туратуғын хәрекетшең сөйлеу ағзалары тил, жумсақ таңлай менен қоса кишкене тил, еринлер болады. Олардың хәрекеті нәтийжесінде хауа ағымына тосқынлық жасалып, дауыссыз сеслерге тән болған шауқым пайда етилиуи ямаса ауыз бослығының көлемін хәм формасын өзгертиу арқалы анау я мынау дауыссыз сеске тән болған тембр пайда етилиуи мүмкин.

Ауыз бослығында жайласқан сөйлеу ағзаларының ишинде тил ең хәрекетшең хызмет атқарады. Тил шәртли түрде тил ушы, тил арқасы хәм тил түби болып бөлинеди. Тил арқасының өзи тил алды, тил ортасы, тил арты болып бөлинеди. Әлбетте физиологиялық жақтан бир тутас тилди булай етип бөлиу сеслерди топарларға бөлиуге қолайлы болғаны ушын фонетикада шәртли түрде қабыл етилген. Тутас тилдің ямаса оның бөлиминің алға, кейинге, жоқарыға, төменге қарай түрли хәрекет етиуи арқалы ауыз қуыслығы хәр түрли формаға келеди. Сеслердің бир-биринен айырмашылығы тилдің хәр қыйлы хәрекеті менен тығыз байланыссы.

Жаңғырық хызметін атқарыушы ауыз бослығының алдыңғы шегарасы еринлер ямаса алдыңғы тислер болады. Еринлер, әсиресе төменги ерин, көбирек қозғалысқа келип, ол хәрекетшең хызмет атқарады. Гейпара дауыссыз сеслер төменги ериннің жоқарғы еринге толық тийиуи менен (**б, п**) я жақынласыуы менен (**ў**), төменги ериннің жоқарғы тислерге жақынласыуы менен (**в, ф**) өкпеден шығып киятырған хауа ағымына кедерги жасауы арқалы айтылады. Дауыссызларды айтқанда еринлер алға умтылып, дөңгелек саңлақ пайда етеди (бул жағдайда еринлик дауыссызлар айтылады), ямаса еринлер әпиуайы ашылған қәлпінде бийтәреп турады (бундай жағдайда езиулик дауыссызлар айтылады). Жоқарғы хәм төменги тислер ауыз бослығының хәрекетке келмеитугын алдыңғы шегарасы болып хызмет етеди. Тилдің алдыңғы бөлиминің, ериннің тислерге тийиуи ямаса жақынласыуы арқалы дауыссыз сеслерге тән болған шауқым пайда етиледі. Тислердің түби бекип турған дөңгелек альвеола¹ деп аталады.

Таңлай жаңғырық хызметін атқарыушы ауыз бослығының жоқарғы шегарасы болып хызмет етиу менен бирге ол ауыз хәм мурын бослықтары ортасындағы шегара болып та есапланады. Таңлай қатты таңлай хәм жумсақ таңлайдан турады. Қатты таңлайды алдыңғы таңлай, жумсақ таңлайды артқы таңлай деп те атайды. Артқы, яғнай жумсақ таңлайдың дауамы кишкене тил болады. Жумсақ таңлай кишкене тил менен қоса төмен түсирилиуи арқалы ауыз жолы жабылады да, хауа ағымы мурын жолы арқалы өтеди. Әдеттеги дем алыу уақытында хәм мурынлық сеслерди айтқанда жумсақ таңлай төмен түси-

¹ **Альвеола** - латынша **alveolus** – «науаша, ойпат» деген мәни билдиреди.

рилген халда болады. Жумсақ таңлай мускулларының тартылып, жоқары көтеріліуі арқалы мурын жолы жабылып турады. Бундай жағдайда барлық аўызлық сеслер айтылады. Мурын бослығы мурынлық сеслерди айтқанда оларға қосымша түр береді. Жумсақ таңлай түсинки халда турып, мурын жолын ашыу арқалы хаўа ағымы мурын бослығына келеді. Мурынлық сеслерди (м, н, ң) айтқанда музыкалық тонға хәм аўыз бослығында пайда болған шаўқымға қосымша жаңғырық хызметин атқарыушы мурын бослығы айрықша сеслик түр қосады.

Тил сеслерин пайда етиуде сөйлеу ағзаларының хәммеси бирдей хызмет атқара бермейтуғынлығын жоқарыдағы айтылғанлардан көриуге болады. Сеслердин жасалыуында сөйлеу ағзалары хәрекетшең сөйлеу ағзалары хәм хәрекетшең емес сөйлеу ағзалары болып екиге бөлинеді. Хәрекетшең сөйлеу ағзалары белгили бир сести пайда етиу ушын хәрекетке келип, зәрүрли формаға ийе болады. Олар сеслердин жасалыуында ең тийкарғы орынды тутады. Сеслерди айтыуда хәрекетшең емес сөйлеу ағзаларының да белгили бир дәрежеде әхмийети болады. Хәрекетшең емес сөйлеу ағзалары хәрекет етпейди. Хәрекетшең емес сөйлеу ағзаларына хәрекетшең сөйлеу ағзалары жақынласыуы, тийиуи ямаса олардың алыслауы мүмкин. Хәрекетшең сөйлеу ағзалары - дауыс шымылдығы, тил, ерин, кишкене тил менен қоса жумсақ таңлай; хәрекетшең емес сөйлеу ағзалары - тислер, қатты таңлай.

Сеслердин өзіншелік өзгешелигин, басқаларынан айырмашылығын көрсеткенде сеслерди бир-бирине қарама-қарсы қойғанда, топарларға бөлгенде олардың жасалыуы тийкарға алынады. Сеслердин жасалыуы (артикуляциясы) сөйлеу ағзаларының тиккелей хызмети болады.

§ 8. Фонетиканың лингвистикалық тәрәпи. Фонема хәққында түсиник

Фонетиканың социаллық илим болған лингвистиканың бир тарауы екенлигиниң баслы себеби - тилдин жәмийетлик қубылыс болыуында. Тилдин мәни аңлататуғын бирликлери болған сөзлер, гәплер сеслерден қуралады. Тил сеслериниң қарым-қатнас қуралы ўазыйпасын атқарыуға қатнасы олардың ең баслы хызмети болып табылады. Сеслер артикуляциялық-акустикалық жақтан сөз етилгенде де олардың (сеслердин) лингвистикалық хызметин хәр тәрәплеме анықлау көзде тутылады. Фонетиканың лингвистикалық тәрәпи изертленгенде сеслердин атқаратуғын хызмети сөз етиледі.

Фонетика илиминиң тарийхында биринши болып академик Л.В.Щерба фонеманың «мәни айырыушылық» қәсийетин атап көрсеткен еді. Фонетикада фонеманың «мәни айырыушылық» қәсийети улыўма қабыл етилген анықламаға айналып, бул теория Л.Р.Зиндер тәрәпинен раўажландырылды: «Сөздин мәниси оның фонемалық қурылысынан ғәрезли емес; буған омонимлик хәм полисемиялық қубылыслар гүўа бола алады. Мысалы: «стол» хәм «стул» хәр түрли дауыссыларға ийе болғаны ушын емес, ал олар хәр қыйлы түсиникти бил-

диргени ушын хәр түрли сөзлер болып тур. Соның менен бирге биз «стол» сөзин «стул» сөзинен хеш контекстсиз-ақ айырып таныйтуғын себебимиз биринши сөздеги даўыссыз-о, екіншисинде-у. Буннан фонеманың «сөзлерди айырыўшылық» хызметин көриўге болады.¹ Солай етип сөзлер бир-биринен алды менен мәниси бойынша хәм оннан соң фонемалық қурылысы бойынша айырылады. Қарақалпақ тилиндеги тас, тес, тыс, тис, тус, түс, тос, төс сөзлери бәринен бұрын хәр қыйлы түсиниклерди билдиргени ушын хәр түрли сөзлер болып тур. Сондай-ақ булардың айырмашылықлары ол сөзлерде хәр түрли даўыссызлардың айрықша фонема болыўына байланысly. Әлбетте, бул қубылыслар (сөздің мәниси хәм оның фонемалық қурылысы) бир-бири менен тығыз байланысly болады.

Жоқарыдағы мысалларда даўыссыз фонемалар сөзлерди, олардың мәнилерин айырып турса, атам, атаң сөзлериниң түбири бир (ата) болып, м хәм н даўыссызлары сөзлерди түрлендирип, хәр түрли форма жасап тур. Сөзлердиң бундай хызмет атқарыўы олардың фонемалық хызмети болады. Солай етип фонема сөзлердиң мәнилерин хәм формаларын айырыўшылық қәсийетке ийе болады.

Хәр бир фонема тилдеги басқа барлық фонемалардан айырылып турады, соның менен бирге ол сол тилдеги басқа барлық фонемаларға қарама-қарсы қойылады. Хәр бир фонема тийкарғы хәм тийкарғы емес белгилердиң жыйнағынан турады. Бул айтылғанларға дәлил ретинде д даўыссыз фонемасын мысалға алайық. Қарақалпақ тилинде д фонемасы-үнли, тил алды, жабысыңқы, мурынлық емес (аўызлық). Бул айтылған белгилер д фонемасының тийкарғы белгилери болады. Өйткени қарақалпақ тилинде үнсиз т, тил арты г, жуўысыңқы з, мурынлық н фонемалары болып, олардың хәр бир д фонемасынан сәйкес белгилери бойынша айырылып турады. Олар былайынша өз ара қарама-қарсы қойылады: т-үнсиз фонема, себеби д-үнли; г-тил арты фонемасы, себеби д-тил алды фонемасы; з-жуўысыңқы, себеби д-жабысыңқы; н-мурынлық фонема, себеби д-аўызлық (мурынлық емес) фонема болады. Демек, фонема сыпатында т сесиниң үнсиз фонема, г сесиниң тил арты, з сесиниң жуўысыңқы, н сесиниң мурынлық фонема болып саналыўы оларға қарама-қарсы қойылатуғын д фонемасының үнли, тил алды, жабысыңқы, аўызлық (мурынлық емес) екенлиги менен байланысly болады. Ал усы д фонемасының жуўан (қатты) хәм еринлик емеслиги оның тийкарғы белгиси - фонемалық белги бола алмайды. Себеби қарақалпақ тилинде оған қарама-қарсы қойылатуғын жиңишке (жумсақ) д¹ хәм еринлик д⁰ сөслери өз алдына жеке-жеке фонема сыпатында жумсалмайды.¹ Д сесиниң жуўан я жиңишке, еринлик я езиўлик болып айтылыўы фонетикалық жағдайға байланысly болады. Жиңишке даўыссыз сөзлер менен қоңсылас болып келсе, қарақалпақ тилиндеги басқа даўыссыз сөзлер сыяқлы д сеси де жиңишке болып (д¹изим¹, д¹еп¹, д¹ән¹ хәм т.б.); жуўан

¹ Зиндер Л.Р. Ощя фонетика. М., 1980, 81-бет.

¹ (д¹)-жиңишке (жумсақ) дегенди аңлататуғын белги;
(д⁰)-еринлик дегенди аңлататуғын белги.

дауысшылар менен келсе, жууан болып (дала, ыдыс хэм т.б.) жууан хэм еринлик дауысшылар менен келсе, жууан хэм еринлик болып (d^0oc^0 , $d^0ur^0ys^0$ т.б.), жиңишке хэм еринлик дауысшылар менен келсе, жиңишке хэм еринлик болып ($d^{10}y^1p^{10}$, $d^{10}y^1n^{10}я$, $d^{10}e^1n^{10}$ т.б.) айтыла береді. Фонетикалық жағдайлардан ғәрезли халда пайда болған бул сеслик өзгешеликлер фонеманың тийкарғы емес белгиси, оның фонетикалық белгилери болып саналады.

Тилдеги фонемалардың өз ара қарама-қарсы қойылыуы олар ортасында байланыс жоқ деген түсиникти аңлатпайды. Керисинше, булай етип фонемаларды қарама-қарсы қойыу арқалы олардың тилде бир системаны курайтуғынлығын, байланысын, жақынлық жақларын көрийге болады. Мәселен, т-д, с-з, п-б, ш-ж т.б. сыяқлы жубайлас дауыссызлар тек бир белгиси менен, яғный дауыстың қатнасы бойынша (үнсиз-үнли) айрылып турса, олар басқа барлық белгилери жағынан бирдей: т-д жубайлас фонемаларына ортақ белги - булардың екеуи де жабысыңқы, тил алды, ауызлық (мурынлық емес); с-з жубайласлары - жууысыңқы, тил алды, бир тосқынлықлы; п-б жубайласлары - жабысыңқы, еринлик, ауызлық хэм т.б. Олардың айырмашылық белгилери жубайласлардың бириншилери - үнсиз фонемалар, ал екиншилери - үнли фонемалар. Демек келтирилген жубайлас сеслердің бириншилеринің хәммесине ортақ белги-олардың бәри үнсиз, ал олардың екиншилери үнли фонемалар болып табылады.

Фонема түсиниги өзиниң ең дәслепки пайда болыуында сес түсинигине қарама-қарсы қойылыудан келип шыққан. Фонема деген түсиник пенен сес түсиниги мудамы сәйкес келе бермейди. Фонема мудамы бир сестен турмастан, гейде айтылыуы жағынан жақын болған еки, хәтте үш сестен де куралыуы мүмкин. Гейпара тиллерде ушырасатуғын дифтонг, трифтонглар буған мысал бола алады. Керисинше, еки фонема бир пүтин сеске усас болып айтылыуы да мүмкин. Мысалы, ашшы, атты усаған сөзлерде еки ш хэм еки т бир созымлы сес сыяқлы болып айтылған менен олардың хәр қайсысы бир қыйлы еки фонеманың дизбеклери деп түсиниледи.

Соның менен бирге фонема хэм сес пүткиллей басқа-басқа нәрселер емес, керисинше олар өз ара тығыз байланыслы түсиниклер. Сонлықтан фонетикада фонема түсинигиниң орнына гейде сес сөзи де қолланыла береді. Фонема тилде сеслер арқалы өмир сүреді. Тилдеги сеслер анау я мынау фонеманың жасау формасы болады. Фонема деп артикуляциялық хэм акустикалық жақтан өзиншелик өзгешелигине ийе болған, тағы да майда бөлеклерге бөлийге болмайтуғын, сөзлерди ажыратыу мақсетинде жумсалатуғын сеслик бирликлерге айтылады.

Тилде сеслер оғада көп түрли. Мәселен, хаяялар хэм ерлердің дауыс өзгешелиги, хәр бир адамның жеке физиологиялық айрықшалығына байланыслы дауыс өзгешелиги, хәтте бир адамның түрли жағдайларға байланыслы хәр түрли дауыс өзгешелиги - булардың бәри артикуляциялық, акустикалық жақтан сеслердің шексиз көп түрлилигин пайда етеди. Бирақ бундай сеслик айырмашылықлар хеш қандай тиллик әхмийетке ий болмайды, яғный қатнас куралы хызметин атқармайды. Белгили бир мәниге ийе болған сөз айтылса, ол

ким тәрәпинен хәм қалай айтылыўына қарамастан сол тилди билетуғын адам тәрәпинен түсиниледи. Хәр түрли даўыс өзгешеликтери елестирилмейди. Бул өзгешеликтер фонетика ушын хеш қандай әхмийетке ийе емес.

Фонема хәр түрли фонетикалық жағдайларда ушырасады. Түрли фонетикалық жағдайлар фонеманың айтылыўына тәсир етип, белгили дәрежеде оған қосымша түр береді. Усыннан фонеманың реңктери¹ келип шығады. Мәселен, жоқарыда айтылғанындай д фонемасының бирде жиңишке, бирде жуўан, бирде жуўан хәм еринлик, бирде жиңишке хәм еринлик халда айтылыўынан оның реңктери пайда болады. Қарақалпақ тилинде д даўыссызы өз алдына фонема деп танылатуғын болса, белгили сөзлердеги (дала, д¹ә¹н¹, д⁰ос⁰, д¹⁰ө¹н¹⁰ т.б.) д, д¹, д¹⁰ сеслери д фонемасының тилдеги реңктери, сөзлерде жумсалатуғын ўәкиллери болып саналады. Сонлықтан да академик Л.В.Щерба фонеманы сеслик тип деп атайды. Солай етип фонема тилде өзлериниң реңктери арқалы өмир сүреді. Бул жағынан фонеманың реңктери менен тилдеги сеслер хәкқын-да түсиниктер бирдей болып есапланады.

Хәр түрли фонетикалық жағдайларға байланыслы пайда болған реңктер фонеманың миннетли реңктери делинеди. Соның менен бирге тилдиң диалектлик өзгешеликтерине байланыслы бир фонема бирдей фонетикалық жағдайда болыўына қарамастан белгили дәрежеде хәр қыйлы болып айтылыўы мүмкин. Мәселен, жол-джол, жақсы-джақсы сөзлериндеги ж хәм дж сеслери. Бундай болып тилде бир фонеманың (мәселен, ж фонемасының) хәр түрли реңктерине ийе болыўы фонеманың миннетли емес (факультатив) реңктери делинеди.

Фонеманың миннетли реңки фонетика ушын оғада әхмийетли. Фонетикалық себеплерге байланыслы бул реңктер комбинаторлық хәм позициялық реңктер болып бөлинеди. Комбинаторлық реңктер қоңсылас фонемалардың бир-бирине тийгизген тәсиринен пайда болады. Қарақалпақ тилинде жуўан даўыслыларға қоңсылас болып келген даўыссыз сеслер жуўан, жиңишке даўыслыларға қоңсылас болып келгенде сол даўыссыз сеслер жиңишке болыўы (тас сөзинде т хәм с фонемаларының жуўан тис, тес сөзлеринде олардың жиңишке болыўы), еринлик даўыслыларға қоңсылас болып келгенде даўыссыздың еринлик түр алыўы (мәселен, т¹⁰ү¹с¹⁰ сөзинде т¹⁰ хәм с¹⁰ фонемаларының жиңишке хәм еринлик түрде айтылыўы) фонеманың комбинаторлық реңктерин пайда етеди. Сөздиң басында, ортасында, ақырында келиўине байланыслы, буўынның сыпатына, пәтке байланыслы бир фонеманың белгили дәрежеде түрлише айтылыўынан фонеманың позициялық реңктери дөреледи.

ДАҰЫСЛЫ ХӘМ ДАҰЫССЫЗ ФОНЕМАЛАР

§ 9. Даўыслы хәм даўыссыз фонемалардың айтылыў өзгешелиги

¹ **Реңк** атамасы бурынғы «оттенок», «аллофон» орнына қабыл еттик. Әдебиятларда «оттенок», «аллофон» хәм «вариант» терминтери синоним мәнисинде де жумсалады. Соның менен бирге Щерба фонологиялық мектебинде «оттенок» термини, Москва фонологиялық мектебиниң ўәкиллериниң мийнеттеринде «вариант» термини қолланылады.

Даўыслы фонемалар

Барлық тиллерде (соның ишінде қарақалпақ тилинде де) сеслерди даўыслылар хәм даўыссызлар деп бөлиў ертеден баслап-ақ дәстүрге айланған. Булай етип бөлиўде сеслердин тилдеги хызмети, олардың артикуляциясы хәм акустикалық сыпатламасы есапқа алынады. Сеслерди даўыслы хәм даўыссыз деп бөлиўде ең алды менен олардың буўын қурай алыў ямаса буўын қурай алмаў қәсийетине қаралады. Буўын қурай алатуғын сеслер даўыслы сеслер, буўын қурай алмайтуғын сеслер даўыссыз сеслер болады. Даўыслылар хәм даўыссызлар артикуляциялық жақтан да өзгешеликке ийе болады. Артикуляциялық жақтан даўыслылардың даўыссызлардан баслы айырмашылығы мыналардан ибарат: бириншиден, даўыслыларды айтқанда өкпеден шыққан хаўа ағымы сөйлеў ағзалары тәрәпинен тосқынлыққа ушырамайды. Ал даўыссызларды айтқанда хаўа ағымы сөйлеў ағзаларының бир жеринде тосқынлыққа ушырайды. Бул тосқынлық хәр түрли формада жасалыўы мүмкин: хәрекетшең сөйлеў ағзасы хәрекетсиз сөйлеў ағзасына тийиўи хәм жақынласыўы арқалы жасалады. Екиншиден, даўыслыларды айтқанда өкпеден шыққан хаўа ағымының пәти күшсиз, өлпең болса, даўыссызларды айтқанда хаўа ағымы күшли болады. Даўыссызлардың айтылыўында хаўа ағымының күшли болыўы олардың жасалыўындағы сөйлеў ағзалары пайда еткен тосқынлықты жеңиў зәрүрлигинен болса керек. Нәтийжеде анаў я мынаў даўыссыз сеске тән болған шаўқым пайда етиледі. Үшиншиден, даўыслыларды айтқанда тутас барлық сөйлеў ағзаларына күш түсип, олардың мускуллары тартылып, керилип турады хәм көбирек күш жумсалады. Ал даўыссызларды айтқанда сөйлеў ағзаларының бир жеринде тосқынлық пайда етилип, тек сол тосқынлық пайда болған орындағы сөйлеў ағзасына ғана күш түсип, мускуллары тартылып турады да, басқа сөйлеў ағзаларына күш түспей мускуллары әпиўайы, босаң қәлпинде болады хәм аз күш жумсалады.

Жоқарыда айтылған даўыслылардың хәм даўыссызлардың өзлерине тән болған артикуляциялық өзгешеликлери олардың акустикалық жақтан да хәр түрлилигин келтирип шығарады. Даўыссызларға шаўқым, ал даўыслыларға даўыс (музыкалы тон) тән болады. Акустикалық белгилерине қарай сеслерди даўыслылар хәм даўыссызлар деп бөлиў бираз қыйын. Даўыссызлардың өзлери акустикалық жақтан биргелки емес. Даўыссыз сеслер қатарына киретуғын сонорлар¹ (сонант деп те айтылады) даўыстың қатнасы жағынан даўыссызлардан гөре даўыслыларға жақынырақ. Оларды айтқанда шаўқымға қарағанда музыкалы тон, даўыс басымырақ қатнасады, бирақ даўыслыларға қарағанда сес күши пәсирек болады. Сондай-ақ үнли даўыссызларды айтқанда да шаўқым менен бирликте даўыс қатнасады. Ал үнсиз даўыссызлар тек шаўқымнан жасалады. Сонлықтан акустикалық жақтан сеслерди даўыслылар хәм даўыссызлар деп анық топарларға бөлиў қыйын.

¹ Сонор, сонант сөзи sonorus – «шыққыш» деген мәни билдиретуғын латын сөзи

Жуўмақлап айтқанда тилдеги сеслерди даўыссыларға хәм даўыссызларға бөлгенде ең алды менен буўын қурай алыў ямаса буўын қурай алмаў қәсийетине қараймыз. Сондай-ақ сеслердиң бул хәр бир топары улыўмалық артикуляциялық хәм акустикалық белгилерине де ийе болады.

§ 10. Даўыссылардың фонемалық қурамы

Қарақалпақ тилиниң фонемалық қурамын анықлаў мәселеси айырым қурамалы сеслердиң дифтонглардың бир фонемадан туратуғынлығын ямаса еки фонемадан туратуғынлығын анықлаў мәселеси менен тиккелей байланыс-лы. Басқаша айтқанда, қарақалпақ тилиниң фонемалық қурамын анықлаўда хәзирге шекем әдебиятларда таласлы болып жүрген [й] хәм [ў] ярым даўыссыларының даўыссыз фонемалар менен бир буўынның қурамында ушырасыўынан жасалатуғын дифтонглардың бир пүтин фонема деп саналыўы керек пе ямаса олардың хәр бири еки фонеманың дизбеги ме деген мәселениң қалай шешилиўи менен тығыз байланыслы болады. Егер дифтонглар айрықша фонема болса, онда тилдеги басқа фонемаларға (соның ишинде монофтонгларға да) қарама-қарсы қойылады. Тилдеги монофтонгларға айрықша фонема ретинде дифтонглар қосылса, өз гезегинде даўыссылардың фонемалық қурамы артады. Егер дифтонглар еки фонеманың дизбеги деп қаралса, олардың қурамындағы даўыссыз сыңары әдеттеги монофтонг деп қаралады да, ал тутас дифтонг айрықша фонема (монофонема) болмағанлықтан, ол тилдеги басқа фонемаларға қарама-қарсы қойыла алмайды.

Хәзирги қарақалпақ тилинде айрықша фонема ретинде жумсалатуғын фонологиялық дифтонглар ушыраспайды. Бул тилде дифтонглар жөнинде сөз болғанда тек фонетикалық дифтонглар ғана көзде тутылады. Атап айтқанда, артикуляциялық хәм акустикалық жақтан даўыссыларға ең жақын болған [й], [ў] сонантлары (ярым даўыссылары) даўыссылар менен дизбеклесе отырып, фонетикалық дифтонгларды (жалған дифтонгларды) пайда етеди. Бурынырақта биз аталған бул сонантлардың қатнасыўы менен дөретилген дифтонглардың фонологиялық жақтан хәр қайсысының еки фонемадан туратуғынлығын дәлиллеўге хәрекет еткен едик.¹

Ярым даўыссылар болған [й] хәм [ў] сеслери хәмме даўыссылар менен дизбеклесип келе отырып ашық ямаса туйық дифтонгларды пайда ете береді. Әдетте бул сеслер айрықша фонема ретинде өзлери қатара бир буўын қурамында келген ашық даўыссылардан ажыралып, пайда етип турған дифтонглардың қурамынан ап-аңсат бөлек ленеди. Солай етип олардың айрықша фонема болыўына хеш гүман туўмайды. Мәселен, [ай], [аў], [йа], [ўаз], [ўәж], [йар], [таў], [тай], [саў] сыяқлы сөзлерде ашық даўыссылар менен келгенде [й] хәм [ў] даўыссызларының айрықша фонема екенін, солай етип ол дифтонглардың даўыссыз менен сонант [й] фонемаларының ямаса даўыссыз менен сонант [ў] фонемаларының дизбегинен туратуғынына хеш қандай гүман туўмайды хәм

¹ Даулетов А. Вокализм каракалпакского языка. Самарканд, 1976, 28-44-бб.

буны айрықша дәлилдеп отырыу зәрүр емес. Ал [й] хәм [ў] сонорларының қысық ямаса орта көтеринки даўыслылар менен келиўинде, солай етип [ыў], [иў], [уў], [ўў] туйық дифтонгларын, [йе], [ўо], [ўө] ашық дифтонгларын пайда етиўде дәлилеўди талап ететуғын шатаслы мәселе бар еди. Олардың хәр бири еки фонемадан тура ма ямаса еки сестен қуралған бир фонема ма? Мине, усы мәселе айрықша түсиндириўди талап ететуғын еди. Даўыслы фонемалардың муғдары усы мәселениң қалай шешилиўине тиккелей байланыслы. Егер олар еки сестен қуралған айрықша дифтонг-фонемалар деп есапланса, онда қарақалпақ тилиндеги фонемалардың саны тоғыздан көбейеди. Ал олардың хәр бири даўыслы фонема менен сонант даўыссыз фонемалардың дизбеги деп есапланса, онда қарақалпақ тилиндеги даўыслылардың саны тоғыз фонемадан ибарат болады. Сонлықтан да [ый], [ий], [уў], [ўў] туйық дифтонгларының хәм [йе], [ўо], [ўө] ашық дифтонгларының фонологиялық қурамын анықлаў мәселеси менен қарақалпақ тили даўыслыларының фонемалық қурамын анықлаў өз-ара байланыслы хәм биргеликте шешилиўи тийисли мәселе болып табылады.

Даўыслылардың фонемалық қурамы жөнинде пикирлердің хәр түрли болыўының өзи де усы дифтонглардың фонемалық қурамының хәр түрли болып шешилиўине байланыслы. Мәселен, көпшилик әдебиятларда қарақалпақ тилиндеги тоғыз даўыслы фонема бар (а, ә, о, ө, у, ү, ы, и, е) деп есапланса¹, ал Ж.Аралбаев он бир даўыслы фонема бар деп есаплайды.² Ол тоғыз даўыслы-монофтонгтың үстине еки даўыслы дифтонгты айрықша фонемалар ретинде қосады хәм хәзирги қарақалпақ тилинің имласы бойынша ый, ий таңбалары арқалы аңлатылып жүрген дифтонгларды жуўан, жиңишке реңклердеги [и] монофонемасы деп, ал уў, үў таңбалары менен аңлатылып жүрген дифтонгларды жуўан, жиңишке реңклердеги [у] монофонемасы деп есаплайды. Солай етип, Ж.Аралбаевтың қарақалпақ тилинің даўыслыларының фонемалық қурамы жөниндеги бул жуўмағы академик И.Кеңесбаев тәрәпинен айтылған қазақ тилинің даўыслыларының фонемалық қурамы тоғыз монофтонг хәм еки дифтонг фонемалардан ибарат болады деген пикири менен сәйкес келеди. Бирақ хәзирги қазақ тилинің даўыслыларының фонемалық қурамы жөнинде де пикирлер бирдей емес. И.Кеңесбаевтың пикиринше қазақ тилинде он бир даўыслы фонема болса (а, ә, е, о, ө, и, ы, у, ү, и, у)³, А.Джунисбековтың дәслепки пикиринше тоғыз (а, ә, е, о, ө, ы, и, у, ү)⁴, ал соңғы пикири бойынша алты (а, ә, ы, у, и, ү)⁵

¹ Баскаков Н.А. Краткая грамматика каракалпакского языка. Турткуль, 1931, 16-б.; Поливанов Е.Д. Некоторые фонетические особенности каракалпакского языка. // Труды Хорезмкой экспедиции. Ташкент. 1933, 7-б.; Малов С.Е. 1) Каракалпакский язык и его изучения, // Каракалпакия. Труды I конференции по изучению производительных сил ККАССР I. II, Л., 1934; 2) Заметки о каракалпакском языке, Нукус, 1966, 16-б.; Убайдуллаев К. Қарақалпақ тили бойынша таңламалы мийнетлер. Нөкис, 1976, 61-б.; Даулетов А. Вокализм каракалпакского языка. Самарканд, 1976, 26-б.

² Аралбаев Ж. Қарақалпақ тилинің даўыслы фонемалары. Изв. АН Каз ССР, серия филологии и искусствоведения, вып. 1-2, 1959, 47-б.

³ Джунисбеков А. Сингармонизм в казахском языке, Алма-Ата, 1980, 17-21 бб.

⁴ Кеңесбаев И., Мусабаев Ғ. Қазирги қазақ тили. Лексика, Фонетика, Алматы, 1962, 233-б.

⁵ Джунисбеков А. Гласные казахского языка. АКД. Алма-Ата, 1979, 8-б.

дауыссыз фонема бар. Булардың ишінде Д.Джунисбековтың қазақ тилинде тоғыз дауыссыз фонема бар деген дәлелдері пикиріне қосылуына болады. Ал қазақ тилиндегі [иў], [уў] дифтонгларын айрықша фонема деп есеплейтуғын И.Кеңесбаевтың пикиріне де, сондай-ақ қазақ тилинде сөзлердің барлық позициясында да е, о, ө айрықша фонема емес, ал екі фонемадан ибарат дифтонглар: е дифтонги [й] менен [и], [о] дифтонги [ў] менен [у], ө дифтонги [ў] менен [ү] фонемаларының дизбегинен турады; солай етип қазақ тилинде хәммеси болып алты монофтонг хәм үш дифтонг бар деген А.Джунисбековтың соңғы пикиріне де қосылуы қыйын. Қазақ тилинде ушырасатуғын [бел]-[бил], [бол]-[бул], [көл]-[күл] жубайлас сөзлеріндегі дауыссызлардың қарама-қарсы қойылуының өзи-ақ, бизиңше, е, о, ө дауыссызларының айрықша фонема (монофтонг) екенінен дәрек береді.

Қарақалпақ тилиндегі дифтонглардың хәр биринің, соның ишінде туйық дифтонглар болған [ый], [ий], [уў], [үў] хәм сөздің ең басында жумсалатуғын ашық дифтонглар болған [йе], [ўо], [ўө] фонологиялық жақтан екі фонеманың дизбегинен туратуғынлығын өзимиздің кандидатлық диссертациямызда эксперименталь мағлыұматлар тийкарында хәр тәрепте дәлиллеген едик.¹ Сонлықтан қайталамау мақсетінде биз дифтонглардың хәр қайсысының не себептен екі фонеманың дизбегинен туратуғынлығын түсиндирип отырмадық.

Солай етип қарақалпақ тилиндегі дифтонглардың фонологиялық жақтан айрықша бирлік болмайтуғынлығы дауыссызлардың фонемалық курамын анықлауда қатаң есапқа алынды.

Хәзиргі қарақалпақ әдебий тилинде тоғыз дауыссыз сес айрықша фонема ретінде жумсалады. Олар - а[а], ы[ы], ә[ә], и[и], е[е], о[о], ө[ө], у[у], ү[ү]. Дауыссыз фонемалардың түрлі фонетикалық жағдайларда жумсалыуы жағынан қарақалпақ тилиндегі сингармонизмге сәйкес қатаң шекленеді. Олар тилдің хәм жазық жағдайлары бойынша, ериннің қатнасы бойынша айрықша фонема сыпатында өз-ара қарама-қарсы қойылады.

Түркий тиллерде, соның ишінде қарақалпақ тилинде де, бир бууынлы сөзлерде хәм көп бууынлы сөзлердің биринши бууынларында барлық дауыссыз фонемалар шекленбестен жумсалады. Ал көп бууынлы сөзлердің екінши хәм соңғы бууынларында дауыссыз фонемалар жумсалыуы бойынша шекленген болады. Дауыссызлар сингармонизмине мууапық соңғы бууынларда қандай дауыссызның келиуі алдыңғы бууындағы дауыссызның сыпатынан ғәрезли болады. Сондай-ақ айырым дауыссызлар қарақалпақ тилинде соңғы бууынларда пүткиллей жумсалмауы да мүмкин. Мәселен, қарақалпақ тилинде [о], [ә], дауыссызлар жумсалыуы жағынан әдеуір шекленген. Дауыссыз [о] фонемасы бир бууынлы сөзлерден ямаса көп бууынлы сөзлердің биринши бууынынан басқа жағдайда пүткиллей жумсалмайды. Ал ә фонемасы сийрек жағдайда, онда да тийкарынан араб, парсы тиллеринен ауысқан сөзлерде ушырасады. Биз дауыссызлардың жумсалыуы жийилигин изертлеу нәтийжесінде усындай

¹ Даулетов А. Вокализм современного каракалпакского литературного языка. АКД. Л., 1979, 8-14 бб.

жуўмаққа келдик. Даўыслы фонемалардың арасында [o] хәм [ә] қосымталарда пүткіллей ушыраспайды. Бул жағдай [ә], [o] сеслериниң қарақалпақ тилинде фонема ретинде соңғы дәўирде қәлиплескенинен дәрек береди.

Түркий тиллерде бир буўынлы сөзлер ямаса көп буўынлы сөзлердиң биринши буўынлары даўыслы фонемалардың жумсалыўы ушын айрықша қолайлы фонетикалық жағдай болып табылады. Бул жағдай даўыссызлардың фонемалық қәсийетин анықлаўда есапқа алыныўы тийис.

Қарақалпақ тилинде даўыслы фонемалар үш түрли белгилери бойынша айырылып турады. Тилдиң жазық (горизонталь) жағдайы бойынша тил алды, тил ортасы хәм тил арты, тилдиң тик (вертикаль) жағдайы бойынша ашық хәм қысық, еринниң қатнасы бойынша еринлик хәим езиўлик екенлиги бойынша айырылып турады хәм усы белгилери менен өз ара қарама-қарсы қойылады. Даўыслы [e] фонемасы айырым әдебиятларда айтылғанындай ашық¹ ямаса орта көтериңки² фонема емес, ал, бизиңше, қарақалпақ тилиндеги [ы], [и], [у], [ү] фонемалары сыяқлы қысық фонемалар қатарына жатады.³ Бирден-бир тил алды даўыссыз болған езиўлик [e] фонемасы тилдиң жазық жағдайы бойынша тил ортасы езиўлик [и], [ә] фонемаларына да, тил арты езиўлик [ы], [а] фонемаларына да қарама-қарсы қойылады. Бундай тилдиң жазық жағдайы бойынша үш басқышлы фонологиялық жақтан қарама-қарсы қойылыўы фонетикалық (артикуляциялық хәм акустикалық) мағлыўматлар менен толық тастыйықланады. Алынған эксперименталь мағлыўматларға сүйене отырып, тилдиң жазық жағдайы бойынша даўыссызларды тил алды, тил ортасы хәм тил арты деп бөлиўге болады. Фонологиялық жақтан [e], [и], [ы] сеслери фонема сыпатында бир-биринен тек тилдиң жазық жағдайы бойынша (тил алды, тил ортасы, тил арты) айрылып турады хәм усы белгилери бойынша олар қарама-қарсы қойылады. Ал басқа белгилери бойынша олардың хәммеси теңдей: тилдиң тик жағдайы бойынша олардың үшеўи де - қысық, еринниң қатнасы бойынша - езиўлик.

Бир буўынлы сөзлерде хәм көп буўынлы сөзлердиң биринши буўынларында даўыссыз фонемалардың аралығында барлық даўыслы фонемалар ушырасады хәм тилдиң тик жағдайы бойынша дара фонема ретинде өз-ара қарама-қарсы қойылады. Мысалы: тилдиң тик жағдайы бойынша [а]-[ы], [o]-[ы], [ө]-[ү], [ә]-[и] хәм [e] даўыссыз фонемалары [тас]-[тыс], [тос]-[тус], [төс]-[түс], [кәр]-[кир]-[кер] жубайлас сөзлеринде қарақалпақ тилиндеги тоғыз даўыссыз фонема алдындағы хәм соңындағы фонемалардан ғәрезсиз халда қарама-қарсы қойылады. Олардағы даўыссызлардың орын алмасыўы менен даўыссызлар өзгериске ушырамайды. Сингармонизмге муўапық даўыссызлар тилдиң жазық жағдайы еринниң қатнасы бойынша жалғыз өзлери емес, ал қоңсылас даўыссызлары менен бирликте буўын түринде қарама-қарсы қойылады. Мысалы,

¹ Баскаков Н. А. Каракалпакский язык, т. II, М., 1952, 42 б.

² Убайдуллаев К. Қарақалпақ тили бойынша таңламалы мийнетлер. Нөкис, 1976, 70 -б.

³ Қазақ тилинде де даўыссыз [e] қысық фонема екени эксперименталь усыл менен дәлилленди. Қараңыз: А.Джунисбеков. Заметки о фонеме [e] в казахском языке. Сб. Вопросы казахской фонетики и фонологий. Алма-Ата, 1979, 87-б.

тилдің жазық жағдайы бойынша [a]-[ə], [o]-[ø], [y]-[y̆], [ы]-[и]-[e] дауыссыз фонемалары [тан]-[тән], [тос]-[төс], [тус]-[түс], [тыс]-[тис]-[тес] жубайлас сөзлерінде қатаң түрде бууын қурылысындағы дауыссызлары менен бірлікте тутас бууын түрінде қарама-қарсы қойылатуғынын ескермеуге болмайды. Усы дәуірге шекемги жұмыстарда бул сыяқлы жубайлас сөзлерден тек дауыссызларды бөліп алыу, оларды қарама-қарсы қойып келиуимиздің өзі жасалма болған. Себеби [тыс]-[тис] жубайлас сөзлеріндегі [ы] хәм [и] дауыссызлары жууан-жиңишке болып қарама-қарсы қойылыуы менен бирге жууан бууынлы алдығы сөздегі т, с дауыссызларының жууан екенін, жиңишке бууынлы соңғы сөздегі сәйкес т', с' дауыссызларының жиңишке екенін, сонлықтан да тек дауыссызлар ғана емес, ал қоңсылас дауыссызлар да бірлікте қарама-қарсы қойылатуғынын ескермеуге болмайды. Солай етип усы дәуірге шекем бууынның сыпатына қарамастан дауыссызды бөліп алып, тилдің тик хәм жазық жағдайлары бойынша, ериннің қатнасы бойынша қарама-қарсы қоя отырып, олардың фонемалық қәсийетлерін көрсетип келген болсақ, енди бул усылды қайта қарап шығыуға туура келеди. Жеке фонема түрінде дауыссызлар тек тилдің тик жағдайы бойынша ғана қарама-қарсы қойылады. Мысалы, [сан]-[сән], [тос]-[төс], [тус]-[түс], [тыс]-[тис] жубайлас сөзлерінде дауыссызлар жууан-жиңишкелиги бойынша айрылып туруы (қарама-қарсы қойылыуы) менен бирге дауыссыздың алдындағы хәм соңындағы дауыссызлары да [с]-[с'], [н]-[н'], [т]-[т'], [с°]-[с°'], [т]-[т'] түрінде айрылып турады. Дауыссызлар ортасында [e] фонемасы бирден-бир тил алды фонемасы бола отырып, ол тил ортасы [и] фонемасына да, тил арты [ы] фонемасына да қарама-қарсы қойылады. Мысалы, [тес]-[тис], [тес]-[тыс]. Алдыңғы жубайлас сөзлер тек дауыссызлары арқалы айрылып турса, соңғы жубайлас сөзлер дауыссыз менен бирге дауыссызлары да жиңишке (т' с°) жууан (т, с) түрінде айрылып турады. Көринип турғанындай-ақ [a]-[ə], [o]-[ø], [y]-[y̆], [ы-и] түрінде тил арты дауыссыз фонемалары тил ортасы дауыссызлары менен жубайласады. Бул көринисти бирден-бир тил алды дауыссыз болып саналатуғын [e] фонемасы бузады. Өйткени [e] фонемасының бир өзі тил алды дауыссыз фонемасы бола отырып, тил ортасы хәм тил арты дауыссызларынан айрылып турады хәм олар қарама-қарсы қойылады.

Фонологиялық жақтан дауыссызлар ашық хәм қысық болып еки топарға бөлинеди. Фонетикалық белгилерине тийкарланып, фонологиялық жақтан [o], [ø] дауыссызларын орта көтеріңки деп есаплауға болмайды. Себеби қарақалпақ тилинде [o], [ø] фонемаларына қарама-қарсы қойылатуғын олардан да ашығырақ болған еринлік фонемалар ушыраспайды. Басқаша айтқанда қарақалпақ тилинде жақтың ашылыу дәрежеси жағынан а хәм ә езиулик дауыссызларына тең келетуғын олардан да (o, ø ден басқа) ашығырақ еринлік дауыссызлар жоқ. Дауыссыз [o] хәм [ø] фонемалары қысық [y] хәм [y̆] дауыссызларынан өзлеринің ашық екенлиги менен айрылып турады. Демек, [o], [y] хәм [ø], [y̆] жубайлас дауыссызларының ашық хәм қысықлық белгилери сөзлердің мәнисин айыруу ушын, яғный фонологиялық хызмет атқаруу мақсетинде жумсалады. Басқа фонологиялық белгилери бойынша [o], [y] хәм [ø], [y̆] бирдей: [o], [y] - жууан, [ø], [y̆] - жиңишке фонемалар. Фонологиялық жақтан [a]-[ы], [ə]-[и] фонемалары

ашық хәм қысықлығы жағынан қалай өз-ара қарама-қарсы қойылса, [o], [y] хәм [ə], [ү] фонемалары да дәл солай өз ара қарама-қарсы қойылады.

Ериннің қатнасы бойынша дауыссызлар фонетикалық жақтан да фонологиялық жақтан да еринлік хәм езиулік болып өз ара қарама-қарсы қойылады. (1-кесте).

Дауыссызлар фонема сыпатында мәни айырыушы белгилери арқалы жууан-жиңишке, ашық-қысық, еринлік-езиулік болып бир-бирине қарама-қарсы қойылады. Жууан, яғный тил арты дауыссызлары болып саналатуғын [a], [ы], [o], [y] фонемалары жиңишке, яғный тил ортасы [ə], [ə], [ү], [и] фонемаларына қарама-қарсы қойылуы менен бирге бул фонемалар тил алды [e] фонемасына да қарама-қарсы қойылады. Солай теип тил алды [e] хәм тил ортасы [ə], [и], [ү], [ə] фонемалары бир топарды - жиңишке фонемалар топарын курағаны менен олардың тил алды хәм тил ортасы болуы да мәни айырыушылық хызмет атқарады. Мәселен, [ким]-[кем] сөзлеріндеги [и] хәм [e] еки түрли фонема болып саналады: e-тил алды, [и]-тил ортасы фонемалары болып, ал басқа фонологиялық белгилери жағынан олар айрылмайды: олардың екеуи де - қысық; олардың екеуи де - еринлік.

1-кесте

Тилдің жазық жағдайына қарай	Жиңишке		Жууан		
	Езиулік		Еринлік	Езиулік	Еринлік
	Тил алды	Тил ортасы			
ериннің қатнасына қарай					
тилдің тик жағдайы бойынша					
қысық	е	и	ү	ы	у
ашық	-	ə	ө	а	о

§11. Дауыссызлардың фонемалық системасы

Фонемалық курамды анықлауда көрсетилгениндей-ақ қарақалпақ тилинде дауыссызлардың саны тоғыз бирликтен ибарат болып, олардың хәммеси монофтонглар екенін көрдик. Түркий тиллердеги дәстүрий сегиз дауыссызлығы қосымша соңғы дәуірлерде араб, парсы тиллеринен сөзлердің келип кириуи менен ауысқан жиңишке, ашық, езиулік дауыссыз [a³] менен қарақалпақ тилинің фонемалық курамы толықтырылған. Дауыссыз фонемалардың хәммеси дауыссызлардың ортасында бир бууынлы сөзлерде хәм көп бууынлы сөзлердің биринши бууынында (түбир морфемада) ушырасады. Сонлықтан да бул фонетикалық жағдайда барлық дауыссыз фонемалардың мәни айырыушы белгилери толық жүзеге шығады. Аталған фонетикалық жағдайда (түбир морфемада) дауыссыз фонемалар ушырасуы жағынан шекленбегенликтен

олар тилдің тик жағдайы бойынша ашық-қысық болып, айырықша фонема ретінде, тилдің жазық жағдайы бойынша жууан-жиңишке болып, ериннің қатнасы бойынша езиулик-еринлик болып фонема хызметінде тутас бууын қарама-қарсы қойылады. Ал соңғы бууындарда (көмекши морфемада) дауысшылар жумсалыуы жағынан шекленеди.

Дауысшылардың фонологиялық қасиетін анықлауда олардың қайсы бууында келиуі, басқаша айтқанда олардың түбір ямаса көмекши морфемада келиуі үлкен әхмийетке ийе болады. Н.А.Баскаковтың дәлиллек киятырғанындай-ақ түркий тиллерде сөздің архитектуронакасы оның түбір морфемасының үш сестен (дауыссыз-дауысшы-дауыссыз) куралған бир бууынлы болыуы менен сыпатланады.¹ Ал бууынның тек дауысшыдан ямаса дауысшы-дауыссыздан, дауыссыз-дауысшыдан турыуы қарақалпақ тилинде түрли фонеткалық жағдайлардың себебинен әдеттеги халынан шетлеуди аңлатады. Сонлықтан болса керек, жоқарыда айтылғанында-ақ, көпшилик түркий тиллериндеги сыяқлы қарақалпақ тилинде де дауысшылардың хәммеси усы аталған фонеткалық жағдайда (дауыссыз-дауысшы-дауыссыз түриндеги биринши бууынды) толық жумсалады хәм олардың барлық фонемалық қасиетлери жүзеге шығады. Соңғы бууындарда (көмекши морфемада) дауысшылар ушырасыуы жағынан шекленеди хәм соңғы бууындардағы сеслер биринши бууыннан ғәрезли болады.

Солай етип қарақалпақ тилинің фонемалық дүзилиси бәринен де бурын сингармонизмге байланысшы болып, түбір морфеманың да, көмекши морфеманың да фонологиялық дүзилисин сингармонизмсиз анықлау мүмкин болмайды. Өйткени бууын қурылысында да, бууындар аралығында да сингармонизм таңлай үнлеслиги хәм ерин үнлеслиги түринде хәрекетте болады. Бууын қурылысында дауысшы менен дауыссыз, ал бууындар аралығында тутас бууын менен бууын жууан, жиңишке хәм еринлик, езиулик түринде сингармонизмди жүзеге шығарады. Усының тийкарында пүткил қарақалпақ тилинің фонеткалық-фонологиялық дүзилиси сыпатланады.²

Хәзирги қарақалпақ тилинде түбір морфема менен көмекши морфемада дауысшы фонемалардың ушырасыуы да (дистрибуциясы) сондай-ақ дауысшылардың мәни айырыушы белгилеринің жүзеге шығыуы да, улыума түбір хәм көмекши морфемалардың фонологиялық дүзилиси де бирдей емес. Түбір морфемада [a^ә] [o^ә] дауысшылары ушырасыуы жағынан шекленеди. Түбір морфемада барлық дауысшылар ушырасатуғын болғанлықтан олардың хәммеси де мәни айырыушы белгилери бойынша өз-ара қарама-қарсы қойылады. Ал көмекши морфемаларда айырым дауысшылар ушыраспағанлықтан, солай етип оппозиция (жубайласлық) пайда ете алмағанлықтан оларда жумсалған дауысшылардың айырым мәни айырыушы белгилери жүзеге шықпайды. Бул түбір морфема менен көмекши морфеманың фонологиялық системасы ортасында айырмашылықты көрсетеди. Әдетте түбір

¹ Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969, 122-б.; Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., «Наука», 1988, 29-б.

² Бул хәққинда сингармонизмге арналған темаларда айырықша сөз етиледи.

морфемада дауыссызлардың фонологиялық системасы өзинің толық көринисин табады хәм дауыссызлардың барлық мәни айырыушы белгилери жүзеге шығады.

Түбир морфемада фонемалар тилдің жағдайы бойынша ашық-қысық болып бирден-бир сегментлик бирлик болған дара фонема ретінде қарама-қарсы қойылады. Ал тилдің жазық жағдайы бойынша жууан (тил арты) - (жиңишке, тил ортасы хәм тил алды) болып, ериннің қатнасы бойынша езиулик-еринлик болып жеке дауыссыз фонема түрінде емес, ал қурамындағы дауыссызлары менен қоса тутас бууын түрінде қарама-қарсы қойылады. Солай етип фонемалардың үш түрлі мәни айырыушы белгилеринен тек биреуі (ашық-қысықлық белгиси) олардың сегментлик бирлик болатуғынлығын тастыйықлап турады.

1. Тилдің тик жағдайы бойынша: [a]-[ы], [o]-[y], [o']-[y'], [a']-[и]-[e], Мысалы: [тас]-[тыс], [т°ос°]-[т°ус°], [т°о'с'°]-[т°у'с'°], [к'ар']-[к'ир']-[к'е'р'].

2. Тилдің жазық жағдайы бойынша:[a]-[a°], [o]-[o°], [y]-[y°], [ы]-[и]-[e]. Мысалы: [сан]-[с'a'n'], [т°ос°]-[т°о'с'°], [т°ус°]-[т°у'с'°], [тыс]-[т'ис'],[т'ес'].

3. Ериннің қатнасы бойынша: [a]-[o], [a']-[o'], [ы]-[y], [и],[e]- [y']. Мысалы: [тас]-[т°ос°], [сан]-[с°a'n°], [тыс]-[т°ус°],[тыс]-[т°ус°]-[т'ис']-[т°е'с]-[т°у'с'°].

Биринши топардағы жубайлас сөзлердің жазылыуынан көринип турғанындай-ақ бууынның қурамындағы дауыссызлар өзгерисииз халда тилдің тик жағдайы бойынша ашық-қысық болып тек дауыссызлардың орын алмасыуы арқалы (а-ы, о-у, о'-у', а'-и хәм е) сөзлердің мәниси өзгерип тур. Ал екінши хәм үшінши топардағы жубайлас сөзлердің жазылыуынан көринип турғанындай-ақ оларда тек дауыссыз фонемалар орын алмасып ғана қоймастан, соның менен бирге алдындағы хәм соңындағы дауыссызлары да жууан-жиңишке, езиулик-еринлик түрінде орын алмасқан. Солай етип олардағы жалғыз дауыссыз фонема емес, тутас бууын (сөз) орын алмасады хәм тек дауыссызлар ғана емес, ал бууын (сөз) пүтини менен жууан-жиңишке, езиулик-еринлик болып өз-ара қарама-қарсы қойылады.

Дауыссыз фонемаларға тән мәни айырыушы белгилер болған жууан-жиңишке, езиулик-еринлик, ашық-қысық сыяқлы белгилери барлық лингвистикалық бирликлерде (сөз, морфема, фонемаларда) жүзеге шығып, қарама-қарсы қойыла бермейди. Олардың хәр қайсысының қарама-қарсы қойылатуғын бектилген (шекленген) бирликлери болады: жууан-жиңишке болып тутас сөзлер болып, езиулик-еринлик болып түбир морфемалар, ашық-қысық болып тек дауыссыз фонемалар қарама-қарсы қойылады.

Қурамында бууынның қанша болыуына қарамастан тутас сөз жууан-жиңишке болып қарама-қарсы қойылады. Мысалы: [қыйды]-[кийди], [түрдү]-[турду], [болду]-[бөлдү],[сан]-[саң], [тарақлар]-[тереклер],[тор]-[төр] хәм т.б. Езиулик-еринлик болып тек түбир морфемалар қарама-қарсы қойылады. Мысалы: [тыс]°-[тус]', [тис]°-[түс], [тас]°-[тос]',[тес]°-[төс]', [кән]-[көн] хәм т.б. Ашық-қысық болып тек дауыссыз фонеманың өзлери қарама-қарсы қойылады. Мысалы: [тас]-[тис]', [тос]- '[тус]',[төс]'-[түс], [кәр]-[кир]- [кер].

Транскрипцияда көринип турғанындай-ақ жиңишке буўынлы тутас сөзге тек бир жиңишкеликте аңлатыўшы белгини (') қойыў арқалы тутас сөздің жиңишке екенлигин, солай етип жуўан буўынлы сөзге қарама-қарсы қойылатуғынлығын билдириўге болады; еринлик буўынлы түбир морфемаға еринликте аңлатыўшы тек бир белгини (°) қойыў арқалы тутас түбир морфеманың еринлик екенлигин, солай етип езиўлик буўынлы морфемаға қарама-қарсы қойылатуғынлығын билдириўге болады. Ал ашық-қысық болып тек даўыссызлардың алдындағы хәм соңындағы даўыссызлар бирдей болғанлықтан қойылатуғын қосымша белгилер де бирдей болып тур.

Түркий тиллерде сингармонизмге муўапық өнимли қосымталардың көпшилиги еки хәм оннан да көп вариантларда жумсалады. Мәселен, қарақалпақ тилинде атлықтың көплик жалғаўы [лар], [лер], [ло'р] түринде [балалар], [кисилер], [гүллөр] сыяқлы сөзлерде үш түрли вариантта жумсалады. Усы дәўирге шекем қарақалпақ тил билиминде атлықтың көплик жалғаўы даўыссызлар сингармонизмине муўапық жуўан (лар), жиңишке (лер) түринде жумсалады деген пикир менен шекленип, оның екинши буўында жумсалатуғын жиңишке еринлик көринисине итибар берилмеди. Қарақалпақ тилинде атлықтың көплик жалғаўы даўыссызлар сингармонизмине муўапық үш вариантта ушырасыў менен бирге даўыссызлар сингармонизмине байланыслы да вариантларына ийе болады.

Фейилдің өткен мәхәлин аңлатыўшы көмекши морфема даўыссызлар сингармонизмине муўапық төрт вариантта жумсалады: [ды], [ди], [ду], [ду']. Мысалы: [алды], [келди], [күлдү], [бүрдү]. Көринип турғанындай-ақ бир морфеманың өзи төрт түрли вариантына ийе болып, жуўан езиўлик буўыннан кейин жуўан езиўлик сыңары [ды], жиңишке езиўлик буўыннан кейин жиңишке езиўлик буўыннан кейин жуўан жиңишке езиўлик сыңары [ди], [ду], жиңишке еринлик буўыннан кейин жиңишке еринлик сыңары [дү] жалғанып тур.

Жоқарыда айтқанымыздай көмекши морфемалар тек даўыссызлар сингармонизмине байланыслы өзлериниң вариантларына ийе болып қоймастан, соның менен бирге даўыссызлар сингармонизмине байланыслы олардың вариантлары тағы да көбейеди. Мәселен, фейилдің өткен мәхәли даўыссызлар сингармонизмине байланыслы [ды], [ди], [ду], [ди] түринде төрт түрли вариантына ийе болса, ал даўыссызлар сингармонизмине байланыслы оларға [ты], [ти], [ту], [тү] вариантлары қосылады. Басқаша айтқанда, даўыссызлар сингармонизмине байланыслы бир қосымтаның өзи ды/ты, ди/ти, ду/ту, дү/тү түриндеги төрт жуп вариантына ийе болады: ды/ты жуўан езиўлик, ди/ти жиңишке езиўлик, ду/ту - жуўан еринлик, дү/тү - жиңишке еринлик. Ал даўыссызлар сингармонизмине байланыслы ды/ти/ду/дү/ты/ти/ту/тү түриндеги үнли хәм үнсиз даўыссызлардан басланатуғын еки вариантына ийе болады. Тағы да бир мысал: егер даўыссызлар сингармонизмине байланыслы ийелик сеплиги қурамында [ы], [и], [у], [ү] даўыссызлары жумсалатуғын төрт түрли вариантына ийе болатуғын болса, ал даўыссызлар сингармонизмине байланыслы ол қосымтаның вариантлары тағы да үш есеге көбейеди.

Даўысшылар сингармонизмине байланысшы пайда болатуғын қурамында [ы], [и], [у], [у'] даўысшылары бар төрт варианттың хәр бири даўыссызлар сингармонизмине байланысшы үнсиз [т], үнли [д], сонор [н] даўыссызларынан басланатуғын тағы да үш вариантта жумсалады. Солай етип бир ийелик сеплигиниң жалғаўы даўысшылар хәм даўыссызлар сингармонизмине байланысшы он еки вариантта жумсалады: [тың], [тиң], [туң], [туң], [түң], [дың], [диң], [дуң], [дүң],[ның], [ниң], [нуң], [нүң].

Сингармонизмге муўапық бундай көп вариантлы қосымталардың қурамындағы даўысшылар да, даўыссызлар да орын алмасқан менен түбирдеги сыяқлы сөзлердиң мәнисин өзгертпейди.

Жоқарыда келтирилген ийелик сеплигиниң жалғаўындағы [ы], [и], [у], [ү] хәм даўыссыз [т], [д], [н] атлықтың көплик жалғаўындағы даўысшы [а], [е], [о'] хәм даўыссыз [л], [д], [т] сеслери сол қосымталардың вариантын дөретиўге қатнасады. Мәселен, [лар], [лер], [ләр] көплик жалғаўының саны үшеў болғаны менен олар тек бир грамматикалық мәнисти - көплик мәнисин аңлатады; сондай-ақ [дың], [диң], [тың], [тиң], [ның], [ниң], [нуң], [дуң], [туң], [нүң], [дүң], [түң] ийелик сеплиги жалғаўының саны он еки болғаны менен бул да тек бир грамматикалық мәнисти - ийелик сеплиги мәнисин билдиреди. Солай етип олардың қурамындағы сеслердиң алмасыўы менен мәни өзгерип кетпейди. Мине, бул сингармониялық тиллердиң баслы өзгешелиги болып табылады. Түбирде хәм қосымтада, бир буўынлы сөзлерде хәм көп буўынлы сөзлердиң соңғы буўынларында сеслердиң фонемалық қәсийетлери менен хызмети бирдей емес. Көмекши морфеманың вариантын дөретиўге қатнасыўшы фонема өзиниң алдындағы хәм соңындағы басқа қоңсылас фонемалар менен ажыралмас бирликте хәм байланыста түбир морфеманың сеслик дүзилisine сәйкеслесе отырып орын алмасады. Мәселен, көплик жалғаўының вариантларын дөретиўге қатнасатуғын фонемалар даўысшы [а], [е], [ө] десек, олар алдындағы хәм соңындағы [л] хәм [р] даўыссызлары жиңишке [е] даўысшысы менен келгенде тек жиңишке [е] даўысшысы менен келгенде тек жиңишке [л] хәм [р'] даўыссызлары, жиңишке еринлик [ө] даўысшысы менен келгенде тек жиңишке, еринлик [л^о], [р^о] даўыссызлары ғана келеди. Солай етип көмекши морфемада даўысшы сес өзиниң фонемалық хызмети болған мәни айрыўшылық қәсийетин жоғалтқандай көринеди. Шынында ол жерде хәр түрли даўысшылар болған [а], [е], [ө] фонемаларының алмасыўы деп түсинилиўи керек. Ал [басла]-[баслы], [исле]-[исли] жубайлас сөзлериндеги көмекши морфемалар бир-биринен тек даўысшылар арқалы айрылып тур. Ол сөзлердиң көмекши морфемаларындағы [а], [е] хәм т.б. даўысшыларының айрықша фонема екенине гүман жоқ. Солай етип көмекши морфемада даўысшы [а], [е] хәм басқа да даўысшылар өзлериниң фонемалық хызмети болған мәни айырыўшылық қәсийетин толық сақлап тур. Сонлықтан да көмекши морфеманың көп вариантлы болыўын сингармониялық тиллердиң өзіншелик өзгешелиги дей отырып, олардың қурылысындағы сеслик өзгерислерди, атап айтқанда, көмекши морфеманың басындағы даўыссыздың, сондай-ақ ондағы даўысшылардың алмасыўы қарақалпақ тилиниң қәлиплескен

дәстүрлі сеслер алмасыуы¹ деп қарауымыз керек. Солай етип дауыссыз сеслердің екінші хәм оннан кейінгі бууындардағы, дауыссызлардың көмекші морфеманың басындағы көп варианттылығы қарақалпақ тилинің дәстүрлі сеслік алмасыуының көринісі болып табылады.

Қарақалпақ тилиндегі көмекші морфемалардың қурамындағы дауыссыз фонемалар да, дауыссыз фонемалар да өз ара орын алмасыуына дауыссызлар сингармонизмине мууапық атлықтың көптік жалғауларының үш вариантта келиуі, яғни олардағы [a], [e], [ə] дауыссызларын алдындағы хәм кейіндегі [л], [р] дауыссыз сеслерінің түрін өзгерте отырып жумсалыуы мысал бола алады. Сондай-ақ тартым жалғауының төрт вариантта келиуін де мысал ретінде көрсету мүмкін: [тысы], [тиси], [тусу], [ту'су'] сөзлерінде [ы], [и], [у], [ү] дауыссызларын алмасыуы сингармонизмге сәйкес келеді. Келтирилген мысаллардан көриніп тұрғанындай-ақ көмекші морфемаларда [a], [e], [ə], [ы], [и], [у], [ү] дауыссызлары ушырасады. Ал [ə], [ə] дауыссызлары ушыраспайды. Себебі ол фонемалар көмекші морфемаларда жумсалыуы жағынан шекленген;

б) Көмекші морфемада дауыссыз фонемалардың өз-ара орын алмасыуына мысал ретінде дауыссызлар сингармонизмине мууапық ийелік сеплигинің басындағы [т], [д], [н] фонемаларының алмасыуын көрсетуге болады. Ол дауыссызлар [аттың], [талдың], [баланың] түріндегі сөзлерде өзлери жалғанатуғын түбірдің ақырындағы сеслерге байланысты алмасады. Басқа мысал: [р], [м], [д] дауыссызлары болымсыз фэйил қосымтасының басында [айтпа], [алма], [жазба] түріндегі сөзлерде алмасады. Сондай-ақ [к/к] хәм [ғ/г] дауыссызлары да барыс сеплигинің басында [атқа], [қарға], [бетке], [жерге] түріндегі сөзлерде алмасады. Оны былай көрсетуге болады: қ-к ямаса ғ-г.

Биз жоқарыда көмекші морфемаларда дауыссыз хәм дауыссызлардың алмасыу қубылысын сөз еткен болсақ, соның менен бирге түбір морфеманың қурылысында да сеслердің алмасатуғынлығын көрсетуге болады. Дауыссызлар сингармонизмине сәйкес түбір морфеманың ақырындағы сеслер алмасады. Мысалы: [кітап], [кітабы], [тарақ]-[тарағ'ы], [жик]-[жиги]. Сондай-ақ сеслік нызамлардан бийгәрез халда түбірдің ақырындағы сеслердің алмасыуы ушырасады. Мысалы: [қап], [қаў], [жап], [таў]; [сеп], [сеў] хәм т.б. Ол жубайлас сөзлердің мәнілери бирдей болып, екеуі де тилде теңдей жумсалады.

§ 12. Дифтонглар.

Айырым дауыссызлар қандай фонетикалық жағдайда келиуіне қарамастан артикуляциялық жақтан екі сестен қуралыуы мүмкін. Бир дауыссыздан басланып, екінші дауыссызға питкен қурамалы сеслер бир бууынның қурамында келиуінен хәқыйқат дифтонг жасалады. Қарақалпақ тилинде бундай дифтонглар ушыраспайды. Қарақалпақ тилинде тек жалған дифтонглар болып, олардың хәр

¹ Сеслердің алмасыуы көплеген тиллерде ушырасады хәм оны лингвистикада алтернация ямаса дивергенция деген терминлер менен де атайды.

бири еки фонемадан куралады. Ярым даўысшылар болған ў, й сонорлары даўысшы фонемалардың алдында хәм соңында дизбеклесип келип, ашық хәм туйық фонетикалық дифтонгларды пайда етеди. Й хәм ў сеслери шынында да даўыссыз фонемалар болып, артикуляциялық жақтан даўысшыларға оғада жақын болғанлықтан олар ярым даўысшылар деп те айтылады. Бундай буўын курай алмайтуғын бөлекке ийе болған дифтонглар жалған дифтонглар делинеди. Буўын курай алмайтуғын й, ў бөлеклериниң дифтонгтың алдында я соңында турыўына қарай олар ашық хәм туйық дифтонглар болып екиге бөлинеди. Ашық дифтонглар: йе, йа, йә, йо, йө, йү, йу, йи, йы, ўо, ўө, ўа, ўә, ўү. Мысалы, йек, йақ, йош, йаки, кийик, тайын, түйе, сыйыр, ўоз, ўөз, ўәж, аўыр. Туйық дифтонглар: ый, ий, ай, әй, ей, ой, өй, уй, үй, гүў, уў, аў, еў. Мысалы, тый, тий, ай, әй, гейде, той, сөйт, үй, уйқы, гүў, жеў хәм т.б. Келтирилген бул мысаллардағы түйе, сыйыр, уйқы, гүў сөзлериндеги езиўлик ы, и, е даўысшылары сингармонизмге муўапық сәйкес еринлик даўысшылар болған у, ү, ө сеслерине айланып, ол сөзлер түйө, үйү, уйу, тәўүр, аўур, уйку түринде айтылады. Сондай-ақ жоқарыда келтирилген мысаллардағы йек, йеки, ўоз, ўөз, сөзлери имла қәделери тийкарында ек, еки, оз, өз түринде жазылады. Бул сөзлердеги е, ө хәриплери йе, ўо, ўө дифтонгларын аңлатыў ушын жумсалған.

Дифтонглардың көпшилигиниң еки фонемадан туратуғынына хәш қандай гүман жоқ. Сонлықтан олардың бәрине таллаў жасаў зәрүр емес. Дифтонглардың ишинде ый, ий, уў, үў туйық дифтонгларының хәм йе, ўо, ўө ашық дифтонгларының хәр қайсысы еки фонемадан тура ма ямаса олар еки сестен куралған бир фонема маў Бул мәселени шешиў қарақалпақ тилинде қыйын хәм таласлы мәселе болып табылады. Сонлықтан буларға өз алдына тоқтап өтиў зәрүр.

§ 13. Айырым туйық дифтонглардың фонемалық курамы

Хәзирги қарақалпақ тилинде ый, ий, уў, үў дифтонгларының хәр қайсысы еки фонеманың дизбеги деп саналады хәм олар хәзирги имлада есапқа алынған. Бул теориялық хәм әмелий жақтан оғада дурыс шешим болып табылады. Дифтонглар ушырасатуғын сөзлер жуў, буў, суў, кий, қый, сый хәм т.б. түринде жазылып, дифтонглардың курылысындағы сеслердиң хәр қайсысы өзлериниң шәртли таңбалары менен белгиленеди.

Аталған дифтонглардың хәр қайсысы бир пүтин фонема емес, ал олардың хәр бири еки фонеманың дизбегинен туратуғынлығын толық дәлиллейтиуғын мағлыўматлар келтиремиз.

Бириншиден, бул дифтонглардың жуўан-жиңишкелиги, анығырақ айтқанда, олардың даўысшы сыңарының жуўан ямаса жиңишкелиги сөзлердиң мәнисин айырып турады. Мысалы: жый-жий, тый-тий, туў-түў хәм т.б. Бул жубайлас сөзлердеги даўысшылардың орын алмасыўы менен сөзлердиң мәниси өзгерип тур. Сондай-ақ дифтонглардың екинши (даўыссыз) сыңарының басқа даўыссыз бенен орын алмасыўы арқалы да сөздиң мәниси өзгерип, жаңа сөз пайда болады. Мысалы: жый-жыл, жый-жик, тый-тын, туў-тур хәм т.б. Фоно-

логия илиминде улыўма қабыл етилген қәделер бойынша дифтонглар бир пүтин фонема болып саналыўы ушын бундай болмаўы керек. Солай етип, бул дифтонглардың сыңарлары биригип, ажыралмас бир пүтин фонема бола алмай, алдындағы даўыссылары ы, и, у, ү хәм соңындағы й, ў даўыссызлары өз алдына дара-дара фонемалар болып саналады.

Екиншиден, ый, ий, уў, үў дифтонгларының сыңарлары арасынан буўынның шегарасы өтеди. Мәселен, бул дифтонгларға тамамланған сөздің соңын даўыссыздан басланған қосымта қосылса, соңғы сыңары (й, ў) келеси буўынның курамына өтеди. Өйткени қарақалпақ тилинде екинши хәм оннан кейинги буўындар даўыссыздан басланбайды. Мысалы: кий-ки+йим, тый-ты+йым, суў-су+ўым хәм т.б. Түбирге тийисли болыўына қарамастан й, ў келеси буўынға өтип тур.

Үшиншиден, сөз болып отырған дифтонглардың созымлылығы монофтонглар¹ болған ы, и, у, ү даўыссызларына қарағанда шама менен еки есе созымлырақ. Сондай-ақ ый, ий, уў, үў дифтонгларының созымлылығы еки фонемадан туратуғынына гүман жоқ деп саналатуғын им, ил, ул хәм т.б. сыяқлы сеслер дизбегиниң созымлылығы менен орташа алғанда теңдей келеди. Бул мағлыўматқа тийкарлана отырып көрсетилген дифтонгларды созымлылығы бойынша еки фонеманың дизбегинен турады деў керек. Өйткени «егер де созымлылығы жағынан сол тилдеги басқа фонемалардың созымлылығынан асып кетпесе ғана сеслер топарын бир фонеманың жумсалыўы деп есаплаў керек».² Ал қарақалпақ тилинде болса, дифтонглардың созымлылығы да дара фонемалардан еки есе созымлырақ хәм еки фонеманың созымлылығының қосындысы менен бара-бар келеди. Бундай жуўмақ шығарыў ушын тый, тий, туў сыяқлы хәм сым, тил, тул сыяқлы сөзлер осциллографта жазылып, алынған осциллограммадан сөзлердің соңғы (ый, ий, уў хәм ым, ил, ул) сеслер дизбегини миллисекунд пенен өлшенип, олар салыстырылды.³

Төртиншиден, көпшилик түркий тиллерде сондай-ақ қарақалпақ тилинде де, сөздің ақыры даўыссызға питсе, оған қосымтаның даўыссыздан басланған варианты, ал сөз даўыссызға тамамланса, оған қосымтаның даўыссыздан басланған варианты қосылатуғын жағдайлар көптеп ушырасады. Мысалы, атам, иним, бөлем, дизим хәм атым, тилим, күним, қолым сөзлерин салыстырыңыз; ый, ий, уў, үў дифтонгларына тамамланған сөзлерге басқа да ақыры даўыссыз фонемаларға тамамланған сөзлердегидей қосымтаның даўыссыздан басланған сыңары қосылады. Мысалы, сыйым, тыйым, кийим, суўым, журуўым хәм т.б. Бул мысаллар аталған дифтонглардың бир пүтин фонемалар емес, ал соңғы сыңарларының даўыссыз фонемалар екенин көрсетеди.

Жоқарыда көрсетилген семантикалық, морфологиялық хәм фонетикалық мағлыўматлардың хәммеси ый, ий, уў, үў дифтонгларының фонетикалық ди-

¹ **Монофтонг**-грекше monos- «бир» хәм phtongos «даўыс», «сес» дегенди билдиреди.

² Трубецкой Н.С. Основы фонологий. М., 1900. уу-б.

³ Даулетов А. Вокализм каракалпакского языка. Самарканд, 1900, ее-бет.

фтонглар болатуғынлығын, ал олардың хәр бириниң фонологиялық жақтан сөзсиз еки фонеманың дизбегинен қуралатуғынлығын толық дәлиллейди.

§14. Айырым ашық дифтонглардың фонемалық курамы

Қарақалпақ тилиниң сеслик дүзилисин изертлеўге арналған мийнетлерде авторлар түпкиликли сөзлердиң басында жумсалғанда даўыслы е, о, ө фонемалары мудамы дифтонг түринде айтылады, яғный е фонемасы бул жағдайда й сеси менен, о хәм ө фонемалары ў сеси менен дизбеклесип келеди деп көрсетеди. Жақыйқатында да, фонетикалық көз-қарастан, яғный артикуляциялық жақтан сөздиң басында е, о, ө хәриплери менен жазылып жүрген даўысшылар шынында йе, ўо, ўө дифтонглары болып олардың хәр бири еки сестиниң дизбегиниң түринде айтылады. Сөздиң ортасында хәм ақырында нийет, жийек, бийе, тийе усаған сөзлерде де йе айтылады хәм усылай жазылады. Сөздиң ортасында ўө болып айтылғаны менен жазыўда ўе болып жазылады. Мысалы: сүүөн, жүўөн-айтылыўы; сүүен, жүўен-жазылыўы. Ал ўо сөздиң тек биринши буўынында ғана гезлесип, ол бир хәрип пенен - о менен белгиленеди. Соңғы буўындарда о фонемасы тек орыс тилинен кирген сөзлерде ушырасады.

Сөздиң басында йе, ўо, ўө дифтонгларын эксперименталь методлар менен изертлеп карағанда, олардың хәр бири й хәм е, ў хәм о, ў хәм ө сыяқлы толық еки сестиниң дизбегинен туратуғынлығы анықланды.

Бириншиден, аудиториялық тәжирийбе нәтийжесинде сөздиң ортасында жумсалатуғын, еки фонемадан турған йе хәм ўо дизбеклери тыңлаўшылар тәрәпинен сөздиң басында жумсалатуғын йе, ўе дифтонглары сыяқлы болып қабыл етиледди. Бул тәжирийбе былай исленди: магнитофон лентасына нийет, жийен, сүүөн сыяқлы сөзлерден арнаўлы аппарат (сеператор) арқалы екынши буўындары (йет, йек, ўөн) бөлинип алынып, тағы да магнитофонға жазылады. Соңғы жазып алынған буўындар тыңлаўшылар тәрәпинен карақалпақ тилиндеги қәдимги мәни билдиретуғын ет, ек, өн сөзлери түринде қабыл етиледди.

Екиншиден, ўо хәм ўө дифтонгларынан басланған сөзлерди айтыў ўақтында еринлерди киноға түсирип, кино сүүретлерге серлеп карағанда, дәслепп еринлер бир-бирине жақынласып, ў сесин айтқандағыдай формаға енип, оннан кейин о хәм ө сеслерине тән болған қәлпине келеди.¹ Солай етип, дәслепп ў анық айтылады да кейин о хәм ө даўам етиледди.

Үшиншиден, осциллограф аппаратында түсирилген сүүретлердеги сызықларға қарап, сөздиң басындағы йе, ўо, ўө дифтонгларының хәр бир толық еки сестен туратуғынлығын көриўге болады. Осциллограмма материалларына тийкарланып, бул дифтонглардың созымлылығы еки фонемадан туратуғынына гүман туўмайтуғын ле, ме, ло, мо, лө, мө хәм т.б. сыяқлы сеслер дизбеклериниң созымлылығы менен теңдей екени, йе, ўо, ўө дифтонгларының созымлылығы сәйкес е, о, ө монофтонгларының созымлылығынан еки есе узынырақ екени

¹ Даулетов А. Вокализм карақалпақского языка. Самарканд, 1976, 41-бет

байқалады. Бул дифтонглардың созымлылығының сөздің басындағы йа, ўа хәм ўә дифтонгларының созымлылығы менен барабар келетуғынлығы йек-йар, йеки-йәке, ўоз-ўаз, ўөкин-ўәкил сыяқлы сөзлердеги дәслепки еки сестің созымлылығын салыстырыў арқалы анықланды.¹

Тәртиншиден, спектограмма материалларына қарағанда да дифтонглардан сонор хәм даўыслы сеслерди аңғарыўға болады. Спектограммада йе, ўо, ўө дифтонгларының даўыслы сыңарлары анық формантларына ийе болса, алдыңғы сыңарының форманты анық емес, еки сыңардың тийкарғы тонлары бир-бири менен тутасып турады.

Жоқарыда көрсетилген эксперименталь материаллар, сондай-ақ сөйлеў ағзаларымыздың хәрекетин бақлаў арқалы сөздің басындағы йе, ўо, ўө дифтонгларының хәр бири толық еки сестен й хәм е, ў хәм о, ў хәм ө сеслеринен туратуғынлығын көриўге болады. Бирақ та оларды еки фонема деп таныў ушын жоқарыдағы фонетикалық мағлыўматлар еле де жеткиликсиз. Бул мәселени дурыс шешиў ушын тилдің фонемалық системасын терең таллап көриў керек. Тилдің фонемалық системасын тийкарланыў керек екенлиги проф. Л.Р.Зиндер тәрәпинен былай ескертиледі: «... дифтонг дара-дара еки фонеманың дизбегинен қурала ма ямаса фонетикалық жақтан қоспалы болған бир фонема ма? Бул сораўға сол тилдің тутас фонемалық системасын изертлеў арқалы ғана анық жуўап бериў мүмкин».² Жоқарыдағы фонетикалық (ариткуляциялық) фактлер менен бирликте қарақалпақ тилинің сеслик системасына фонемалық таллаў жасағанымызда да барлық дифтонглардың еки фонеманың дизбегинен туратуғынлығын анықлаўға болады.

Гейпара түркий тиллерде сөздің басында жасалатуғын йе дифтонгының еки фонемадан туратуғынлығын дәлиллеў қыйын емес. Мәселен, өзбек әдебий тилинде е монофтонги хәм йе дифтонгы сөздің басында жумсалады.³ Солай етип сөздің басында йе хәм е өз-ара қарама-қарсы қойылады. Мысалы: йер-ер. Бул сыяқлы қубылыс орыс тилинде де байқалады. Орыс тилинде сөздің басында е монофтонги жумсалып, ол э хәриби менен белгиленеди. Мысалы: ел, есть, поел, съел, в семье.⁴ Солай етип сөздің басында йе монофтонги менен бир қатарда е монофтонги де жумсалады. Әдебий тилде бирдей фонетикалық жағдайда (мыс: сөздің басында) бир фонеманың еки түрли реңки жумсалмайды, ал бир қыйлы реңки жумсалады. Орыс тилинде е хәм э өз алдына басқа-басқа фонемалар деп саналмайды. Ал олар бир фонеманың (е фонемасының) реңклери деп есапланады. Сонлықтан э хәм е түрінде хәр қыйлы болып жазылыўына қарап, оларды хәр түрли фонемалар деп есаплаўға болмайды.

Солай етип, сөздің басында дифтонг емес, «таза» е даўыслы фонемасы ушырасатуғын тиллерде (мыс: өзбек хәм орыс) усундай фонетикалық жағдайда (сөздің басында) жумсалған йе дифтонгиниң еки фонемадан туратуғынлығын дәлиллеў қыйын емес.

¹ Сонда.

² Л.Р.Зиндер. *Общая фонетика*. 209-б.

³ В.В.Решетов. *Узбекский язык*. Тошкент, 1959, 135-б.

⁴ Р.Н.Аванесов. *Русское литературное произношение*. М., 1968, 48-б.

Қарақалпақ тилинде фонетикалық жағдайға байланысly, яғный сөздің басында келиўине байланысly е даўислысы мудамы у сеси менен, ал о хәм ө даўислылары мудамы у сеси менен айтылғанлықтан йе сөздің басында жумсалатуғын е даўислы фонемасының реңки, ал ўо, ўө сәйкес о хәм ө фонемаларының сөз басында жумсалатуғын реңкери деп түсинилип келинди. Өйткени фонеманың анаў, я мынаў реңки тек белгили бир фонетикалық жағдайда ғана ушырасады, ал басқа фонетикалық жағдайда сол фонеманың басқа реңки жумсалады деген көз-қарас тийкарында йе, ўо, ўө дифтонглары еки фонеманың дизбеги емес, ал сәйкес е, о, ө фонемаларының сөздің басында жумсалатуғын позициялық реңкери деп есапланылды. Бирақ бундай шешимге жоқарыда келтирилген фонетикалық фактлер менен бирге төмендеги фонологиялық фактлер де қарсы келеди.

Бириншиден, қарақалпақ тилинде й хәм ў сеслери айрықша фонема сыпатында қолланылады. Олар сөздің басында а, ә даўислыларының алдында фонема хызметинде жумсалады. Йхәм ў сонорларының өз алдына дара фонема екенин дәлиллеў қыйын емес. Бул сонорлар басқа даўиссызларға төмендегише қарама-қарсы қойылады:

а) сөздің басында йар-тар-ар, йәки-пәки, ўаз-баз-аз, ўәкил-шәкирт т.б. Даўислы а фонемасының алдындағы сестин түсип қалыўы менен жаңа сөзлер (ар, аз) пайда болады. Ал а фонемасының алдындағы й,ў сеслериниң түсирилиўи менен жаңа сөз пайда болмайды. Өйткени қарақалпақ тилинде әки, әкил деген сөзлер жоқ. Олар тек мәни билдирмейтуғын сеслер дизбеги. Сол сыяқлы йер-тер, пор-тор, ўөр-төр т.б. дегенде биринши сеслериниң орын алмасыўы арқалы бул жубайлас сөзлерди бир-биринен ажыратамыз. Даўислы е фонемасының алдындағы й сесиниң, о хәм ө фонемасының алдындағы ў сесиниң түсирилиўи менен тазадан сөз жасалмайды. Жоқарыдағыдай әкил хәм әки тилде сөзлер сыпатында жумсалмағаны сыяқлы түпкиликли сөзлерде алдындағы й хәм ў сыңарларысыз е, о, ө фонемалары жумсалмайды, яғный ер, ор, өр болып айтылмайды, ал мудамы йер, ўор, ўор түринде айтылады;

б) сөздің ортасында - таяқ - тарақ, куўат - қурат, сүўен-сүрен хәм т.б. Бул мысаллардан көрингениндей й хәм ў сеслериниң орнына басқа даўиссыз сеслер жумсалыўы менен сөздің мәниси өзгерип басқа сөз жасалып тур.

Сонор й хәм даўислы е сеслериниң аралығынан морфологиялық шегара өтеди, яғный е морфема хызметин атқарады. Мысалы: тийе, кийе сыяқлы сөзлерде йе дифтонгының соңғы сыңары болған е даўислысы хал феийлдің суффикси болып, ол морфема хызметин атқарып тур. Солай етип, й хәм ў сонорлары өз алдына дара фонема болып, олар сөздің ортасында, ақырында хәм басында да жумсалады. Сөздің басында е, о, ө даўислылары айрықша қәсийетке ийе болады, яғный олар жоқарыда айтылғанынлай-ақ түпкиликли сөзлерде тек даўиссызлардан соң ғана, соның ишинде й, ў даўиссызларынан да соң жумсалады.

Сөздің басында тек йе, ўо, ўө дифтонглары ғана емес, соның менен бирге еки фонемадан туратуғынына гүмансыз болған йа, йә, ўа, ўә сыяқлы дифтонглардың да жумсалатуғынлығы жоқарыдағы мысаллар менен көрсетилди. Йа,

йә, ўа, ўә дифтонгларының хәр бири сөздің басында еки фонеманың дизбеги сыпатында жумсалатуғын болғанлықтан, тап сондай фонетикалық жағдайда (сөздің басында) келген йе, ўо, ўө дифтонгларын да еки фонеманың дизбегинен қуралған деп есаплаўға тийислимиз. Себеби, «...белгили бир тилдің қәделери бойынша айырым фонемалар топары дәл сондай фонетикалық жағдайда ушыраспайтуғын болса ғана ондай сеслер топары бир фонема деп есапланыўы керек»¹. Қарақалпақ тилинде болса, йа, йә, ўа, ўә сыяқлы сеслер дизбеги (дифтонглары) сөздің басында ушырасады хәм олардың хәр бири еки фонема деп есапланады. Сонлықтан аналогия бойынша сөздің басында жумсалатуғын йе, ўо, ўө дифтонглары да еки фонемадан туратуғын сөзлердің дизбеги деп саналыўы керек.

Екиншиден, қарақалпақ тилинде орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден кирген сөзлердің басында дифтонг емес, «таза» е, о фонемалары (монофтонглар) жумсалады. Мысалы: электр, энергия, экскурсия, есер, эстон, опера, област, орден, ордер, очерк, ода т.б. Қарақалпақ тилинде е фонемасының йе реңки сөздің басында, е реңки сөздің ортасында хәм ақырында жумсалады: солай етип йе хәм е бир фонеманың (е фонемасының) реңки болады деп есапланып келген болса, орыс тилинен электр, область т.б. сыяқлы сөзлердің келип кириўи менен бул түсиник өзгереді. Қарақалпақ әдебий тилинде ол сөзлер йелектр, ўобласт түринде айтылмайды. Енди сөздің басында йе, ўө дифтонглары менен бирликте е, о монофтонглары да жумсалады. Демек, е хәм о фонемаларының дифтонг болып айтылыўының себеби фонетикалық жағдайға (сөздің басында келиўине) байланыслы деп есаплаўға болмай қалады. Солай етип, е, о фонемалары сөздің басында йе, ўо дифтонгларына қарама-қарсы қойылады. Мысалы: имла қәделери тийкарында электр-елек, есер-есер, эстон-эстен, опера-опира, орден-ордин, ордер-ордир т.б. болып жазылатуғын бул сөзлер фонемалық жақтан электр-йелек, есер-йесер, эстон-йэстен, опера-ўопира, орден-ўордин, ордер-ўордир болады хәм бул жубайлас сөзлерде е-йе, о-ўо өз-ара қарама-қарсы қойылады. Сөздің басында жумсалатуғын йе, ўо дифтонглары бир пүтин фонемалар (монофонема) деп саналып келген болса, енди орыс тилинен кирген сөзлердің себебинен оларды (йе,ўо) еки фонема (бифонема) деп есаплаўға тийкар пайда болады. Тилдің фонемалық қурылысын анықлаўда, улыўма тилдің фонемалық системасына анализ жасағанымызда сол тилдің сөзлик қурамына киретуғын барлық сөзлер, соның ишинде сырттан кирген сөзлер де есапқа алыныў керек : «Шеттен кирген сөзлерди қабыл етиўши, тилде сәйкес фонемалық қарама-қарсы қойыўға тийкар болса, айтылыў өзгешелигине ийе болған шеттен кирген сеслик қубылыслар айрықша роль ойнайды».²

Жоқарыда келтирилген тиллик фактлерге тийкарлана отырып, сөздің басында жумсалатуғын йе дифтонги й хәм е фонемаларының, ўо, ўө дифтонглары ў хәм о, ў хәм ө фонемаларының дизбегинен турады деген жуўмаққа келемиз.

¹ Н.С.Трубецкой. Основы фонологий. М.,1960.66-б.

² Л.Р. Зиндер. Общая фонетика. Л.,1979, 67-б.

§ 15. Дауыссыздардың артикуляциялық хәм акустикалық сыпатламасы.

Өкпеден шыққан хауа ағымы дауыс шымылдығында дауысты пайда ете отырып, жаңғырық хызметин атқаратуғын жутқыншақ, ауыз хәм мурын бослықларында белгили бир дауыссыз сести айтыуға зәрүрли болған сеслик түрге енетуғынлығы белгили. Қайсы бослықлардың жаңғырық хызметин атқарыуға қатнасыуы дауыссыздың сыпатына байланыссы болады. Қарақалпақ тилинде мурынлық хәм көмекей дауыссызлар ушыраспағанлықтан дауыссызлардың жасалыуында тек ауыз бослығы ғана жаңғырық хызметин атқара отырып, олардың сеслик өзгешелигин тәмийинлейди.

Ауыз бослығын түрли формаға хәм көлемге ендиретуғын хәрекетшен ағзалар тил, еринлер хәм жумсақ таңлай менен қоса кишкене тил болып табылады. Қарақалпақ тилинде мурынлық дауыссызлар ушыраспағанлықтан барлық дауыссыз сеслерди айтқанда жумсақ таңлай көтеріңки халда болып, мурын жолын жауып турады. Ал тил менен еринлер ауыз бослығының көлемин өзгертиуге тиккелей қатнасады. Сонлықтан жаңғырық хызметин атқарыушы ауыз бослығының формасы хәм көлеми хәрекетшен сөйлеу ағзалары болған тил, еринлер хәм жумсақ таңлайдың жағдайына байланыссы экени тәбийғый қубылыс. Әсиресе, хәр түрли бағытта хәрекет етип, түрли формаға ене алатуғын, соның нәтийжесинде ауыз бослығының көлемин хәр түрге ендиретуғын ең хәрекетшен сөйлеу ағзасы тил болып саналады. Сонлықтан дауыссыз фонемаларға ең алды менен тилдің жағдайына қарай фонетикалық сыпатлама бериледи. Бунда тилдің жазық хәм тик жағдайлары айрықша әхмийетке ийе болады.

Тилдің алға ямаса артқа жылжыуы менен, яғный тилдің жазық жағдайы менен дауыссыздардың артикуляциясы тиккелей байланыссы. Тилдің ортаңғы бөлими таңлайдың ортасына ямаса алдыңғы бөлимине (қатты таңлайға) қарай көтерілип, тилдің түби жутқыншақтың дийуалынан алысласа, тилдің ушы алға жылжыйды хәм алдыңғы тислерге тиреледи. Керисинше, тилдің артқы бөлими жумсақ таңлайға қарай көтерілип, тилдің түби жутқыншақтың дийуалына қарай жақынласа, соған сәйкес тил ушының кейин бәсиуи тәбийий жағдай. Сондай-ақ тилдің түби менен жутқыншақтың дийуалы ортасындағы аралық дауыссыз сеслердің тил алды ямаса тил арты екенлигине байланыссы болады. Тил алды дауыссызларының жасалыуында тилдің толық тулғасы алға жылжыйды хәм тилдің түби менен жутқыншақ дийуалының ортасында аралық кеңейеди. Керисинше, тил арты дауыссыз сеслерин айтқанда бул аралық тарылады. Солай етип, дауыссызларды айтқанда тилдің тутас тулғасы: ушы, түби, ортасы тәбийий түрде үйлесип турады. Өйткени анатомиялық жақтан тил бөлинбейтуғын бир пүтин мүше болып, оны тил ушы, тил алды, тил ортасы, тил арты, тил түби деп бөлиудің өзи фонетика илиминде шәртли түрде қабыл етилген.

Тилдің таңлайға қарай көтерілиу дәрежеси менен, яғный тилдің тик жағдайы менен дауыссыздардың артикуляциясы тығыз байланыссы болады.

Тилдің белгилі дәрежеде көтеріліуі менен жаңғырық хызметін атқарыушы аўыз бослығы екиге бөлиніп турады. Тил жақ пенен қоса жоқары көтерілген сайын аўыз бослығы көлеминің киширейіуі, керисинше төмен түскен сайын аўыз бослығы көлеминің үлкейіуі тәбийий жағдай. Аўыз бослығындағы бундай өзгеріслер сеслик өзгеріслерди пайда етеди. Тилдің алға ямаса артқа жылжыуы даўысшылардың жасалыуында қандай хызмет атқарса, тилдің жоқары көтеріліуі менен төмен түсіуі де тап сондай хызмет атқарады.

5-сүүрет. Аўыз бослығындағы сөйлеу ағзаларының хәрекетсіз жағдайы.

Еринлер де аўыз бослығының көлемін өзгертиуге қатнаса отырып, еринлик хәм езиулик даўысшылардың айырмашылығын тәмийинлейди. Еринлик даўысшыларды айтқанда жаңғырық хызметін атқарыушы аўыз бослығының алдыңғы шегарасын еринлер атқарады. Ал езиулик даўысшыларды айтқанда болса, аўыз бослығының алдыңғы шегарасын алдыңғы тислер атқарады. Солай етип ериннің қатнасы менен аўыз бослығының көлеми өзгереді хәм бул өз гезегінде даўысшылардың айырмашылығын тәмийинлейди.

Артикуляциялық жақтан даўысшылардың өзгешелигі жаңғырық хызметін атқарыушы аўыз бослығының, ондағы хәрекетшен сөйлеу ағзаларының хызметіне тиккелей байланыссы болғанлықтан хәр бир даўысшыға артикуляциялық сыпатлама беріуде бул жағдай басшылыққа алынады.

Жаңғырық хызметін атқарыушы аўыз бослығы даўыс шымылдығында пайда етилген сестің (даўыстың) сәйкес көмекши тонларын күшейте отырып, ямаса пәсеңдете отырып, айтылып атырған даўысшыға тән болған сеслик өзгешеликті дөретеді. Даўысшы сестің тембри менен оның формантлық дүзилісі көмекши тонлардың муғдары менен сапасына тиккелей байланыссы болады. Акустикалық жақтан даўысшылар өзлеринің формантлық қурылысына ийе болып, хәр бир даўысшы сес басқа даўысшылардан формантларының жийилигі арқалы айрылады. Даўысшылардың формантлық қурылысы жаңғырық хызметін атқаратуғын аўыз бослығының формасы хәм көлеміне тиккелей байланыссы болады. Даўысшылардың сапасы жаңғырық хызметін атқарыушы бослықтардың, әсиресе аўыз бослығының формасы хәм көлеміне байланыссы екені белгилі бир даўысшыны таныу үшін жеткиликлі болған жийликлер топары оның формантлары болатуғынлығы алымлар¹ тәрәпинен айрықша атап өтилген еді.

¹ Зиндер Л.Р. Общая фонетика. 6-7 б.б.

Хәр бир даўыслы сести айтқанда сөйлеу ағзаларының белгили бир жағдайда болыуы хәм соған сәйкес даўыслы сес белгили бир формантлық қурылысқа ийе болыуы шәрт. Даўыслы сестің спектрінде бир неше формантлар болады. Әсиресе төрт формант анық көринеди. Бирақ қарақалпақ тилинің даўыслы фонемаларының акустикалық сыпатламасын беріуде төменнен баслап биринши хәм екинши формантлардың (**F1, F2**) жийилик шкаласында жайласыуына ғана айрықша итибар бериледи. Өйткени даўыслылардың акустикалық сыпатламасын беріуге усы еки форманттың бир-бирине сәйкеслесип, жийилик шкаласында орналасқанын анықлаудың өзи жеткиликли. Ал үшінши, төртинши формантлар (**F3, F4**) тийкарынан сөйлеушиниң өзіншелик өзгешелигине байланыслы болады. Басқаша айтқанда, еки адам тәрәпинен айтылған [а] белгили дәрежеде еки түрли сес болады. Бирақ ол еки түрлилик хеш қандай лингвистикалық әхмийетке ийе болмайды. Бул хәр түрли адам тәрәпинен айтылған хәр түрли [а] сесиниң лингвистикалық жақтан барабарлығы **F8, F2** арқалы, сөйлеушилердиң өзіншелик өзгешеликleri оннан жоқары формантлар **F3, F4** арқалы аңланатуғынлығы тил сеслериниң акустикалық қәсийетлерин изертлеуге арналған мийнетлерде дәлилленген.¹

F1 тилдиң тик жағдайына, яғный тилдиң таңлайға қарай көтерилюу дәрежесине байланыслы болса, **F2** тилдиң жазық жағдайына байланыслы болады. Басқаша айтқанда, даўыслы сес қаншелли жоқары көтериңки (қысық) болса, **F1** соншелли төмен жийиликке ийе болады, ал ол қаншелли түсиңки (ашық) болса, **F1** соншелли жоқары жийиликке ийе болады. Сондай-ақ даўыслы сес қаншелли тил алды болса, **F2** соншелли жоқары жийиликке ийе болады. Ал ол қаншелли тил арты болса, **F2** соншелли төмен жийиликке ийе болады. Сондай-ақ даўыслының еринлик болыуы да **F2** ниң жийилигин төменлетеди.²

Даўыслы фонемаларға сыпатлама беріуде биз жоқарыда айтылған улыўмалық артикуляциялық хәм акустикалық анықламаларды басшылыққа алдық. Сондай-ақ қәтеликке жол қоймау мақсетінде, исенимлирек болыуы ушын үш диктордың рентгенограмма сүүретлерин толық пайдаландық.

§ 16. Даўыслы [e] фонемасының сыпатламасы

Даўыслы e [e] - тил алды, қысық, езиулик фонема. Артикуляциялық жақтан тилдиң алдыңғы бөлими таңлайдың алдыңғы бөлимине (қатты таңлайға) қарай көтерилюуи, тилдиң артқы бөлими түсиңки халда болыуы, тил ушының төменги тислердиң түбине тирелиуи хәм тилдиң түби жутқыншақтың дийуалынан әдеуир қашықласыуы арқалы жасалады (б-сүүрет). Төменги жақ аз дәрежеде түсиңки жағдайда, еринлер ашылған бийтәрәп халында турып,

¹ Фант Г. Сонда. 113-115 б.

² Сонда.

жаңғырық хызметін атқарыушы аўыз бослығының алдыңғы шегарасы тислер болады. Тилдің тутас тулғасының алға жылысыуы арқалы бос орынды өз деңізі менен бәнтлеп, аўыз бослығының алдыңғы бөлімінде киши, ал артқы бөлімінде ұзынша хәм кең көлемди пайда етеди. Рентгенограммдан алынған бул мағлыұматлар палатограмма арқалы тастыйықланады. Тилдің ортадан алдырақ бөлімінің көтеріліуі себепли оның еки шети биринши киши азыу тислерден баслап кейин қарай тийип, палатограммада тилдің еки шетиниң қалдырған изи анық көринеди (6-сүўрет).

6-сүўрет. Даўыслы [е], [и] сеслериниң рентгенограмма хәм палатограммалары (и-үзик сызық).

Сөйлеу ағзаларын жай бақлауымыз хәм эксперименталь мағлыұматлар тилдің жағдайы бойынша қарақалпақ тилинде даўыслы [е] фонемасының басқа даўыслыларға салыстырғанда тил алдырақ екенін тастыйықлау менен бирге тилдің тик жағдай бойынша, яғный тилдің көтеріңкилік дәрежеси бойынша қысық [ы],[и],[у],[ү] даўыслылары сыяқлы көтеріңки (қысық) екенін көрсетеди. Қарақалпақ тилинде орыс тилиндегидей (мәселен, орыс тилиндеги и ямаса у сыяқлы) хакыйқат қысық даўыслы фонемалар жоқ. Қысық ямаса жоқары көтеріңки даўыслы дегенде қарақалпақ тилиндеги басқа даўыслыларға салыстырмалы түрде ғана айта аламыз. Қарақалпақ тилиниң артикуляциялық базасын анықлай отырып, Н.А.Баскаков мынадай пикир билдирген еди: «Қарақалпақ тилиниң барлық сеслери жақтың көтеріліу дәрежеси бойынша жоқары хәм орта көтеріңкиликтен гөре көбирек түсиңкилік пенен айтылады, яғный тилге байланыслы артикуляциялық база бир қанша кейин жылысыңқы болса, ал қатарға (тилдің жазық жағдайына А.Д.) - тил алды хәм тил арты екенлигине байланыслы, сондай-ақ көтеріңкилигине (тилдің тик жағдайына - А.Д.) - көтеріңки хәм түсиңки екенлигине байланыслы болған айырмашылықларын сақлай отырып, тилдің тик жағдайы бойынша бир қанша түсиңки болады»¹.

Бул анықлама бәринен бурын қарақалпақ тилиндеги даўыслы фонемаларға тийисли болады. Ал ол даўыссызлар ушын сәйкес келмейди. Қарақалпақ тилинде [е] даўыслы фонемасынан басқа барлық даўыслылар, соның ишинде усы дәўирге шекем тил алды деп есапланып жүрген [и],[ү],[ә],[ө] даўыслылары да, тилдің жазық жағдайы бойынша тилдің азлы-көпли кейин жылжыуы арқалы жасалады. Ал тилдің тик жағдайы бойынша барлық даўыслыларға, соның ишинде усы дәўирге шекем қысық даўыслылар деп есапланып жүрген [и],[ү],[ы],[у] даўыслыларына да тилдің түсиңкилік жағдайы тән болады.

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II т., 1952, 26-б.

Акустикалық жақтан [e] фонемасының екінші форманты басқа барлық дауыссыздардың екінші формантына салыстырғанда жоқары жийликке ийе болады (1800-2090гц.). Бул жағдай [e] фонемасының ең тил алды дауыссыз болыуынан дерек береді. Бірінші формантының жийлигі басқа қысық дауыссыздардың бірінші форманттары сыяқлы төмен жийликке ийе болады (260-580гц.). Бул [e] фонемасының қысық дауыссыз екенін көрсетеді (2-кесте хәм 11-сүўретке қараңыз).

§ 17. Дауыссыз [и] фонемасының сыпатламасы.

Дауыссыз [и] - тил ортасы, қысық, езиўлик фонема. Артикуляциялық жақтан усы дәўирге шекем тилдің жазық жағдайы бойынша тил алды деп саналып жүрген [и] фонемасы, шынында тил ортасы дауыссыз екені анықланды. Тилдің ортаңғы бөлімі таңлайдың ортасына, анығырақ айтқанда, қатты таңлай менен жумсақ таңлайдың шегарасына қарай көтеріліўи, тилдің артқы бөлімі түсіңки жағдайда болыуы, тил ушының алдырақ жылысыуы, тил түбинің жутқыншақ дийўалынан қашықласыуы арқалы жасалады. Төменгі жақ аз дәрежеде түсіңки, еринлер ашылған бийтәреп халында турып, жаңғырық хызметін атқарыўшы аўыз бослығының алдыңғы шегарасын тислер қурайды. Солай етип тилдің тутас тулғасының аўыз бослығының ортасына топланыуы арқалы бос орынды өз денеси менен бәнтлей отырып, оны (аўыз бослығын) тең бөліп, бірдей көлемдегі екі кеңликти пайда етеді (7-сүўрет). Бул рентгенограмма мағлыўматлары, палатограмма арқалы да тастыйықланады. Тилдің ортаңғы бөлімінің таңлайдың ортасына көтеріліўинен тилдің екі ернегі бірінші киши азыў тислерден баслап тийип, ол қалдырған излер палатограммада анық көринеді (7-сүўрет). Палатограммада қалдырған излер [e] сесин айтқандағыдан енсизирек (6-сүўретте [и] хәм [e] сеслеринің палатограммасын салыстырың). Бул айырмашылық [и] сесинің [e] сесине қарағанда тилдің артырақ жылжыуы арқалы жасалыуынан болса керек.

7-сүўрет. Дауыссыз и, ү сеслеринің рентгенограмма хәм палатограммалары (ү-үзик сызық).

Акустикалық жақтан [и] фонемасы тек [e] фонемасынан сәл төменірек жийликтегі екінші формантына ийе (1640-1930). Ал ол басқа дауыссыз фонемаларға қарағанда жоқарғы жийликте. Бундай жоқары жийликте болыуына тилдің жазық жағдайы (алға жылысыңқы тил ортасы дауыссыз екенлигі) себепши болыў менен бирге оның езиўлик екенлигі де азлап себепкер. Өйткени тилдің жазық хәм тик жағдайы бойынша бірдей болыуына қарамастан [ү] фо-

немасының екінші формантына қарағанда [и] фонемасының екінші фонемасының жоқарырақ жийликте болыуы тек соңғы дауыслыны айтқанда ериннің қатнаспауы менен ғана түсіндирилиуі мүмкін. Дауыслы [ү] еринлік болғаны үшін оның екінші форманты төменлеген. Себеби тилдің жазық жағдайынан соңғы екінші формантқа тәсир ететуғын артикуляциялық жағдай ериннің қатнасы болып табылады. Бұған 2-кестедегі [и]-[ү], [ә]-[ө], [ы]-[и], [а]-[о] езиулік - еринлік жубайлас дауыслыларының екінші формантлары хаққындағы мағлыұматты салыстыра отырып толық исенеміз. Бул жубайлас дауыслылардың алдыңғылары (езиуліктери) жоқарырақ жийликтегі екінші формантларына ийе. Дауыслы [и] фонемасының биринші форманты төмен жийликте болып (250-570 гц.), бул жағынан оның басқа қысық дауыслылардан айырмашылығы болмайды (2 кестени хәм 11-сүұретти қараңыз).

§ 18. Дауыслы [ә] фонемасының сыпатламасы

Дауыслы [ә] - тил ортасы, ашық, езиулік фонема. Артикуляциялық жақтан бул дауыслының тил алды емес, ал тил ортасы фонемасы екенін рентгенограмма хәм палатограмма мағлыұматлары толық тастыйықлайды. Тилдің ортаңғы бөлими таңлайдың ортасына сәл көтерилип, дөңисликті пайда етеди; тилдің алдыңғы хәм артқы бөлими түсиңки, еринлер ашық, төменгі жақ түсиңки халда жасалады. Еринлер ашық жағдайда болғанлықтан ауыз бослығының алдыңғы шегарасы хызметин алдыңғы тислер атқарады (8-сүұрет). Ашық дауыслыларды, соның ишинде [ә] дауыслысын айтқанда төменгі жақтың түсиңки халда болыуы, ал қысық дауыслыларды айтқанда көтериңки жағдайда турыуы тәбийғый жағдай. Солай болса да дауыслыларға керекли сеслик түрди пайда етиуде төменгі жақтың қаншелли дәрежеде түсиңки я көтериңкилиги емес, ал тилдің таңлайға қарай көтериңкилик ямаса түсиңкилик жағдайы әхмийетлирек болады. Мәселен, жақтың ашылыу дәрежесин өзгертпей-ақ ашық [ә] хәм қысық [и] дауыслыларын айтыу мүмкін. Бирақ [ә] сесин айтқанда тилдің түсиңки, ал [и] сесин айтқанда тилдің көтериңки болыуы шәрт. Сонлықтан да дауыслыларға сыпатлама бериуде хәм оларды классификациялауда жақтың ашылыуына емес, ал тилдің көтерилиу дәрежесине итибар береміз. Рентгенограмма мағлыұматлары [ә] дауыслысын айтқанда тилдің көтериңки болатуғынын көрсетеди (8-сүұрет).

8-сүұрет. Дауыслы ә, и сеслеринің рентгенограмма хәм палатограммалары (и -үзик сызык).

Акустикалық жақтан, бириншиден, [ə] фонемасы өз-ара жақын жийликтеги биринши хәм екинши формантларына ийе болады. (F8-500-970 гц., F88-1380-1840 гц). Екишиден, формантлардың төменги хәм жоқарғы шегарасы көбирек айырмашылыққа ийе (F8-дин төменги шегарасы 500 гц. болса, жоқары шегарасы 970 гц. F88-нің төменги шегарасы 1380 гц. болса, жоқары шегарасы 1840 гц.). Бул ашық даўысшылардың хәммесине тән акустикалық жағдай. Екинши формантының жийлиги бойынша [e] хәм [и] даўысшыларынан соңғы үшінши орынды тутады (2-кесте, 12-сүүретти қараңыз). Даўысшылардың ашық болыўы биринши форманттың жийлигин жоқарылататуғынын есапқа алсақ, [ə] фонемасының [a] даўысшысы менен бирге ең ашық даўысшылар екенине исе-немиз. Себеби булардан да жоқарырақ жийликтеги “8 хеш даўысшыда жоқ (2-кестедеги даўысшылардың биринши формантларын салыстырып қараңыз).

§ 19. Даўысшы [ү] фонемасының сыпатламасы

Даўысшы [ү] - тил ортасы, қысық, еринлик фонема. Артикуляциялық жақтан [и] фонемасы сыяқлы тилдің ортаңғы бөлими таңлайдың ортасына қарай көтерилиўи, тилдің артқы хәм алдыңғы бөлимлериниң түсиңки, тил түбиниң жутқыншақ дийўалынан қашықласыўы, солай етип тутас тилдің аўыз бослығының дәл ортасына топлана отырып, оны теңдей екиге бөлип турыўы арқалы жасалады. Төменги жақ аз дәрежеде түсиңки, езиўлик [и] фонемасынан айырмасы еринлер алға үйрилиў нәтийжесинде дөңгелек саңлақ пайда етилип, аўыз бослығының алдыңғы шегарасын еринлер қурайды (7-сүүретлер). Тилдің алдыңғы хәм артқы бөлимлери түсиңки жағдайында тил ортасы көтерилген-ликтен оның ернеклериниң екинши киши азыў тислерден баслап тийип қалдырған изи палатограммада анық көринеди (7-сүүрет).

Акустикалық жақтан [ү] фонемасының екинши форманты тилдің жазық жағдайы бойынша бирдей болыўына қарамастан [и] даўысшысына қарағанда төменирек жийликке ийе (1300-1550гц). Бул [ү] фонемасының еринлик, ал [и] фонемасының езиўлик екени менен тиккелей байланысшы. Солай етип даўысшының екинши формантына тилдің жазық жағдайы тәсир етиўи менен бирге аз болса да, еринниң қатнасы да тәсир етеди. Анығырағы, даўысшының еринлик болыўы оның екинши формантын төменлетеди. Даўысшы [ү] фонемасы биринши формантының жийлиги бойынша (260-550 гц) басқа қысық даўысшылардан хеш айырмасы жоқ (2-кестени 11-сүүретти қараңыз).

§ 20. Даўысшы [ө] фонемасының сыпатламасы

Даўысшы [ө] - тил ортасы, орта көтериңки, еринлик фонема. Артикуляциялық жақтан [ү] фонемасы сыяқлы тилдің ортаңғы бөлиминиң таңлайдың ортасына (жумсақ таңлайдың алдыңғы бөлимине) қарай көтерилиўи, тилдің артқы хәм алдыңғы бөлимлериниң түсиңки, тил түбиниң жутқыншақ дийўалынан қашықласыўы, солай етип тутас тилдің аўыз бослығының ортасына топла-

на отырып, оны екиге бөлиў арқалы жасалады. Бирақ [ү] сесин айтқанда тил менен жақ көтериңки, ал [ө] сесин айтқанда түсиңки жағдайда болады. Сондай-ақ рентгенограммадан [ө] сесиниң артқа жылжыңқыраған тил ортасы даўыслысы екенин аңлаў қыйын емес. Еринлик даўыслы болғанлықтан еринлер алға үйрилип, дөңгелек саңлақ пайда етиледі, нәтийжеде аўыз бослығының алдыңғы шегарасы тислер емес, ал еринлер болады (7,9-сүўретлер). Тил ортасы даўыслылары болған [и] менен [ә], [ү] менен [ө] фонемаларын өз ара салыстырып қарасак, [и] сесине қарағанда [ә] әдеўир түсиңки екенин, ал [ү] сесине қарағанда [ө] шамалы түсиңки екенин көремиз (8,9-сүўретлер). Тилдиң тик жағдайы бойынша [ү] хәм [и] сеслерине салыстырғанда қысық, ал [ү] хәм [и] сеслерине салыстырғанда ашық фонема. Сонлықтан да буны орта көтериңки фонема деп атаймыз.

9-сүўрет. Даўыслы ө сесиниң рентгенограмма хәм палатограммасы (ө -үзик сызык)

Акустикалық жақтан [ө] даўыслысы еринлик, оның үстине еринлик [ү] сесине қарағанда да ашық фонема болғанлықтан тил ортасы даўыслы фонемалардың ишинде ең төмен жийиликтеги екенинши формантына ийе болады (1290-1510 гц). Биринши формантының жийлиги бойынша орташа орынды ийелейди (320-500 72): ашық даўыслылардан төмен, қысық даўыслылардан жоқары жийиликте болады (2-кестени хәм 11-сүўретти қараңыз).

§ 21. Даўыслы [а] фонемасының сыпатламасы.

Даўыслы [а] - тил арты, ашық, езиўлик фонема. Артикуляциялық жақтан тил арты даўыслыларының хәммесине ортақ жағдай - тутас тилдиң тулғасының кейин шегиниўи хәм тил артының белгили дәрежеде артқы (жумсақ) таңлайдың тусына көтерилиўи арқалы жасалады. Тутас тилдиң бундай жағдайында тил ушының кейин шегиниўи хәм тил түбиниң жутқыншақ дийўалына жақынласыўи тәбийғый нәрсе. Тилдиң усындай қәлипте болыўи аўыз бослығының алдыңғы бөлимінде үлкенирек, ал артқы бөлимінде киширек көлемдеги кеңликти пайда етеди. Берилген бул сыпатлама толығы менен [а] даўыслысының жасалыўына туўра келеди. Тил тутасы менен кейин шегинип, тил түбиниң жутқыншақ дийўалына жақынласыўи, тил артының көтерилиўи, тилдиң алдыңғы бөлиминиң түсиңки халда болыўи, жақтың кең ашылыўи арқалы [а]

фонемасы жасалады. Еринлер ашық жағдайында болып, ауыз бослығының алдыңғы шегарасы хызметин алдыңғы тислер атқарады (10-сүүрет). Бул фонема ең ашық хәм тил арты болғанлықтан, күтилгениндей-ақ, палатограммада хеш из қалдырмайды. Рентген сүүретинен көринип турғанындай-ақ тутас тил ауыз бослығының артқы бөлиминде топланып, оның алдыңғы бөлиминде кең көлемди пайда еткен.

10-сүүрет. Дауыслы а, ы сеслериниң рентгенограмма хәм палатограммалары (ы-үзик сызық).

Акустикалық жақтан [ә] сыяқлы биринши хәм екинши формантлардың аралығы өз ара жақын болыуы менен бирге (570-1000 гц хәм 1130-1390 гц) хәр бир форманттың төменги хәм жоқарғы шегарасы көбирек айырмашылыққа ийе (Ф8 диң төменги шегарасы 570 гц болса, жоқарғы шегарасы 1000 гц; Ф88 ниң төменги шегарасы 1130 гц болса, жоқарғы шегарасы 1390 гц). Бул

11-сүүрет. Барлық дауыслы фонмалар қатнасқан сөзлердиң спектограммалары

жағдай оның ашық дауыслы фонема екени менен тиккелей байланыслы. Екинши формантының жийлиги бойынша еринниң қатнасы хәм тилдиң жазық жағдайы жағынан өзи менен бирдей болған [ы] фонемасынан азғана айырмашылыққа ийе; ал тилдиң жазық жағдайы жағынан өзи менен бирдей болса да, еринниң қатнасы жағынан айырылып турғанлықтан еринлик [у] хәм [о] фонемаларынан көбирек айырмашылыққа ийе (2-кестени хәм 11-сүүретти қараңыз). Биринши формантларының жийлиги бойынша езиулик, тил арты болыуына қарамастан [ы] менен [а] үлкен айырмашылыққа ийе (570-1000 гц. хәм 250-660 гц). Себеби олар тилдиң тик жағдайы бойынша айрылып турады: [ы]-қысық, [а]-ашық фонемалар.

Даўыслылар	F8	F88
e[e]	260-580	1800-2090
И[и]	250-570	1640-1930
э[э]	500-970	1380-1840
Ү[ү]	260-550	1300-1550
ө[ө]	320-500	1290-1510
ы[ы]	250-660	1160-1440
а[а]	570-1000	1130-1390
у[у]	270-560	830-1090
о[о]	360-730	800-1110

§ 22. Даўыслы [ы] фонемасының сыпатламасы

Даўыслы [ы] - тил арты, қысық, езиўлик фонема.

Көпшилик адамлардың артикуляциясында тил арты даўыслы фонемасы ретинде тилдің артқы бөлімінің көтеріліуі, тил ушының түсіңки, тил түбінің жутқыншақ дийўалына жақынласыўы, солай етип аўыздың алдыңғы бөлімінде көбірек көлем пайда етилиуі арқалы жасалады. (13-сүүрет а,б). Ал айырым адамлардың артикуляциясында аралас даўыслы фонемасы сыпатында тилдің артқы бөліми менен бирге тилдің ушы хәм алдыңғы бөліми таңлайға қарай көтерілип, солай етип тилдің үсти жазық жағдайға енип, узынша көлемди пайда етеди (13-сүүрет;в). Даўыслы [ы] сесин айтқанда еринлер ашық хәм бийтәреп халда турып, жаңғырық хызметин атқарыўшы аўыз бослығының алдыңғы шегарасы тислер болады.

12-сүүрет. Даўыслы ы сесинің рентгенограмма хәм палатограммасы.

Акустикалық жақтан [ы] фонемасының екінши форманты а фонемасы сыяқлы төмен жийликке ийе. Тек еринлик тил арты фонемаларына салыстырғанда ғана [ы] даўыслысы жоқарырақ жийликте болады. Биринши форманты жағынан ол қысық даўыслыларға да, орта көтеріңки даўыслыларға жақынласады (2-кестеге хәм 11-сүүретке қараңыз). Бул жағдай [ы] фонемасының қысық даўыслылар қатарына жатқан менен де, артикуляциялық жақтан олардың қандай да айырмашылыққа ийе екенін аңлатады.

§ 23. Даўыслы [у] фонемасының сыпатламасы

Даўыслы [у]- тил арты, қысық, еринлик фонема.

Артикуляциялық жақтан [y] фонемасы тилдің толық тулғасы кейин шегингенликтен тил түбиниң жутқыншақ дийўалына жақынласыўы, тил артының жумсақ таңлайға қарай көтерилюи, тил ушының да кейин шегинип, тутас тилдің аўыз бослығының артқы бөлиминде шар тәризли түрге ениўи, солай етип аўыз бослығының алдыңғы бөлиминде кең, ал артқы бөлиминде тар көлемди пайда етиўи арқалы жасалады. Еринлик даўыслы болғанлықтан еринлер алға үйрилиўи арқалы бир-бирине жақынласып, дөңгелек саңлақты пайда ете отырып, аўыз бослығының алдыңғы шегарасы хызметин атқарады; артқы бөлими көтерилгенликтен тилдің ернеклери кейинги азыў тистиң тусына тийип, палатограммада ол анық көринеди (13-сүўрет).

13-сүўрет. Даўыслы у, о сеслериниң рентгенограммалары (о-үзик сызық ҳәм о сесиниң палатограммасы.

Акустикалық жақтан [y] фонемасының екинши форманты [o] даўыслысы сыяқлы ең төмен жийликке ийе. Бул жағдай [y] фонемасының терең тил арты ҳәм еринлик екенлигинен дәрек береді. Биринши форманты бойынша басқа қысық даўыслылардан айтарлықтай айырмашылыққа ийе емес (2-кестени ҳәм 11-сүўретти қараңыз).

§ 24. Даўыслы [o] фонемасының сыпатламасы

Даўыслы [o] - тил арты, орта көтериңки, еринлик фонема.

Артикуляциялық жақтан [y] фонемасы сыяқлы тилдің артқы бөлиминиң жумсақ таңлайға көтерилюи, тил ушының тилдің толық тулғасы менен бирге кейин шегиниўи, тил түбиниң жутқыншақтың дийўалына жақынласыўы, солай етип тутас тил аўыз бослығының ең түпкирине топланып шар тәризли түрге ениўи арқалы жасалады. (14-сүўрет). Даўыслы [y] фонемасына қарағанда тил түсиңки, ал [a] фонемасына салыстырғанда көтериңки жағдайда болады. Сонлықтан да [o] тилдің тик жағдайы бойынша орта көтериңки. Еринлик фонема болғанлықтан оны айтқанда еринлер жақынласып, дөңгелек саңлақ пайда етиледи, аўыз бослығының алдыңғы шегарасы хызметин алдыңғы тислер емес, ал еринлер атқарады. Тилдің артқы бөлими көтерилгенликтен соңғы азыў тисте ҳәм оннан кейиниректе кишкене из қалдырылады (14-сүўрет).

14-сүўрет. Даўыслы о сесиниң рентгенограмма ҳәм палатограммалары

Акустикалық жақтан [o] фонемасының екінші форманты ең төмен жиілікке иіе (800-1110 гц). Себеби бұл дауыссы терең тил арты хәм еринлик фонема. Биринші форманты ашық дауыссыларға қарағанда төменирек, қысық дауыссыларға қарағанда жоқарырақ жиілікте болады (360-730 гц). Солай етип, бұл фонеманың да артикуляциялық сыпатламасы менен акустикалық мағлыұматлар толық сәйкес келеди (2-кесте, 11-сүүрет).

Дауыссы фонемаларға берилген артикуляциялық сыпатламаны жуұмақластырып олардың жасалыұында тил хәм еринлердің жағдайын салыстырыұ мақсетинде рентгенограммаларды бирлестирдик. Әлбетте, буған бир доктордың мағлыұматларынан ғана пайдаландық. Тоғыз дауыссының рентгенограммаларының хәммесин бир сүүретте жайластырыұ мүмкин болмағанлықтан тил алды хәм тил ортасы дауыссыларының рентгенограммаларын бир сүүретте (15-сүүрет), тил арты дауыссыларының рентгенограммаларын бир сүүретте (16-сүүрет) берилди. Бунда дауыссылардың жасалыұындағы тилдің тик жағдайы менен жазық жағдайын хәр тәреплеме салыстырып көриұге имканият болатуғынлығы есапқа алынды.

15-сүүрет. Тил алды хәм тил ортасы дауыссыларының рентгенограммалары.

Сондай-ақ дауыссылардың биринші хәм екінші формантларының жиілиги хаққындағы мағлыұматлар 18-сүүреттеги диаграммада берилди. Диаграммадан көринип турғанындай-ақ, ашық дауыссылар (а, ә) төменде, қысық дауыссылар (е, и, у, ү) жоқарыда, ал тил арты (хәм еринлик) дауыссылар (о,у) оң жақта, тил алды (хәм езиұлик) дауыссысы (е) шеп жақта жайласқан. Бұл көринис алынған артикуляциялық мағлыұматларды (рентген хәм палатограф мағлыұматларын) толық тастыйықлайды.

16-сүүрет. Тил арты дауыссыларының рентгенограммалары.

Жуұмақлап айтқанда, дауыссы фонемалардың артикуляциялық сыпатламасы менен олардың акустикалық сыпатламасы толық сәйкес келетуғынын көремиз. Тилдің жазық жағдайы бойынша тил алды [e] фонемасы ең жоқарғы екінші формантына иіе, тил арты фонемалары, әсиресе еринлик тил арты фонемалары болған [o], [y] дауыссылары ең төмен жиіліктеги екінші формантына иіе. Тил ортасы дауыссыларының екінші форманты тил алды хәм тил арты дауыссыларына салыстырғанда орташа жиілікке иіе. Сондай-ақ тил ортасы дауыссыларының арасында еринлик [ø], [y] дауыссыларының екінші форманты төменирек жиілікте болады.

17-сүрөт. Даўыссылардың биринши хэм екинши формантларының жийилиги хакқында мағлыўмат

Солай етип тилдиң жазық жағдайы даўыссылардың екинши формантына көбирек тәсир етиўи менен бирге, олардың еринлик хэм езиўлик болыўы да екинши формантқа азлап тәсир ететуғынын көремиз. Даўыссылардың тил арты болыўы екинши формантты төменлетиўши қәсийетке ийе болса, олардың еринлик болыўы да екинши формантты төменлететуғын 2-кестедеги санлар тастыйықлайды. Ашық хэм қысық даўыссылардың екинши формантларын салыстыра отырып, даўыссылардың тил арты, еринлик болыўы менен бирге оның ашық болыўы да екинши формантты төменлетиўши қәсийетке ийе екенін көремиз. 2-кестедеги [o] хэм [y], [a] хэм [ы], [ə] хэм [ү], [ə] хэм [и] фонемаларының екинши формантларының жийилигин салыстыра отырып, тилдиң жазық жағдайы менен бирге оның тик жағдайы да аз да болса екинши формантқа тәсир ететуғынын аңлаймыз.

§ 25. Даўыссылардың классификациясы

Артикуляциялық хэм акустикалық таллаўлар тийкарында тилдиң жағдайы бойынша қарақалпақ тили даўыссыларын төмендегидей топарларға бөлиўге болады. Артикуляциялық мағлыўматлар тийкарында [e] фонемасын хакыйқат тил алды даўыссылысы десек болады. Бул пикир акустикалық мағлыўматлар менен де толық тастыйықланады: [e] даўыссылысын айтқанда спектрдиң жоқарғы бөлиминдеги жийилик күшейеди хэм екинши форманты басқа қәлеген даўыссылының екинши формантынан жоқары жийиликте болады. Екинши топарды [и] [ə] [ү] [ө] даўыссылары қурайды. Бул даўыссылардың артикуляциясын қарақалпақ тилиниң басқа даўыссылары менен салыстыра отырып, олар тил ортасы даўыссылары болады деген шешимге келдик. Акустикалық жақтан тил алды, тил ортасы хэм тил арты даўыссыларының екинши формантларын өз-ара салыстырғанымызда тил ортасы даўыссыларының екинши формантлары (орташа 1400-1700 гц) тил алды даўыссылысының екинши формантынан (орташа 1800-2090 гц) төмен, тил арты даўыссыларының екинши формантларынан (орташа 980-1260 гц) жоқары жийиликте екенін көремиз. Демек тил ортасы даўыссыларының екинши формантлары тил алды хэм тил арты даўыссыларының екинши формантларына қарағанда орташа жийиликте болады. Бул акустикалық мағлыўмат [и] [ə] [ү] [ө] даўыссыларының тил ортасы екенін тастыйықлайды. :шинши топарды тил арты даўыссылары - [a], [o], [y], [ы] қурайды. Артикуляциялық жақтан тил арты хэм аралас вариантларына ийе болған [ы] даўыссылысы екинши формантының жийилиги бойынша тил арты даўыссы-

ларының қатарына қосылады. Булардың хәммесинің екінші формантлары, әсіресе, еринлик [o] хәм [y] фонемаларының екінші формантлары, ең төмен жийиликке ийе болады.

Тилдің тик жағдайы бойынша дауыссыларды рентгенограмма, палатограмма мағлыұматлары тийкарында артикуляциялық жақтан ашық, қысық, орта көтеріңки деп бөлиўдің дурыс екенін акустикалық (спектографиялық) мағлыұматлар да тастыйықлайды. Дауыссылардың биринши формантларын салыстыра отырып, қысық дауыссылар болған [e], [и], [y], [ү], [ы] фонемаларының биринши формантларының жоқары жийликте (орташа 258-588 гц), ашық дауыссылар болған [a], [ә] фонемаларының биринши формантларының жоқары жийиликте (орташа 535-1020 гц), орта көтеріңки дауыссылар болған [o], [ө] дауыссыларының биринши формантлары ашық хәм қысық дауыссыларға салыстырғанда орташа жийиликте (орташа 340-695 гц) екенін көреміз.

Еринлик дауыссылардың екінші формантларын жубайлас езиўлик дауыссылардың екінші форманты менен салыстыра отырып, еринлик дауыссылар төмен жийиликтеги екінші формантына ийе екенін көреміз. Мәселен, жиңишке еринлик дауыссылар болған [ү], [ө] фонемаларының екінші формантлары сәйкес жиңишке езиўлик дауыссылар болған [ә], [и] фонемаларының екінші формантларынан төмен жийиликте, жуўан еринлик дауыссылар болған [y] менен [o] фонемаларының екінші формантлары сәйкес жуўан езиўлик дауыссылар болған [a], [ы] фонемаларының екінші формантларынан төмен жийиликте болады.

Қарақалпақ тилинде [ә]-[a], [ө]-[o], [и]-[ы], [ү]-[y], [e]-[и] хәм [ы] жубайлас фонемалары тилдің тек жазық жағдайы бойынша бир-биринен айрылады.

Тилдің тик жағдайы бойынша бул жубайлас дауыссылар, я ашық, я қысық, я орта көтеріңки, ериннің қатнасы бойынша я еринлик, я езиўлик болады. Жаңғырық хызметин атқарыўшы аўыз бослығының қысылған бөлиминің тамақтан еринлерге қарай жылжыўы екінші форманттың жоқарылаўына хәм аз дәрежеде биринши форманттың төменлеўине себепши болады. Спектограммаларда жоқарыдағы жубайлас дауыссызлардың соңғыларының ([a], [o], [y], [ы] фонемаларының) биринши хәм екінші формантлары бир-бирине жақын жайласады, ал алдыңғыларының ([ә], [ө], [ү], [и], [e] фонемаларының) биринши хәм екінші формантлары бир-биринен қашық жайласады. Бул жуўан хәм жиңишке дауыссылардың акустикалық жақтан өзгешелигин аңлатады.

Жаңғырық хызметин атқарыўшы аўыз бослығының формасы хәм көлемин өзгертиўге тиккелей қатнасуғын хәрекетшен сөйлеў ағзалары болған тил хәм еринлердің жағдайына қарап дауыссыз фонемалар классификацияланады. Бунда тилдің алға ямаса артқа жылжыўы, жоқары көтерилиў дәрежеси хәм ериннің қатнасы есапқа алынады.

Берилген артикуляциялық хәм акустикалық сыпатламалар тийкарында қарақалпақ тилинің дауыссыларын фонетикалық жақтан тилдің жазық жағдайы бойынша тил алды [e], тил ортасы [и], [ә], [ү], [ө], тил арты [a], [o], [y] хәм аралас [ы] (ол тил арты реңкине де ийе) деп; тилдің тик жағдайы бойынша ашық [a], [ә], қысық [и], [e], [ү], [y], [ы] хәм орта көтеріңки [o], [ө] деп; ерин-

ниң қатнасы бойынша еринлик [o], [ə], [y], [ү] хәм езиўлик [a], [ə], [ы], [и], [е] деп бөлиўге болады.

Тилдиң жазық жағдайы жағынан тил алды, тил ортасы хәм тил арты болыўы менен даўыслылар фонетикалық сыпатламасы хәм фонологиялық белгилери бойынша сәйкес келеди. Ал тилдиң тик жағдайы бойынша фонетикалық жақтан ашық, қысық, орта көтеріңки болса, фонологиялық жақтан тек ашық хәм қысық болады. Тилдиң тик жағдайы бойынша фонетикалық жақтан ашық, қысық, орта көтеріңки деп үш топарға бөлгенде еринниң қатнасыўы ямаса қатнаспаўына қарамастан, тилдиң көтерилиў дәрежеси ғана есапқа алынады. Даўыслы [o], [ə] фонемалары сәйкес [a], [ə] сеслерине қарағанда тилдиң көтеріңки жағдайында, ал [y], [ү] сеслерине қарағанда тилдиң түсиңки жағдайында айтылады. Сонлықтан тилдиң көтерилиў дәрежеси бойынша бир жағынан езиўлик [a], [ə] даўыслыларына, екинши жағынан еринлик [ү], [y] даўыслыларына салыстырғанда еринлик [o], [ə] даўыслылары орта көтеріңки болады.

Артикуляциялық хәм акустикалық сыпатламалардың жуўмағы ретинде дүзилген даўыслы сеслердиң фонетикалық кестеси менен олардың биринши хәм екинши формантларының жийилиги тийкарында дүзилген диаграмманы салыстырып қарасақ, олар ортасындағы нызамлы сәйкесликти аңлаймыз. Диаграмманың хәм кестениң ең төменинде ашық даўыслылар, ал оң тәрәпинде тил арты, сол тәрәпинде тил алды хәм тил ортасы даўыслылары жайласқан. Мине, бул артикуляциялық хәм акустикалық мағлыўматлардың өз ара сәйкес келиўи болып табылады.

Даўыссыз фонемалар

§ 26. Даўыссызлардың фонемалық қурамы

Түркий тиллерге араб, парсы тиллеринен көплеген сөзлердиң кирип келиўине шекемги дәўирди, яғный ислам дининиң таралыўына шекемги дәўирди даўыссызлар системасының ең дәслепки басқышы деп алсақ, ол дәўирде Н.А.Баскаковтың көрсетиўи бойынша он төрт даўыссыз фонема - [м], [п], [ў], [н], [л], [р], [т], [к], [с], [з], [ш], [ж], [й], [ң] болған. Ал [б], [д], [г], [х], [қ], [ғ] сеслери айрықша фонема емес, олар айырым фонемалардың реңки хызметин атқарған.¹ Бул пикир қарақалпақ тилиниң даўыссыз фонемалар системасының раўажланыўына да тиккелей қатнаслы.

Даўыссыз фонемалардың тарийхый раўажланып, қәлиплесиўиниң келеси басқышы ислам дининиң таралыўы хәм араб, парсы тиллеринен көплек сөзлердиң кириўи менен байланыслы болған. Бул дәўирде жоқарыда көрсетилген он төрт фонемаға қосымша [б], [д], [х], [г] сеслери фонеманың реңки қәлиппен енди өз алдына айрықша фонема болып қосылған. Ал, [ф], [х] даўыссыз фонемалары болса, тиккелей араб, парсы тиллеринен кирген сөзлер менен

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II т., 57-б.

бирге өткен. Солай етип, бул басқышта даўыссызлардың фонемалық курамы 20 фонемадан ибарат болған.

Даўыссызлардың раўажланыўының соңғы басқышы Қарақалпақстанда кеңес хўкиметиниң дўзилиў дўиринае туўра келеди. Бул басқыш орыс хэм интернациональлық сөзлердиң қарақалпақ тилине көплеп кирип келиўи менен сыпатланады. Орыс тилинен хэм орыс тили арқалы басқа тиллерден сөзлердиң өтиўи менен қарақалпақ тилиниң даўыссызлар курамына в [в], ц [с], ч [с¹] фонемалары қосылған.¹

Солай етип, хэзирги қарақалпақ әдебий тилиниң даўыссызларының курамы хэммеси болып жигирма үш фонемадан турады. Олардан тек орыс тилинен кирген сөзлерде ғана жумсалатуғын үш даўыссызды (в, с, с) хэм араб, парсы тиллеринен аўысқан сөзлерде жумсалатуғын еки даўыссызды (ф, х) алып тасласақ, тек он сегиз даўыссыз қалады: [б], [п] [м], [ў] [с], [з] [ш], [ж] [т], [д] [н], [л] [р], [й] [к/қ] [г/ғ], [ң] [х]. Булардың ишинде де жуўысыңқы үнсиз, кишкене тиллик [х] даўыссызының фонемалық қәсийети басқа даўыссызларға қарағанда гүмилжи екенин атап көрсетиў керек. Жабысыңқы даўыссыз [к/қ] фонемасының [қ] реңки интервокаль жағдайда мудама жуўысыңқы [х] сеси менен алмасады. Солай етип интервокаль жағдайда [қ], [х] сеслери бир фонеманың еки түрли реңклери ўазыйпасын атқарады. Мысалы: [саха], [тохал], [тахым] хэм т.б. Буннан тысқары сөздиң басында да жабысыңқы [қ] менен [х] жуўысыңқы сеслериниң фонема ретинде қарама-қарсы қойылыўы турақлы емес. Аўызеки сөйлеў тилинде олардың бири орнына екениниси жумсалыўы мүмкин. Бирақ буның менен сөздиң мәниси өзгермейди. Мысалы: [қор]-[хор], [қал]-[хал] хэм т.б. Бул жерде әдебий нормадан шетлеўшилик сезилгени менен улыўма мазмун өзгермейди. Ал [қан]-[хан], [қор]-[хор], [қабар]-[хабар] хэм т.б. жубайлас сөзлерин айырып турған [қ] хэм [х] даўыссызлары болып табылады.

Солай етип қарақалпақ тилиндеги жуўысыңқы [х] даўыссыз сеси бирде (интервокаль жағдайда) жабысыңқы [к/қ] фонемасының [қ] реңки менен орын алмасып, бир-бири менен басқа-басқа фонемалар ретинде емес, ал бир фонеманың реңклери сыяқлы қарым-қатнаста болады, бирде (сөз басында) айрықша фонема ретинде хызмет атқарады. Мәселен, [хабар] - атлық мәнисинде, [қабар] - фейил мәнисинде жумсалған сөзлер бир-биринен тек [қ] хэм [х] сеслери арқалы айрылып тур. Бул жерде [қ] хэм [х] басқа-басқа фонемалардың реңклери ўазыйпасында келген.

Қарақалпақ тилиндеги даўыссыз фонемалар ортасында [к], [қ], [г], [ғ] сеслерин хэзирги күнге шекем өз алдына айрықша фонемалар деп есаплап хэм олардың хэр бирин айрықша таңбалар менен таңбалап келген болсақ, енди бул көз-қарасты қайта қарап шығыўға туўра келеди. Биз бурынырақта бул даўыссызлардың фонемалық қәсийети жөнинде былай деген едик: «Даўыссызлардың

¹ Н.А.Баскаковтың жазыўы бойынша даўыссызлардың раўажланыўының хэзирги басқышында, жумсақ л^а сеси өз алдына фонема сыпатында қаралады. Қарақалпақ тилинде даўыссызлардың қатты-жумсақлығы фонемалық әхмийетке ийе болмайды. Сонлықтан жумсақ л^а сесин өз алдына фонема демей, қарақалпақ тилиндеги л фонемасының реңки деп есаплаў керек. Қараңыз: Н.А.Баскаков. Каракалпақский язык. II т. 58-б.

фонемалық қасиеті жөнінде сөз болғанда тил арты к хәм г сеслери қишкене тиллик қ хәм ғ сеслерине фонема ретінде қарама-қарсы қойыла ма, ямаса к, қ сеслери к фонемасының, ғ, г сеслери г фонемасының комбинаторлық отте-ноклары ма деген сорау қойылады. Бундай сораудың тууатуғының себеби көпшилик сөзлерде к, г сеслери жиңишке дауыслылар менен, ал қ, ғ сеслери жууан дауыслылар менен қоңсылас болып жумсалады. Усыған тийкарлана отырып к, г фонемалары хәр түрли фонетикалық жағдайға байланысly, яғный олар жууан дауыслылар менен келсе, сәйкес жууан (к, ғ), отте-ноклары арқалы, ал жиңишке дауыслылар менен келсе, жиңишке (к, г) отте-ноклары арқалы сөзлерде жумсалады деуге болар еди. Бирақ қ хәм ғ сеслери жууан дауыслылар менен қоңсылас жағдайда жумсалыуы менен бирге олар к, г сеслери сыяқлы жиңишке ә дауыслы фонемасының алдында да жумсалады. Мысалы: *қәде, қәдир, қәте, қәпес, қәдем, қәрели, қәсте, гәлле, гәлет, гәззел* т.б. Сондай-ақ қарақалпақ тилинде актив қолланылып жүрген көп ғана сырттан кирген сөзлерде к, г сеслери жууан дауыслылар менен де жумсалады. Мысалы: *Кавказ, канал, камал, казарма, газон, галстук* т.б. Демек, қ, ғ хәм к, г сеслериниң жумсалыуы фонетикалық жағдайға, қоңсылас дауыслылардың жууан-жиңишкелигине ғана байланысly емес, ал тилдиң дәстүрине байланысly. Сонлықтан қ, ғ сеслери жууан дауыслы фонемалар менен жумсалатуғын к хәм г сеслериниң отте-ноклары емес, ал олар к, г дауыссыз фонемалары сыяқлы өз алдына дара-дара фонемалар деп саналыуы керек».¹ Бирақ бул пикирди тексерип көриу ушын жүргизген соңғы дәуирдеги қосымша бақлауларымыз жоқарыда айтылған пикирди тастыйықламады.

Керисинше, [к] менен [к] сеслериниң екеуи бирден бир үнсиз дауыссыз фонеманың жууан хәм жиңишке реңклери, ал [г] менен [ғ] сеслериниң екеуи де бирден бир үнли дауыссыз фонеманың жууан хәм жиңишке реңклери деген жуумақ шығарыуға себепши болды. Олар артикуляциялық жақтан хәр түрли сеслер түринде айтылған менен, яғный [к] менен [ғ] -кишкене тиллик, [к] менен [г] -тил арты болғаны менен хәм жазыуда басқа-басқа таңбалар менен таңбалаңғаны менен оларды төрт түрли фонема (к, қ, г, ғ) деп санауға болмайтуғынына, ал тил арты-кишкене тиллик, үнсиз, жабысыңқы дауыссыз [к/к] фонемасының жууан (к) хәм жиңишке (к) реңклери екенине, сондай-ақ бирден-бир тил арты - кишкене тиллик, үнли, жабысыңқы дауыссыз ғ/г дауыссыз фонемасының жууан (ғ) хәм жиңишке (г) реңклери екенине бизде толық исеним пайда болды.

Хәзирги орфографиялық қәделер бойынша қәде, қәте, гәлле, тәғдир түриндеги сөзлерде соңғы жиңишке бууынның тәсири нәтийжесинде алдыңғы бууында [к] хәм [ғ] дауыссызлары менен қоңсылас болып келген дауыслы сестин жиңишке [ә] түринде айтылыуы тәмийнленеди деген түсиникке сүйене отырып, жазыуда ә түринде жазылып жүр. Шынында бул жерде қоңсылас бууынның кейинли тәсирине қарағанда, яғный соңғы жиңишке бууынның алдыңғы бууынды жиңишкертиуши тәсирине салыстырғанда, қоңсылас сестин

¹ Бердимуратов Е. Дәулетов А. Хәзирги қарақалпақ тили. Нөкис, 1979, 73-бет.

илгерили тәсири, яғный [к] хәм [ғ] жуўан даўыссызларының соңындағы даўыслыны жуўанлатыўшы тәсири күшли болса керек. Бир буўынның қурылысында [к] хәм [ғ] даўыссыз сеслери менен қоңсылас болып келген хәм усы дәўирге шекем жиңишке даўыслы фонема деп жүрген [ә] сеси ҳақыйқатында [а] жуўан фонемасы сыяқлы акустикалық сыпатламаға ийе екенин мына эксперименталь мағлыўматлар толық тастыйықлады.

Биринши буўындағы даўыслының биринши хәм екинши формантлары (F I, F II) ҳаққында мағлыўмат :

сөзлер	F I	F II
қәде	500-900	1000-1400
қәте	500-900	1000-1400
қәдир	500-900	1100-1400
қәпес	500-950	1100-1400
қәдем	500-950	1200-1500
қәрели	500-950	1200-1500
қәсте	500-900	1000-1300
ғәлле	500-950	1000-1300
тәғдир	500-950	1000-1250
орташа	500-925	1075-1385

Даўыслы фонемалардың биринши форманты (F I) тилдің тик жағдайына, яғный тилдің таңлайға қарай көтерилюи дәрежесине тиккелей байланыслы болады. Даўыслы сес қаншелли көтериңки (қысық) болса, F I соншелли төмен жийликте болады. Ал даўыслы сес қаншелли түсиниңки (ашық) болса, F I соншелли жоқары жийликте болады. F II тилдің жазық жағдайына, басқаша айтқанда тилдің алға ямаса артқа қарай жылжыў дәрежесине, байланыслы болады. Даўыслы сес қаншелли тил алдырақ болған сайын, F II соншелли жоқары жийликте болады; ал ол қаншелли тил артырақ болған сайын F II соншелли төмен жийиликте болады.

Биз қарақалпақ тилиндеги даўыслы фонемалардың формантлық қурылысы ҳаққындағы мағлыўматлар менен салыстырып қарасақ, жоқарыдағы сөзлердің биринши буўынларындағы даўыслының екинши форманты жуўан [а] даўыслы фонемасының екинши формантына жақын келетуғынын көремиз. Даўыслы [а] фонемасының екинши форманты 1130-1390 гц, [ә] даўыслысының екинши форманты 1380-1540 гц², ал келтирилген мысаллардың биринши буўынындағы даўыслының екинши форманты 1075-1385 гц жийликте болады. Солай етип, [к] хәм [ғ] даўыссызлары менен қоңсылас ҳалда бир буўынның қурылысында келген даўыслыны биз жиңишке [ә] фонемасы деп жүрген болсақ, буны акустикалық мағлыўматлар тастыйықламайды. Керисинше, ол фонетикалық жағдайда жумсалған жуўан [а] фонемасы болып табылады. Сондай-ақ, артикуляциялық

жақтан да жууан [к] хәм [ғ] даўыссызлары менен қоңсылас жағдайда бир буўынның қурамында жиңишке даўыслының айтылыўы мүмкин емес. Буған қарақалпақ тилиндеги даўыссызлар сингармонизми жол бермейди. Өйткени даўыссызлар сингармонизми бойынша қарақалпақ тилинде барлық даўыссызлардың жууан реңклери жууан (тил арты) даўыслылар, ал жиңишке реңклери жиңишке (тил ортасы, тил алды) даўыслылар менен келеди. Солай етип, қоңсылас буўындардың жууан я жиңишкелигинен ғәрезсиз халда [к] хәм [ғ] даўыссызлары менен тек жууан даўыслылар ғана бир буўынның қурылысында келе алады. Ал жиңишке даўыслылар ондай фонетикалық жағдайда ушыраспайды.

Сондай-ақ, [к] хәм [ғ] жиңишке даўыссызлары менен жууан даўыслылардың бир буўын қурылысында қоңсылас келиўи де тәбийғый жағдай емес. Биз [канал], [кәмал], [гараж] түриндеги сөзлерди алып, олардағы жиңишке [к], [ғ] даўыссызлары менен қоңсылас келген даўыслының формантлық қурылысын салыстырып қарасақ, усы ўақытқа шекем жууан [а] деп жүрген даўыслының ҳақыйқатында жиңишке [ә] сыяқлы акустикалық сыпатламаға ийе екенин көрдик. Буны төмендеги екперименталь мағлыўматлар тастыйықлады.

Биринши буўындағы даўыслының формантлық қурылысы ҳаққында мағлыўмат:¹

сөзлер	ҒI	ҒII
канал	550-1000	1400-1800
камал	550-900	1400-1800
Кавказ	550-900	1350-1800
казарма	550-900	1350-1800
газон	600-1000	1300-1700
гараж	600-1000	1400-1700
галстук	550-900	1350-1700
газета	550-900	1400-1900
орташа	560-940	1375-1775

Биз бул санларды қарақалпақ тилинің даўыслы фонемаларының формантлық қурылысы ҳаққындағы мағлыўматлар² менен салыстырып қарасақ, келтирилген сөзлердің биринши буўынындағы даўыслының екенинши форманты (екенинши формант даўыслының жууан я жиңишкелигине тиккелей қатнаслы болады) жиңишке [ә] даўыслы фонемасының екенинши формантына жақын келе-

¹ Бул мағлыўматлар тутасы менен автордың (А.Дәўлетов, Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің сеслик дүзилиси. Нөкис, 1995, 82-87 б.б.) монографиялық мийнетинен алынды.

² Даулетов А. Вокализм каракалпакского языка. Самарканд, 1976, 96-б.

туғынын көреміз. Жоқарыда айтылғанындай-ақ [ə] дауыссыз фонемасының екінші форманты 1380-1840 гц жиілікте, [a] дауыссыз 1130-1390 гц жиілікте, ал келтирилген мысалдардың бірінші буынындағы дауыссыздың екінші форманты 1375-1775 гц жиілікте болады. Бул үш түрлі санларды салыстыра отырып, жоқарыда келтирилген сөздердің бірінші буынындағы дауыссыздың акустикалық жақтан жуған [a] фонемасына емес, ал жиішікке [ə] фонемасына жақын екеніне исенім пайда болады. Солай етип, [k] хәм [g] дауыссызлары менен қоңсылас халда бир буынның қурамында келген дауыссызды жуған [a] фонемасы деп жүрген болсақ, буны акустикалық мағлыұматлар тастыйықламайды. Керісінше, ол жерде келген жиішікке дауыссыз [ə] фонемасы болып саналады. Сондай-ақ, артикуляциялық жақтан да жиішікке [k] хәм [g] дауыссызлары менен қоңсылас жағдайда бир буынның қурылысында жуған дауыссыздың айтылыұы мүмкін емес. Буған қарақалпақ тилиндегі дауыссызлар сингармонизми жол бермейди. Солай етип, қоңсылас буындардың жуған я жиішікелігінен ғәрезсіз халда жиішікке [k] хәм [g] дауыссызлары менен тек жиішікке дауыссызлар ғана бир буынның қурамында келе алады. Ал жуған дауыссызлар ондай фонетикалық жағдайда ушыраспайды.

Қарақалпақ тилиндегі усы күнге шекем [ɸ] хәм [ɣ], сондай-ақ [q] хәм [k] сеслеринің хәр бири басқа-басқа фонемалар ретинде танылып келген болса, енди жоқарыда айтылған мағлыұматларға сүйене отырып, [q] жуған дауыссызлар менен бир буында, [k] жиішікке дауыссызлар менен бир буында жумсалатуғын бир пүтин [k/k] үнсиз дауыссыз фонемасының жуған және жиішікке реңклері деп саналыұы керек. Ал [ɸ] хәм [ɣ] сеслери де тап сондай қатнастағы, яғнай [ɸ] жуған дауыссызлар менен бир буынның қурамында [ɣ] жиішікке дауыссызлар менен бир буынның қурамында жумсалатуғын бир пүтин үнли [ɸ/ɣ] дауыссыз фонемасының жуған және жиішікке реңклері деп саналыұы керек. Солай етип, [q] менен[ɸ] тек жуған дауыссызлар менен, [k] менен [ɣ] тек жиішікке дауыссызлар менен жумсалатуғын реңклер болғанлықтан бул жағдай жазыұда да қатаң есапқа алыныұы керек.

Хәзирги қарақалпақ тилинде [й], [ў] дауыссызларының фонемалық қәсийетлерине айырықша тоқтаў талап етиледі. Себеби олар, біріншіден, айтылыұы жағынан сөздің хәм буынның басында және ақырында еки түрлі болады. Екіншіден, дауыссызларға ең жақын дауыссыз сес ретинде булар дауыссыз фонемалар менен бир буында келип, ашық хәм туйық дифтонгларды пайда етиўге қатнасады. Шиншіден, сөздердің түрлі орынларында жумсалыұы (дистрибуциясы) жағынан олар бирдей емес. Соның менен бирге [й] сонанты сөздің басында жумсалыұы жағынан ең жақын туўысқан тиллер болған түркий тиллердің қыпшақ-ноғай бөлімшесине киретуғын қазақ, ноғай хәм қарақалпақ тиллеринде бирдей емес. Бул сес ноғай тилинде сөздің басында жийи жумсалады. Ал қарақалпақ тилинде сийрек жағдайда [я], [яр], [яқшы], [йәки], [яқ], [йүсүп] усаған сөзлерде ушырасады. Ал хәзирги қазақ тилинде [й] сонанты сөздің басында пүткіллей жумсалмайды.

Орыс әлипбеси тийкарындағы қарақалпақ жазыұында сөздің басында й хәриби тек йош, йод сыяқлы бир-еки сөзде ғана ушырасып, қалған орынларда

[й] сеси [а] хәм [ә] ашық даўыслығы менен келгенде сол даўыслығы сеслер менен бирликте я хәриби менен таңбаланатуғын еди. [Е] сеси менен келгенде [й] сонанты биргеликте [е] таңбасы менен таңбаланады. Сондай-ақ [о] сеси менен келгенде де [й] сеси сол даўыслығы менен қосылып, бир таңба менен, яғный ё таңбасы менен аңлатылады. Ал әўелги хәм соңғы әлипбелерде уе сеслер дизбегеги е хәриби менен аңлатыла береди.

Хәзирги хәм бұрынғы қарақалпақ тилиниң имла кәделери бойынша ў [ў] хәриби тек ашық, а, ә [ә] даўыслығыларының алдында ғана келеди. Мәселен, ўаз [ўаз], ўақыт [ўақыт], ўәде [ўәде], ўәкил [ўәкил], т.б. Ал еринлик даўыслығы болған о, ө [ө] фонемаларының алдында ў [ў] сеси анық еситилген менен айырықша таңба менен таңбаланбайды. Сөздиң басында келген сол о, ө хәриплериниң хәр бири сәйкес еринлик даўыссыз [ў] хәм еринлик даўыслығы [о], еринлик даўыссыз [ў'] хәм еринлик даўыслығы [ө] сеслериниң дизбегин аңлатып отырады.

Жоқарыда айтқанымыздай-ақ сонант [й]хәм [ў] айырықша фонема ретинде қарақалпақ тилинде сөздиң барлық жағдайларында жумсалады. Оны тастыйықдаў ушын мына бир мағлыўматты келтириўдиң өзи-ақ жеткиликли: [й] хәм [ў] аффикслик морфема хызметин атқара алады. Мәселен, [й] сонанты менен [е] даўыслығы арасынан, [ў] сонанты менен [ө] даўыслығы арасынан морфеманың шегарасы өтеди. Мәселен, [тийе], [кеўө], сөзлеринде [йе], [ўө] дифтонгларының ортасынан морфеманың шегарасы өтип тур.

Сондай-ақ [й], [ў] даўыссызлары сөздиң басында ашық [а] хәм [ә] даўыслығы фонемаларының алдында жумсалады. Бул даўыслығылардың алдыңғы [й], [ў] сонантлары [а] даўыслығының алдында түсирилип қалдырылса, онда жаңа сөз пайда етиледі. Мәселен, [йар]- [ар], [ўаз]- [аз]. Ал [ә] даўыслығының алдында түсирилип қалдырылса, мәни аңлатпайтуғын әпиўайы бир сеслер дизбегине айланады. Мәселен, салыстырың: [йәки]- [әки], [ўәж]- [әж]. Булардың соңғылары мәни аңлатпайды.

Солай етип [й], [ў] сеслериниң сөздиң ақырында хәм ортасында ғана емес, сондай-ақ сөздиң басында да айырықша фонемалар ретинде жумсалатуғынын көремиз.

Сөздиң ең басында тек ғана [йе], [ўо], [ўө] дифтонглары ушырасып қоймайды. Соның менен бирге оларға усаған [йа], [йә], [ўа], [ўә] дифтонглары да жумсалады хәм ол дифтонглардың хәр бири сөзсиз еки фонеманың дизбегеги болып саналады. Олай болса, тап сондай фонетикалық жағдайда жумсалатуғын [йе], [ўо], [ўө] дифтонглары да еки фонеманың дизбегинен турады деп саналыўы керек. Басқаша айтқанда даўыссыз [й], [ў] сеслери даўыслығы [а] хәм [ә]сеслериниң алдында сөзсиз айырықша фонемалар деп танылса, онда аналогия бойынша олар басқа даўыслығылардың алдында келгенде (мәселен, даўыслығы [е], [о], [ө] фонемаларының алдында келгенде де) айырықша фонемалар деп танылыўы талап етиледі.

Хәзирги қазақ тилиниң мағлыўматлары тийкарында бундай жуўмақ шығарыўға болмайды. Себеби хәзирги қазақ тилинде даўыссыз [й] хәм [ў] фонемалары сөздиң басында жумсалыўы жағынан шекленген. Ал сөз басындағы

[йе], [ўо], [ўө] дифтонглары болса, қарақалпақ тилине салыстырғанда қазақ тилинде жүдә елеспесиз аңлатылады. Сонлықтан да қазақ тилиндеги сөз басындағы бундай сеслик көринисти «дифтонгоидлар» деп атаўға болады. Ал сөз басындағы дифтонгоидларды сөз ортасындағы хәм сөз ақырындағы сәйкес монофтонглардың реңлери деў мүмкин. Сонда хәзирги қазақ тилиндеги сөз басындағы аталған дифтонгоидлардың хәр қайсысын бир фонема (монофонема) деп, ал қарақалпақ тилиндеги сәйкес дифтонглардың хәр қайсысын еки фонема (бифонема) деп атаўға болады.

Қарақалпақ тилинде даўыслы [е] фонемасы сөздің басында мудама даўыссыз [й] сеси менен жумсалғанлықтан, сөздің басындағы [йе] дифтонгин сөз ортасында хәм ақырында жумсалатуғын [е] монофтонгының реңки деп қараў керек болар еди. Сондай-ақ мудама даўыслы [о] хәм [ө] фонемалары сөздің басында даўыссыз [ў] сеси менен жумсалмағанлықтан, сөздің басындағы [ўо] хәм [ўө] дифтонгларын сөз ортасында хәм ақырында жумсалмайтұғын сәйкес [о] хәм [ө] монофтонгларының реңклери деп қараў керек болар еди. Жақын ўақытқа шекем қарақалпақ тилинде тап солай болып та келди. Хәзир де бундай пикир пүткиллей жоғалған жоқ. Теориялық жақтан бундай надурьс жуўмақ шығарыўға қарақалпақ тилинің хәзирги жазыўы да жәрдем берди. Өйткени сөздің басындағы дифтонг та, сөздің ортасындағы хәм ақырындағы сәйкес монофтонг та бирдей таңба менен белгиленип киятыр. Солай етип сөздің басындағы [йе] дифтонги де хәм сөздің ортасы менен ақырындағы [е] монофтонги де е хәриби менен, сөздің басындағы [ўо] дифтонги де хәм сөздің ортасындағы [о] монофтонги де о хәриби менен, сөздің басындағы [ўө] дифтонги де хәм сөздің ортасы менен ақырындағы [ө] монофтонги де ө хәриби менен белгиленип киятыр.

Академик Л.В. Щербаның орыс тилиндеги даўыссыз [й] фонемасының еки түрли реңки жөниндеги айтқан пикири¹ қарақалпақ тилиндеги даўыссыз [й] хәм [ў] фонемаларының реңклерине де ҳақыйқат сәйкес келеди. Орыс тилиндеги сыяқлы қарақалпақ тилинде де буўынның хәм сөздің ақырында даўыссыз [й] фонемасының даўыслыға жақын болған реңки жумсалады. Мысалы: [ай], [майда], [сайла] хәм т.б. Сөздің хәм буўынның басында нағыз даўыссыз реңки болған [й] жумсалады. Мысалы: [йар], [йа], [сайа], [таяқ] хәм т.б. Бул фонеманың буўын қурамайтуғын даўыслы реңкин айтқанда тосқынлық аз дәрежеде, даўыс басым ҳалда болады. Ал даўыссыз реңкин айтқанда тосқынлық күшли, шаўқым басым ҳалда қатнасады. Тап усындай еки түрли реңклерге даўыссыз [ў] фонемасы да ийе болады. Бул мәселеде даўыссыз [й] хәм [ў] фонемаларының жағдайлары теңдей.

Солай етип даўыссыз [й] хәм [ў] фонемаларының хәр бири буўын қурылысындағы даўыслы фонеманың алдында хәм ақырында келиўи менен артикуляциялық хәм акустикалық жақтан үлкен айырмашылыққа ийе болатуғынын көрдик. Бирақ соған қарамастан буўынның басындағы [й] менен буўынның ақырындағы [й] сесин, сондай-ақ буўынның басындағы [ў] менен буўынның

¹ Щерба Л.В. Теория русского письма. Л., 1983, 38-б.

ақырындағы [ў] сесин басқа-басқа фонемалар ретінде қабыл етиўге болмайды. Себеби олар бири орнына бири ҳеш алмастырылып жумсалмайды. Бул жағдай олардың өз-ара фонемалық емес, ал реңкилик қарым-қатнасын көрсетеди. Себеби олардың артикуляциялық хәм акустикалық жақтан хәр қыйлы болыўы тиккелей фонетикалық жағдайға байланыслы болып отыр: [айақ], [тайақ], [аўа], [саўап], [яр], [ўаз] сыяқлы сөзлерде буўынның басында [й] хәм [ў] сеслери ҳақыйқат даўыссыз ретінде айтылады; [ай], [аў], [майда], [таўла] сыяқлы сөзлерде буўынның ақырында [й] хәм [ў] сеслери буўын жасай алмайтуғын даўыссыз (ярым даўыссыз) ретінде айтылады. Демек, олардың хәр қыйлылығы, яғный сөздің хәм буўынның басында [й] менен [ў] ның даўыссызға жақын, ал сөздің хәм буўынның ақырында даўыссызға жақын айтылыўы тиккелей фонетикалық жағдайға байланыслы болып отыр. Бундай болып тек фонетикалық жағдайдың себебинен пайда болатуғын сеслик өзгешеликлер бир фонеманың реңклери деп танылыўы керек екенлиги улыўма фонология илиминде қабыл етилген анықлама болып табылады. Хәр түрли сеслерди хәр түрли фонемалар ретінде қабыл етиў ушын олардың артикуляциялық хәм акустикалық жақтан хәр қыйлы болыўы еле жеткиликсиз. Соның менен бирге дәл бирдей фонетикалық жағдайда ол сеслер бири орнына бири алмастырылып жумсала алыўы да талап етиледі. Сонда ғана жеке сес ҳақыйқат сөзлердің мәнисин өзгертиўге қатнасатуғын айырықша фонологиялық бирлик (фонема) бола алады. Ал даўыссыз [й] хәм [ў] фонемаларының сөздің хәм буўынның басындағы хәм ақырындағы көринислеринде бундай қәсийет жоқ.

§ 27. Даўыссызлардың фонемалық системасы

Түркий тиллеринде, соның ишинде қарақалпақ тилинде де, даўыссыз фонемалар жасалыў орны, жасалыў усылы, даўыстың қатнасы хәм аўыз ямаса мурын бослығының жаңғырық (резонатор) хызметин атқарыўы жағынан өз ара қарама-қарсы қойылады. Даўыссызлардың жасалыў орны жағынан көп басқышлы түрде еринлик, тиллик, кишкене тиллик хәм көмекей болыўы, жасалыў усылы жағынан жабысыңқы хәм жуўысыңқы болыўы, даўыстың қатнасы жағынан шаўқымлы хәм сонор болыўы, аўыз хәм мурын бослығының қатнасы жағынан аўызлық және мурынлық болыўы, мине булардың хәммеси даўыссыз фонемалардың мәни айырыўшы белгилери хызметин атқарады. Даўыссызлардың бул фонологиялық белгилери олардың тийкарғы белгилерин курайды. Фонемалар тийкарғы белгилериниң жыйнағынан ғана турмай, соның менен бирге тийкарғы емес белгилериниң де жыйнағынан куралатуғынлығын естен шығарыўға болмайды. Мәселен, [тас], [т'и'с], [т'°ос°], [т'°өс'°] деген сөзлердің басындағы даўыссыз [т] фонемасының тийкарғы фонологиялық белгилери болған тил алды, жабысыңқы, үнсиз, аўызлық екенлигин көрсетиў менен оның толық сыпатламасы берилип болынбайды. Өйткени [т] фонемасы фонетикалық жағдайға (буўынның сыпатына) байланыслы мудама, я жуўан езиўлик, я жиңишке езиўлик, я жуўан еринлик, я жиңишке еринлик түринде

ғана ушырасады. Сонлықтан да [т] фонемасының [тас] сөзіндегі реңкин таныу үшін фонологиялық белгилері болған тил алды, жабысыңқы, үнсіз, ауызлық екені еле жеткіліксіз, соның менен бірге оның фонетикалық белгиси болған жууан хәм езиулік екені де әхмийетли; [т'ис'] сөзіндегі реңкин таныу үшін [т'] фонемасының фонологиялық белгилері менен теңдей дәрежеде оның фонетикалық белгиси болған жиңишке хәм езиулік екені де әхмийетли; [т°ос°] сөзіндегі реңкин таныу үшін [т'] фонемасының фонологиялық белгилері менен бірге оның фонетикалық белгиси болған жууан хәм еринлик екені де әхмийетли [т'°о'с'°] сөзіндегі реңкин таныу үшін [т'°] фонемасының фонологиялық белгилері менен бірге оның фонетикалық белгиси болған жиңишке хәм еринлик екені де әхмийетли. Солай етип, фонеманы тийкарғы (фонологиялық) белгилердің жыйнағынан турады деп оны тийкарғы емес (фонетикалық) белгилеринен пүткиллей бөлип таслауға болмайды екен. Керсинше тийкарғы хәм тийкарғы емес белгилері бирликте, пүткиллей өтлесип кеткен халда бирлесе отырып, сол фонеманың белгили бир реңкиннің тилде өмир сүриуін тәмийин етеди.

Дауыссызлар жасалуы орны жағынан еринлик, тиллик, кишкене тиллик хәм көмекей фонемалары болып, олар усы белгилері бойынша айрылып турады хәм өз-ара қарама-қарсы қойылады. Мысалы: [пар]-[тар], [бар]-[дар], [май]-[пай], [ау]-[ай] сыяқлы сөзлерде еринлик дауыссызлар тиллик дауыссызлар менен қарама-қарсы қойылып, сөзлердің мәнисин өзгертип тур; [пар]-[қар], [абын]-[аг'ын], [нем]-[нен'] сөзлерінде еринлик дауыссызлар менен кишкене тиллик хәм көмекей дауыссызлары орын алмасыуы арқалы сөзлердің мәнисин өзгертип тур; [қар]-[тар], [аға]-[аза] сөзлерінде кишкене тиллик хәм көмекей дауыссызлары менен тил алды дауыссызлары орын алмасып, квазиомонимлері пайда етип тур.

Тиллик дауыссызлары тил алды, тил ортасы, тил арта дауыссыз фонемалары болып, олар усы белгилері бойынша айрылып турады хәм фонема ретінде өз-ара қарама-қарсы қойылады. Сондай-ақ тиллик дауыссызлар еринлик, кишкене тиллик, көмекей дауыссызларынан да айрылып турады хәм фонема ретінде оларға қарама-қарсы қойылады. Мысалы: [тес]-[кес], [гәп]-[гәп] жубайлас сөзлеріндегі тил алды дауыссыз фонемалары менен тил арты-кишкене тиллик [к/к] хәм [г/г'] фонемаларының сәйкес тил арты реңклері болған [к], [г] сеслері жасалуы орынлары бойынша [т]-[к], [д]-[г] түрінде қарама-қарсы қойылып, жубайласлықты (оппозицияны) пайда етеди. Ал басқа мәни айырыушы белгилері бойынша олардың айырмашылығы болмайды. Сондай-ақ, [лар]-[йар] сөзлерін салыстырсақ, [л]-тил алды, [й]- тил ортасы дауыссызлары болып, [л] дауыссыз сестің қаптал жууысыңқы, ал [й] дауыссызының орта жууысыңқы екенін есапқа алмағанымызда жасалуы орнынан басқа белгилері бойынша олар бирдей болады.

Дауыссызларды айтқандағы шауқымның жасалуы усылына қарай, яғный пайда етилетуғын тосқынлықтың сыпатына қарай жабысыңқы, жууысыңқы, дирилдеуик болып дауыссызлар өз-ара қарама-қарсы қойылады. Мысалы, [тау]-[там], [жан]-[жаз], [ферма]-[перде], [ваза]-[бажа] сыяқлы сөзлерде [у]-[м],

[н]-[л]-[р], [ф]-[р], [в]-[б], [т]-[с]-[ш], [д]-[з]-[ж], [к]-[х], [ң]-[ғ] жубайлас дауыссызлары бирдей ямаса усас фонетикалық жағдайда келип, олар өз ара қарама-қарсы қойылған. Бул дауыссыз фонемалар жасалыу усылы жағынан жабысыңқы (п, б, т, д, к, м, н, ң; соңғы үшеуі мурынлық болыуы жағынан да), жууысыңқы (ў, ф, в, л, с, з, ш, ж, х, ғ) дирилдеуик (р) болып бир-биринен айрылады хэм өз-ара қарама-қарсы қойылады. Ал басқа мәни айырыушы белгилери бойынша бул дауыссызлардың хэммеси бирдей. Дауыссыз [с], [з], [ш], [ж] фонемаларының бәри де жууысыңқы болғаны менен олардың дәслепки екеуи (с, з) бир тосқынлықлы, қалған екеуи (ш, ж) - еки тосқынлықлы фонемалар. Усы белгилери бойынша олар қарама-қарсы қойылады. Мысалы: [ас]-[аш], [зат]-[жат] жубайлас сөзлери [с] хэм [ш], [з] хэм [ж] дауыссызлары арқалы айрылады хэм ол сеслер өз гезегинде бир-биринен бир тосқынлықлы хэм еки тосқынлықлы болыуы арқалы айрылады. Ал қалған дауыссызлар жасалыу усылы бойынша өзлериниң жубайлас фонемаларына ийе емес: тил арты-кишкене тиллик [к/к], [ғ/ғ] фонемалар тил арты жабысыңғы реңклери болған [к], [ғ] сеслери өзлериниң жууысыңқы жубайына, тил ортасы жууысыңқы [й] фонемасы өзиниң жабысыңқы жабысыңқы жубайына қарама-қарсы қойыла алмайды. Себеби қарақалпақ тилинде тил арты жууысыңқы дауыссызлары фонема сыпатында жумсалмайды. Бул дауыссыз [к], [ғ] реңклери жабысыңқы, [у] хэм [г'] дауыссызларының жууысыңқы екенлиги хеш қандай әхмийетке ийе емес дегенди аңлатпайды. Қарақалпақ тилинде [ко'к], [шо'к], [то'к], [гу'з], [гу'л] сыяқлы сөзлердеги жабысыңқы [г], [к] дауыссыз сеслерин жууысыңқы етип айтсақ, әдебий тил нормасына сәйкес болмайды хэм ол сөзлерди түсиниу қыйынласады. Айырым фонетикалық жағдайларда, атап айтқанда еки дауыссызның арасында [к], [ғ] дауыссызларының жууысыңқы реңклери қолланылады. Мысалы: [ша'кирт], [секир], [сегиз], [тегис]. Бул сөзлердеги [к], [ғ] дауыссызларының жууысыңқы болып айтылыуы фонетикалық жағдайға, яғнай еки дауыссызның аралығында келиуине байланыслы болғанлықтан олар жабысыңқы [к], [ғ] дауыссызларының реңклери деп есапланады. Қарақалпақ тилиниң артикуляциялық базасында [жай], [сай], [ай], [хал], [ха'м] сыяқлы сөзлердеги жууысыңқы [у] хэм [х] дауыссызларын жабысыңқы етип айтыу пүткиллей қыйын. Егер шынығыулар нәтийжесинде айта қойғанымызда да жоқарыдағы сөзлер мәни аңлатпайтуғын эпиуайы сеслер дизбегине айланып кетеди. Дауыссыз [у] сесин жабысыңқы етип айтқанда азербайжан тилиндеги жумсақ [г] сыяқлы сес келип шығады, ал көмекей жууысыңқы [х] дауыссызын жабысыңқы етип айтыу пүткиллей қыйын. Бул жағдайлар [к], [ғ] реңклерин жабысыңқы, ал [й], [х] сеслериниң жууысыңқылық белгилериниң де ол сеслерди таныуда үлкен әхмийетке ийе екенлигин көрсетеди.

Қарақалпақ тилинде [ф], [п], [в], [х], [х] дауыссызларының жууысыңқы хэм жабысыңқы болып, фонема сыпатында өз-ара қарама-қарсы қойылыуы турақлы емес. Сөйлеу тилинде [вагон], [вокзал], [фонар], [ферма] сыяқлы сөзлер [багон], [баг'зал], [панар], [перме] болып та айтыла береди. Сондай-ақ [қада]-[хада], [қаза]-[хаза], [қайг'ы]-[хайг'ы], [қаназат]-[ханазат] болып та

айтылыуы мүмкін. Бірақ оның менен сөзлердің мәнилери өзгеріп кетпейді. Бул [п], [б], [к] жабысыңқылары менен [ф], [в], [х] жууысыңқылары ортасында фонемалық айырмашылықтың еле хәлсиз екенін аңлатады. Солай да [ваза]-[база]-[базар], [ферма]-[перде], [вагон]-[бағын], [хан]-[қан], [халок']-[қабар] (қабарыу) сыяқлы сөзлерде [хат]-[қат] (қабат), [хабар]-[қабар] (қабарыу) сыяқлы сөзлерде [в]-[б], [ф]-[п], [х]-[к] дауыссызлары бірдей ямаса усас фонетикалық жағдайда ушырасып, сөздің мәнісін өзгертіуге қатнасыуы олардың хәр биринің жеке фонема екенлігін көрсетеді. Себеби бірдей ямаса усас фонетикалық жағдайда жумсалған хәр түрлі сеслер (бул жерге [в] хәм [б], [ф] хәм [п], [х] хәм [к] бир фонеманың реңклері болмай, олардың хәр бири өз алдына фонема болатуғынлығы тууралы жоқарыда айтылған еді.

Дауыссыз фонемалар дауыстың ямаса шауқымның қатнасы бойынша бир-биринен айрылып турады хәм олар өз ара қарама-қарсы қойылады. Шауқымлы дауыссызлар болған [п]-[б], [ф]-[в], [т]-[д], [с]-[з], [ш]-[ж], [к]-[г], [х]-[ғ] дауыссызлары үнсиз хәм үнли болып жубайласып, [пай]-[бай], [фаза]-[база], [ата]-[ада], [саз]-[сас], [шала]-[жала], [күл]-[гүл], [бахыт]-[баг'йт] хәм т.б. сөзлерде квазиомонимлерді пайда етеді. Ал қалған шауқымлы дауыссызлар үнли-үнсиз болып жубайласпайды. Сонор дауыссызлар - [ў], [м],[н], [л], [р], [й], [ң] фонемалары [ўаз], [ваз]-[фаз]-[май]-[бай]-[пай], [пар]-[бар]-[тар], [ал]-[аз]-[ас], [аң]-[ақ] сыяқлы сөзлерде шауқымлылар болған үнли хәм үнсиз дауыссызлардан айрылып турады хәм өз-ара қарама-қарсы қойылады.

:нли хәм үнсиз дауыссызлар тек усы белгилери бойынша айрылып өз-ара қарама-қарсы қойылыу менен бирлікте қарақалпақ тилинің сөзлик курамындағы үнли ямаса үнсизлігі мәні айырыушылық хызмет атқармайды. Мысалы: [гелле]-[келле], [геме]-[кеме], [гербиш]-[кербиш], [бал]-[пал], [гегирдек]-[кегирдек], [байрақ]-[пайпақ] сыяқлы сөзлер қабатласа бир мәніде жумсала береді. Бул сыяқлы кубылыстың болыуы, яғный үнли-үнсизліктің фонемалық хызмет атқармауы барлық дауыссызларға тарқалмайды. Керисинше, қарақалпақ тилинің дауыссыз фонемалар үнли хәм үнсизлік белгилери бойынша, жоқарыдағы сыяқлы сөзлерді есапқа алмағанда, сөздің хәр қыйлы орынларында (басында, ортасында, ақырында) анық айырылып турады хәм өз ара қарама-қарсы қойылады: [пай]-[бай], [тар]-[бар], [сат]-[зат], [шап]-[жап], [ко'ш]-[го'ш], [халық]-[г'арқ] сыяқлы сөзлердің басында; [қапы]-[қабы], [атым]-[адым], [гешир]-[гежир], [аса]-[аза], [бүркө]-[бүргө], [сахал]-[сағал] сыяқлы сөзлердің ортасында тек үнли хәм үнсиз белгилери арқалы өз-ара қарама-қарсы қойылған жубайлас дауыссызлар оннан басқа белгилери жағынан айрылмайды. Көпшилик үнли дауыссызлар, (әсиресе жабысыңқылар) сөздің ақырында жумсалыуы жағынан шекленген. Мәселен: [б], [в], [д], [г/ғ] үнлилери сөз ақырында жазыуда сийрек жағдайда (көбинше сырттан кирген сөзлерде) ушырасқаны менен ауызеки сөйлеуде олар сәйкес [п], [ф], [к/қ] үнсиз дауыссыз сеслерине айланып айтылады. Мысалы: жазылыуы-айтылыуы: клуб-клуб, Арысланов-Арыслано, Волгоград-Волгоград, абад-абат, педагог-педагок, бағ-бақ.

Даўыссызлардың ишинде [м], [н], [ң] фонемаларын айтқанда мурын куўыслығы резонатор хызметин атқарып, оларға тийисли болған сеслик өзгешеликти мурын бослығы пайда етеди. Мурынлық, еринлик, жабысыңқы [м] фонемасы аўызлық, еринлик, жабысыңқы [б], [п] фонемаларына; мурынлық, тил алды, жабысыңқы [н] фонемасы аўызлық, тил алды, жабысыңқы [д], [т] фонемаларына; мурынлық, кишкене тиллик, жабысыңқы [ң] фонемасы аўызлық, кишкене тиллик, жабысыңқы [қ] фонемасына қарама-қарсы қойылады. Сондай-ақ [м]-[б]-[п], [н]-[д]-[т], [ң]-[қ] жубайлас даўыссызлар мурынлық хәм аўызлық болып жаңғырық хызметин атқарыўшы бослықлардың қатнасына қарай айрылыў менен бирликте олар даўыс хәм шаўқымның қатнасына қарай да айырмашылыққа ийе болады: [м], [н], [ң]- сонорлар; [б], [д]- үнлилер; [п], [т], [қ]-үнсизлер.

Солай етип хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде хәммеси болып 23 даўыссыз сес, соннан түпкиликли сөзлерде 18 даўыссыз сес жасалыў орны жағынан еринлик, тил алды, тил ортасы, тил арты, кишкене тиллик, көмекей даўыссызлары болып, жасалыў усылына қарай жабысыңқы, жуўысыңқы, бирикпели, дирилдеўик болып, даўыстың хәм шаўқымның қатнасына қарай үнли, үнсиз, сонор даўыссызлары болып, аўыз хәм мурын бослығының жаңғырық хызметин атқарыўына қарай аўызлық хәм мурынлық даўыссызлары болып бир-биринен айрылып турады хәм айрықша фонема сыпатында өз-ара қарама-қарсы қойылады.

Жоқарыда биз даўыссыз фонемалардың мәни айырыўшы белгилерин жасалыў орны, жасалыў усылы, даўыс хәм шаўқымның қатнасы, аўыз хәм мурын бослығының жаңғырық хызметин атқарыўы жағынан қалай өз-ара қарама-қарсы қойылатуғынлығын көрип шықтық. Енди сол фонологиялық белгилер тийкарында даўыссыз фонемалардың оппозициясы (жубайласлығы) қалай дүзилетуғынлығына қысқаша тоқтап өтеміз.

Хәзирги қарақалпақ тилинің даўыссыз фонемалары бир мәнили хәм көп мәнили, улыўмалық қатнастағы хәм жекелик қатнастағы жубайласлар болып келеди.

Бир мәнили жубайласлар мыналар: үнли-үнсиз: [д]-[т], [б]-[п], [в]-[ф], [з]-[с], [ж]-[ш], [ғ/г]-[к/к]; тил алды хәм тил арты: [т]-[к], [д]-[г], [н]-[ң], [с]-[х], [з]-[ғ]; жабысыңқы хәм жуўысыңқы: [т]-[с], [д]-[з], [б]-[ў]; қос еринлик хәм еринлик тислик: [п]-[ф], [д]-[в] бир тосқынлықлы хәм еки тосқынлықлы: [с]-[ш], [з]-[ж] хәм т.б. Бул жубайлас фонемалар бир-биринен қандай да бир мәни айырыўшы белгиниң биреўинде болыўы, ал екіншисинде ол белгиниң болмаўы менен сыпатланады. Ал қалған белгилери бойынша ол жубайласлардағы еки фонема улыўмалық белгилерине ийе болады.

Көп мәнили жубайласлар мыналар: хеш улыўмалық белгисине ийе емес: [п]-[л]; үнсиз еринлик хәм үнли, тил алды: [п]-[д]; үнли, еринлик хәм үнсиз, тил алды: [б]-[т] хәм т.б. Бул жубайлас фонемалар, бир де хеш улыўмалық белгилериниң болмаўы бойынша, бир де бир емес, ал бир неше белгилери бойынша айрылып турады.

Улыұмалық қатнастағы жубайласлар мыналар: [с]-[з], [т]-[д], [п]-[б], [ф]-[в], [ш]-[ж], [х/к]-[к/ғ]. Булар тек даұыстың қатнасы бойынша бир-биринен айрылады; [п]-[т], [б]-[д], [м]-[н], [ф]-[с], [в]-[з], [п]-[к], [б]-[г], [ф]-[к], [в]-[г], [ф]-[х], [н]-[ң], [м]-[ң], [ў]-[й], [т]-[к] -булар тек жасалыұ орны бойынша бир-биринен айрылады; [м]-[б], [н]-[д]- булар тек мурын хэм аўыз бослығының жаңғырық хызметин атқарыұы бойынша айрылады; [т]-[с], [д]-[з], [с]-[ш], [з]-[ж], [ў]-[д] - булар тек жасалыұ усылы бойынша айрылады хэм т.б. Улыұмалық қатнастағы жубайластың мәни айырыұшы белгиси тек ғана бир жубайласқа тән болып қалмастан, ондағы мәни басқа белгилер, соның менен бирге қарақалпақ тилиндеги басқа жубайласларға да тән болады. Солай етип ондай жубайласлардың саны бир нешше болып, бул қарақалпақ тилинин фонологиялық системасына тән қубылыс болып табылады.

Жекелик қатнастағы жубайласларға қарақалпақ тилинде жумсалатуғын [с]-[х], [с]-[с'] жубайлас фонемалары жатады. Буларды салыстырыұ ушын тийкар болған белгиси сол жубайластың сыңарларын қурайтуғын еки фонемаға ғана тән болып, ондай улыұмалық белги басқа жубайласларда ушыраспайды.

Бул жубайласлар ортасында көп мәнили жубайлас хэм жекелик қатнастағы жубайласлар топары пайда етпейди хэм қарақалпақ тилинің фонемалық системасында айрықша орынды тутады. Ал бир мәнили жубайласлар хэм улыұмалық қатнастағы жубайласлар топары пайда етеди хэм өз-ара тығыз байланыслы жубайласлар болып, олар тилде тутас сеслик системаны қурайды. Бир мәнили жубайласлар хэм улыұмалық қатнастағы жубайласлар ортақ мәни айырыұшы белгилерине ийе болып, қайталаныұшы қатарды пайда етеди. Мәселен, қайталаныұшы қатарды даұыссыз фонемалардың үнли-үнсизлиги, жабысыңқы-жуұысыңқылығы, еринлик-тил алды, еринлик- тил ортасы, тил алды-тил арты екенликлери хэм т.б. жубайласлар пайда етеди.

§ 28. Қабатласқан даұыссызлар

Даұыссызларға фонетикалық хэм фонологиялық сыпатлама берийде олардың қабатласқан жағдайына итибар бермеўге болмайды. Сонлықтан биз қабатласқан даұыссызлардың жумсалыұы, олардың артикуляциялық, акустикалық өзгешелиги менен фонологиялық қурамы жөнинде айрықша тоқтап өтиўди мақул көрдик.

Қабатласқан даұыссызлар сөздің басында, ортасында хэм ақырында жумсалыұ жағыннан бир қыйлы емес. Әдетте олар еки ямаса көп буўынлы сөзлерде буўынлардың шегарасында ушыраса береді. Солай етип, сөздің ортасында қабатласқан даұыссызлар жумсалыұы жағынан шекленбейди, ал сөздің ақырында шекленген халда жумсалады. Сөздің ақырында тийкарынан сонор даұыссызлар менен үнсиз даұыссызлар қабатласып келеди. Сөздің ортасында, буўынның шегарасында даұыссызлар сингармонизмине муўапық халда хәр қыйлы даұыссыз фонемалар менен дизбеклеседи. Тағы да олар тек морфемалардың шегарасында ғана емес, ал түбир морфеманың ортасында жумсала-

ды. Мысалы, морфемалар шегарасында; [атса], [басла], [бақла], [тасқа], [атқа], [тоқсан] морфемалар ортасында: [кесте], [қалпақ], [тоқсан] хәм т.б. сөзлердин ортасында бир қыйлы даўыссызлардың дизбеги болған геминантлар да ушырасады. Мысалы, морфемалардың шегарасында [атты], [асса], [текке], [таққа], [баққы]; морфемалардың ортасында: [қатты], [ашшы], [жыллы], [саққыз], [елли], [абылла] хәм т.б. Сондай-ақ, еки даўыссызға тамамланған сөзге даўыссыздан басланған қосымта қосылыў арқалы үш даўыссыздың қабатласып келиўи де мүмкин. Мысалы: [артқа], [шанышқы], [қантлы] хәм т.б. :ш даўыссыздың қабатласыў кубылысы тийкарынан биринши хәм екинши буўынлардың шегарасында ушырасады.

Қабатласқан даўыссызлардың, соның ишинде геминантлардың да, морфемалардың шегарасында ушырасыўын айрықша түсиндирип отырыўдың зәрүрлиги жоқ. Себеби көп морфемалар дөрэнди сөзлерде алдыңғы морфеманың соңғы сеси менен соңғы морфеманың алдыңғы сесиниң даўыссыз болып келиўи арқалы олар қоңсылас болып келип, даўыссызлар қабатласлығын пайда етеди. Қабатласқан даўыссызлардың, соның ишинде геминантлардың да, морфемалар шегарасында емес, ал бир морфеманың курамында ушырасыўын дәлиллеў қыйын хәм бул айрықша изертлеўди талап етеди.

Айырым илимпазлар¹ түркий тиллердеги даўыссызлардың шекленген ҳалда қолланылатуғынын айта келип, даўыссыз сеслердин қабатласыўы олардың интервокаль (даўыссылар аралығы) жағдайындағы турақлылығын тәмийин ететуғын қосымша усыл болады деп шамалайды. Ҳақыйқатында да қабатласқан даўыссызлар дара даўыссызларға салыстырғанда, қосымша турақлылыққа ийе болады. Мысалы, интервокаль жағдайда қабатласқан үнсиз даўыссызлар үнлилер менен орын алмаспайды; жабысыңқылар жуўысыңқылар менен орын алмаспайды. Ал дара үнсиз даўыссызлар интервокаль жағдайда үнлилер менен, жабысыңқы даўыссызлар жуўысыңқылар менен орын алмасады. Басқа илимпазлар түркий тиллердеги сөзлердин түбиринде қабатласқан даўыссызлардың болыўын бир неше буўынды беккемлеўге хәм түбирдеги вокализмди сақлаў тенденциясына байланыслы деп болжайды.²

Жоқарыда көрсетилген пикирлерден басқа мына нәрсени де есапқа алыў керек. Түркий тиллердеги сөзлердин дәслепки дәўиринде бир буўынлы түбирлер болған.³ Демек, курамында даўыссыз сеслер қабатласып келген ҳазирги қарақалпақ тилиндеги көп буўынлы түбир сөзлер түбир тиллердин, соның ишинде қарақалпақ тилиниң де, раўажланыўының белгили бир дәрежеде түбир хәм аффикстен, (ямаса бир неше) түбирден ибарат болған. Кейинги ўақытларда бундай еки морфемалы ямаса көп морфемалы сөзлер түбир сөзлердей болып қолланылып кеткен. Ҳазирги қарақалпақ әдебий тилиндеги келбетлик мәниндеги [қатты], [ашшы], [жыллы], [ыссы] сыяқлы сөзлери морфемаларға ажы-

¹ Мартине А. Принципы экономии в фонетических изменениях. М., 1960, с. 181~ Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, 101-б.

² Абдуллаев Ф. Фонетика Хорезмских говоров. 1967, 132-б.

³ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык II, 105-б.

ралмайды. Бірақ тарийхый жақтан олардың тийкары [қат], [аш], [жыл], [ыс] болған деп болжау мүмкін.

Бундай болжауды тастыйықлау үшін [қатай], [ашыт], [жылыт] мысалларын келтириуге болады. Себеби фейиллерде тек ең дәслепки тийкарлар ғана өзгериссиз қалады.

Түркий тиллердеги дауыссыз сеслердің қабатласуы мәселесінде тағы да бір өзгешеликті байқауға болады. Егер түркий тиллердің бериуінде сеслер қабатласқан (гемината) халында ушырасатуғын болса, басқа бір түркий тилде бундай дауыссызлар дара түрінде қолланылады.

Жоқарыда көрсетип өткенимиздей, сөздің ақырында дауыссызлардың қабатласуы жүдә шекленген муғдарда ушырасады. Бул фонетикалық жағдайда сонорлар үнсиз дауыссызлар менен қабатласып келеди. мысалы: [қант], [жент], [қунт], [ыңқ], [саңқ]. Келтирилген сөзлерде қатар келген дауыссызлардың арасына эпентезалық дауыссыз қосылып айтылмайды. Ал [ду'ру'с], [кулуп], [му'лу'к], [терис], [булут], [курук], [гурүш], [тарыс], [гүрүп], [шалыт], [бу'лу'к], [гу'ру'к] түріндегі сөзлерде қабатласқан сонорлар хәм үнсиз дауыссызлардың ортасына эпентезалық дауыссыз қосылып айтылады. Эпентезалық дауыссыз әсиресе [кулуп], [му'лу'к], [гу'ру'п] түріндегі гетероорганлық дизбеклерде жүдә анық айтылады.

Қарақалпақ тилинің имласында қабатласқан дауыссызларды жазыуда бір қыйлылық жоқ' бір сөзлерде дауыссыз хәрип қосылып жазылады (мысалы, гүриш, ғулып, мүлик, бөрик), ал басқаларында дауыссыз хәрип қосылмай-ақ жазылады (мысалы, гилт, булт, тарс, бөрт). Ауызеки сөйлеуде орыс тилинен өзлестирілген сөзлердің ақырында қатар келген дауыссызлардың арасына дауыссыз сес қосылып айтылады. Мысалы: [метир], [лийтир], [шыйфыр].

Түпкиликли түркий сөзлердің басында дауыссыз сеслердің қабатласып келиуі хеш ушыраспайды. Ал орыс тилинен өзлестирілген хәм қабатласқан дауыссызлардан басланатуғын сөзлер ауызеки сөйлеу тилинде фонетикалық өзгерислерге ушырайды: қабатласқан дауыссызлардың алдында ямаса ортасында протезалық ямаса эпентезалық қысық дауыссыз сес қосылып айтылады. Қысық дауыссыз [ы], [и], [у], [ү] сеслерінің қайсыларының қосылып айтылатуғыны сингармонизм нызамына байланыссыз болып келеди. Егер биринши бууынның дауыссыз жууан болса, қосылып айтылатуғын қысық дауыссыз сес те жууан болады; егер биринши бууынның дауыссыз еринлик болса, қосылып айтылатуғын қысық дауыссыз сес те еринлик болады хәм т.б. Мәселен, [ыстан], [ыскилат], [ыснарйат] [усноска], [искелет], [исмета], [испирт] [устол] түріндегі сөзлер протезалық дауыссызлар қосылып айтылса, [пылан], [пиленум], [кулуп], [гуруппа], [тырактыр] түріндегі сөзлерге эпентезалық дауыссызлар қосылып айтылған.

Келтирилген мысаллардан көринип турғандай-ақ, қабатласқан дауыссызлардың басында ямаса ортасында қысық дауыссыздың қосылып айтылуы бастағы дауыссыздан ғәрезли болады: егер бастағы дауыссыз жууысыңқы болса қысық дауыссыз оның алдына қосылады; егер бастағы дауыссыз жабысыңқы

болса, қысық дауыссызлар оның кейніне қосылады; егер бастағы дауыссыз жабысыңқы болса, қысық дауыссыз оның кейніне қосылады.

Төмендегі фонологиялық мағлыұматлар тийкарында қарақалпақ тилиндегі фонетикалық созымлы дауыссызларды бирдей еки фонемаға бөлинетуғын қабатласқан дауыссызлар деп есаплаймыз.

Қарақалпақ тилиндегі «созымлы» деп аталатуғын дауыссызлар тийкарынан морфемалардың шегарасында ушырасады, яғный морфологиялық шегара олардың ортасынан өтеди. Мәселен, қарақалпақ тилиндегі [йес: е] хәм [йесе], [ат: ы] хәм [аты], [тек:е] хәм [теке], [қол: а] хәм [қола] сөзлерин салыстыра отырып, бул жерде созымлы дауыссызлар бирдей фонетикалық жағдайда қысық дауыссыз фонемаларға қарама-қарсы қойылады деген жуұмақ шығаруы мүмкин. Бирақ «созымлы» деп аталатуғын бул дауыссызлардың ортасынан морфологиялық шегара өтеди. Сонлықтан да көрсетилген дауыссызлар фонетикалық жақтан созымлы дауыссызлар болуына қарамастан, олар фонематикалық жақтан айрықша бирлик (фонема) деп қаралуы мүмкин емес, ал бирдей еки дауыссыз фонемаға ажыралады. Себеби, Л.Р.Зиндердин көрсеткениндей-ақ, «созымлы дауыссыз сес тек морфемалардың шегарасында ушырасатуғын, яғный морфологиялық шегара олардың ортасынан өтетуғын тиллерде, фонематикалық көз-қарастан биз бирдей еки дауыссыз фонемаға ийе боламыз»¹. Сонлықтан да жоқарыда келтирилген сөзлер фонематикалық жақтан [йессе], [атты], [текке], [қолла] болып транскрипцияланады, яғный сөз ортасындағы дауыссызлар [с:], [т:] [к:] [л:] түринде емес, ал [сс], [тт], [кк], [лл] түринде транскрипцияланады.

Тағы да бир әхмийетли нәрсе: қабатласқан дауыссызлар хәмме уақытта морфемалардың шегарасында ушыраса бермейди. Жоқарыда көрсетип өтилгениндей, олар сондай-ақ бир морфеманың өзиниң ишинде де ушырасады. Мысалы, [ыссы], [қатты], [хәкке], [йелли] усаған сөзлер хәзирги қарақалпақ тилиниң көз-қарасынан қарағанда, еки морфемаға ажыралмайды, яғный олар түбир морфемалар болып есапланады. Фонетикалық жақтан созымлы дауыссызлар бул жағдайларда да еки фонеманың дизбеги сыпатында танылуы керек, себеби олар басқа жағдайларда (морфемалардың шегарасында) сөзсиз еки фонеманың дизбеги болады. Бул жерде Л.Р.Зиндердин фонемаларда омонимия болуы мүмкин емес деген пикирин келтириуге болады: «фонемаларда омонимия болмайды, себеби фонемалар бир-биринен тек айтылуы арқалы ажыралып турады. Айтылуыдағы хәр қыйлылық фонемалардың хәр қыйлылығын аңлатпайды, бирақ хәр қыйлы формалар хәр қыйлы сеслер менен көриниуи шәрт. Демек, егер морфемалар шегарасында бөлинген созымлы дауыссыз сес еки фонеманы аңлатса, онда ол басқа жағдайларда да басқаша фонологиялық мәниге ийе бола алмайды»².

Жоқарыда көрсетилген хәм тил сеслериниң фонематикалық қәсийетлерин түсиндириуге тийкарғы рольди атқаратуғын морфологиялық мағлыұматларды

¹ Зиндер Л.Р. Общая фонетика, 126-б.

² Сонда, 128-б.

қосыўға болады. Қурамында қабатласқан даўыссыз сеслер жумсалған сөзлерди буўынға бөлгенде олардың түбир морфеманың ортасында (мәселен, сақ-қыз, шақ-қы, қат-ты) ямаса морфемалардың шегарасында (мәселен, ат-ты, бел-ли) болыўына қарамастан, буўынның шегарасы сол қабатласқан даўыссыз сеслердин ортасынан өтеди.

Тағы да әҳмийетли бир фонетикалық мағлыўмат: осциллографиялық мағлыўматлардың көрсетиўи бойынша, морфемалардың шегарасындағы хэм морфеманың ортасындағы қабатласқан даўыссызлар созымлылығы жағынан бири-бирине сәйкес келеди (190 мс). Ал оларға сәйкес сонор даўыссызлар созымлылығы жағынан олардан шама менен еки есеге жақын кемирек (110 мс). Бул мағлыўматларды алыў ушын морфеманың ортасындағы хэм морфемалардың шегарасындағы қабатласқан даўыссызлардың созымлылығы өлшенди, сондай-ақ оларға сәйкес дара даўыссызлардың созымлылығы да өлшенди¹. Бул келтирилген мағлыўматлар қабатласқан даўыссызлардың еки фонемадан тура туғынын көрсетеди.

§ 29. Даўыссызлардың артикуляциялық хэм акустикалық сыпатламасы

Тил сеслери сөйлеў ағзаларының хәрекетти арқалы жасалатуғынлығы мәлим. Сеслердин жасалыўында хәрекетшең сөйлеў ағзаларының хызметти айрықша әҳмийетке ийе. Сонлықтан даўыссыз фонемалардың жасалыўы жөнинде сөз болғанда сөйлеў ағзаларының қайсылары хәрекетке келеди, қандай қәлипте болады, даўыс қатнаса ма, жоқ паў деген сыяқлы мәселелер көзде тутылады. Сондай-ақ хәрекет етпейтуғын сөйлеў ағзалары да сеслердин жасалыўы ушын белгили дәрежеде хызмет атқарады. Олар хәрекетшең сөйлеў ағзаларына тирениш болыў менен бирге жаңғырық хызметин атқаратуғын аўыз хэм мурын бослықларының дийўаллары ўазыйпасын атқарады.

Тил сеслериниң жасалыўы ушын ҳаўа ағымы хэм ўақыт бирлиги керек. Ўақыт бирлиги хэм ҳаўа ағымы менен бирге даўыссыз сеслердин айтылыўында сөйлеў ағзаларының бир жеринде тосқынлықтың пайда етилиўи зәрүр. Солай етип артикуляциялық жақтан даўыссызларға улыўма нәрсе-оларды айтқанда өкпеден шыққан ҳаўа ағымы аўыз қуўыслығында тосқынлыққа ушырай отырып, даўыссызлар ушын керекли болған шаўқымды пайда етеди. Даўыссызлардың жасалыўында бөлеклене хәрекет етип, тосқынлықты пайда етиўши бир хәрекетшең сөйлеў ағзасына ғана күш түсип, сол сөйлеў ағзасының хызметти айрықша болады. Дәл тосқынлық пайда етилген орын даўыссыз сестин жасалыў орны болады. Мысалы, [т] хэм [с] даўыссызлары жасалыў орны жағынан тил алды фонемалары болып саналады. Себеби оларды айтқанда тилдин алдыңғы бөлими менен альвеол ортасында тосқынлық пайда етилип тур. Даўыссыз [й] сесин айтқанда тилдин ортаңғы бөлими менен таңлайдың ортаңғы

¹ Даулетов А. Дисстрибуция консанатних сочетаний в каракалпакском языке и их фонемно-фонетический анализ. Журнал “Вестник КК ФАН Уз ССР”, 1983, №3, 67-б.

бөлими арасында, [к] хәм [г] сеслерин айтқанда тилдің артқы бөлими менен артқы (жумсақ) таңлай арасында тосқынлық пайда етиледі. Сонлықтан [й] сеси тил ортасы даўыссызы, ал [к], [г] сеслери тил арты даўыссызлары деп айтылады. Жасалыў орны жағынан [т], [с] даўыссыз сеслериниң тил алды, [й] сесиниң тил ортасы, [к], [г] сеслериниң тил арты деп аталыўында хәрәкетшең сөйлеў ағзасы болған тилдің қайсы бөлиминиң хәрәкетке келип, тосқынлық пайда етиўи есапқа алынады. Сондай-ақ жасалыў орны жағынан [п], [б] сеслериниң еринлик, [к], [ғ] сеслериниң кишкене тиллик ямаса увуляр¹, [х] сесиниң көмекей ямаса фарингаль² деп айтылыўында хәрәкетшең сөйлеў ағзаларының хызмети есапқа алынады. Хәрәкетшең сөйлеў ағзасының хәрәкетке келмейтуғын сөйлеў ағзасына жабысыў (тийиў) арқалы, жуўысыўы (жақынласыўы) арқалы, бирден жабысыўы хәм кейин ала ақырын жаздырылыўы арқалы ямаса хәрәкетшең сөйлеў ағзасының (тил ушының) дирилдеўи арқалы тосқынлық пайда етилиўи мүмкин. Даўыссыз сеслердиң артикуляциясында тосқынлықтың бундай түрли усыл менен пайда етилиўи даўыссызлардың жасалыў усылы болады. Мысалы, жасалыў усылы жағынан [т], [к], [г] сеслери жабысыңқы, [с] [й] сеслери жуўысыңқы, [р] сеси дирилдеўик, ал [т] [щ] сеслерин айтқанда дәслеп жабысыў, изин ала жуўысыў пайда етилип, олар бирикпели ямаса аффрикат³ фонемалар деп аталады.

Даўыссыз сеслер даўыстың (даўыс шымылдығының) қатнасы жағынан хәм хаўа ағымының пәти жағынан биргелки болмайды. Сонорларды айтқанда даўыс қатнасады хәм хаўа ағымы күшсиз, өлпең болады. Хаўа ағымы хәлсиз болғанлықтан сонорлардың жасалыўында даўыс шаўқымнан басым еситиледи. Ұнли даўыссыз сеслерди айтқанда даўыс қатнасады хәм хаўа ағымы күшли болады. Хаўа ағымы пәтли болғанлықтан үнлилерди айтқанда сонорларға қарағанда шаўқым басым болып келеди. Ал үнсиз даўыссыз сеслерди айтқанда даўыс қатнаспайды, өкпеден шыққан хаўа ағымы жүдә күшли болып, үнсизлер тек шаўқымнан пайда болады.

Даўыссыз сеслердиң көпшилигиниң жасалыўында аўыз қуўыслығы резенатор хызметин атқарса, гейпара даўыссызларды айтқанда мурын қуўыслығы да резенатор хызметин атқарады. Қарақалпақ тилинде [м], [н], [ң] сеслери - мурынлық даўыссызлар. Бул сеслердиң үшеўи де мурынлық даўыссыз сеслер болғаны менен бириншиси еринлик, екиншиси тил алды, үшіншиси кишкене тиллик болып, жасалыў орны жағынан олар бир-биринен айрылып турады. Сонлықтан мурынлық даўыссызларды айтқанда да аўыз қуўыслығының қай жеринде тосқынлық пайда етилиўи айрықша әхмийетке ийе болады.

Даўыссыз фонемалардың жасалыўы орнын анықлаўда тийкарынан хәрәкетшең сөйлеў ағзаларының хызмети есапқа алынды хәм даўыссызлар жасалыў орны жағынан сол ағзалардың аты менен аталынды. Мәселен, еринлик, тил

¹ Увуляр-латынша uvula сөзинен келип шығып, «кишкене тил» деген мәни аңлатады.

² Фарингаль-латынша pharynges болып, «тамақ» деген мәни аңлатады.

³ Аффрикат-латынша afrikate сөзи болып, «қырып өтиў» деген мәни аңлатады.

алды, тил ортасы хәм т.б. Солай етип даўыссыз фонемалардың хәр бирине артикуляциялық хәм акустикалық сыпатлама берилди.

Көпшилик түркий тиллердеги сыяқлы хәзирги қарақалпақ тилинде де даўыссыз фонемалардың жуўан хәм жиңишкелиги, еринлик хәм езиўлик екенлиги фонемалық хызмет атқармайды, яғный сөзлердиң мәнисин өзгертпейди. Керисинше, фонетикалық жағдайға байланыслы, яғный қурамындағы даўыслының сыпатына қарай хәр бир даўыссыз фонема қатаң түрде төрт түрли реңклерде жумсалады. Жуўан езиўлик даўыслылар менен бир буўында келгенде даўыссыз фонема жуўан езиўлик реңкинде, жиңишке езиўлик даўыслылар менен келгенде даўыссыз фонема өзиниң жиңишке езиўлик реңкинде жумсалады. Сингармонизмге муўапық бул қубылыс қатаң сақланады.

Хәр бир даўыссыз фонеманың тийкарғы артикуляциясы болыўы менен бирге сингармонизмге муўапық буўынның жағдайына қарай жуўан езиўлик, жиңишке езиўлик, жуўан еринлик, жиңишке еринлик болып айтылыўын тәмийинлеўши қосымша артикуляциясы да болады. Қосымша артикуляция арқалы даўыссыз фонемалардың фонетикалық реңклери пайда етиледи. Ал тилде фонеманың жасаўы тек оның реңклери арқалы иске асатуғынын есапқа алсақ, қосымша артикуляцияның да қаншелли дәрежеде әхмийетли екенин түсиниўге болады. Мәселен, [т] фонемасының тил алды, жабысыңқы, үнсиз, аўызлық болыўын оның тийкарғы артикуляциясы десек, буўынның жағдайына қарай жуўан езиўлик, жиңишке езиўлик, жуўан еринлик, жиңишке еринлик болыўын тәмийинлеўши артикуляциясын бул фонеманың қосымша артикуляциясы деп есаплаймыз. Даўыссыз фонемалардың бундай қосымша артикуляциясы тил менен еринлердиң қосымша хәрекеті арқалы әмелге асады. Даўыссыз фонемалардың жуўан реңкин айтқанда тилдиң артқы бөлими, ал жиңишке реңкин айтқанда тилдиң ортаңғы (ямаса алдыңғы) бөлими көтеринки халда болыўы талап етиледи. Даўыссызлардың еринлик реңкин айтқанда еринлер жақынлашып үйирилиўи, езиўлик реңкин айтқанда еринлер ашық хәм бийтәреп халда болыўы талап қылынады. Буннан тысқары жуўан даўыссыз фонема я еринлик, я езиўлик түрде ғана жумсалады; жиңишке даўыссыз да тап сондай, я еринлик, я езиўлик түрде ғана жумсала алады.

Солай етип хәзирги қарақалпақ тилинде даўыссыз фонемалардың жуўан езиўлик, жиңишке езиўлик, жуўан еринлик, жиңишке еринлик реңклерде жумсалыўы олардың сөйлеў ағымындағы тәбийғый халындағы артикуляциялық хәм акустикалық өзгешеликлерин аңлататуғын болғанлықтан бул белгилер жөнинде хәр бир даўыссыз фонеманың тусында қысқаша сөз етиледи.

§ 30. Еринлик даўыссыз фонемалардың сыпатламасы

Қарақалпақ тилинде еринлик даўыссызлар фонемалар [б], [п], [ў], [м], [в], [ф] болып, олардың соңғы екеўи тек сырттан кирген сөзлерде ғана жумсалады.

Даўыссыз [б], [п] - қос еринлик, жабысыңқы, аўызлық, шаўқымлы фонемалар; [б] - үнли, [п] - үнсиз.

Артикуляциялық жақтан еки ериннің өз ара жабысыуы кейин бирден ажырасыуы нәтийжесинде пайда етилген жарылыу арқалы, сондай-ақ жумсақ таңлай көтеринки халда болып, мурын жолының жабылыуы менен жасалады. Сонлықтан да бул дауыссызлар мурынлық емес, ал ауызлық фонемалар болады. (18-сүүрет). Жууан дауысшылар менен келгенде жууан реңкин айтқанда тилдің артқы бөлими, ал жиңишке дауысшылар менен келгендеги жиңишке реңкин айтқанда тилдің ортаңғы бөлими көтеринки халда болады; еринлик дауысшылар менен келгендеги еринлик реңкин айтқанда еринлер алға үйирилиуі арқалы жасалады; езиулик дауысшылар менен келгендеги езиулик реңкин айтқанда еринлер әдеттеги ашық, бийтәреп қәлпинде болады. Солай етип ол дауыссыз фонемалардың хәр бири төрт түрли реңкте жумсалады: [б, б', б°, б'°], [п, п' п°, п'°]. Сөздің басында хәм ақырында (сөз ақырында тек [п] жумсалады) жабысыңқы реңки, ал еки дауысшының ортасында хәм жууысыңқы дауыссызлар менен қоңсылас жағдайда жууысыңқы реңклери жумсалады.

18-сүүрет. Дауыссыз п сесинің рентгенограмма хәм палатограммасы.

Мысалы: [бас], [пал], [тар] сөзлеринде-жабысыңқы реңклер; [түфле], [ғүфш'ек], [тава], [афа] сөзлеринде жууысыңқы реңклер. :нсиз [п] сеси сөздің ақырында бирде жабысыушы (импловив), бирде жарылыушы (экспловив) реңклеринде айтылады. Мәселен, [тап], [сеп] түриндеги сөзлерден соң сөйлеу ағымы дауам етпей, ауыздың жабық халында қалыуы арқалы жабысыушы реңки айтылады. Ал сөйлеу ағымы дауам етилип, еринлердің ендиги сести айтыуға бейимлесип ашылыуы арқалы оның жарылыушы реңки айтылады.

Дауыссыз [б] үнли болғанлықтан шауқым менен бирге дауыстың қатнасынан, ал [п] үнсиз болғанлықтан тек ғана шауқымның қатнасынан жасалады.

Дауыссыз [ў]- қос еринлик, жууысыңқы, сонор, ауызлық фонема.

Артикуляциялық жақтан еки ериннің алға қарай үйирилип, дөңгелек саңлақ пайда етилиуі нәтийжесинде хәм жумсақ таңлай жоқары көтерилип, мурын жолының жауып турыуы арқалы жасалады. Хауа ағымы ауыз арқалы өткенликтен ол ауызлық фонема болып табылады (19-сүүрет). Ериннің жағдайы дауысшыларды айтқандағыға усайды. Басқа барлық дауыссызлар фонетикалық жағдайдың себебинен, яғный еринлик дауысшылар менен бир бууында келгени себепли еринлик реңклерине ийе болса, еринлик [ў] фонемасы мудары тек еринлик реңклеринде ғана жууан хәм жиңишке түринде жумсалады. Солай етип бул фонема мудары я жууан еринлик, я жиңишке еринлик реңклери арқалы көринеди де, ал басқа дауыссыз фонемалар сыяқлы оның жууан езиулик хәм жиңишке езиулик реңклери болмайды. Басқа дауыссыз фонемалардан тағы бир айрықшалығы [ў] дауыссызы, сондай-ақ тил ортасы [й] дауыссызы да, сөздің (ямаса бууынның) басында бир түрли, сөздің (ямаса

буўынның) ақырында басқа түрлі реңклерінде жумсалады. Сөздің (буўынның) басында жасалыў орнындағы сөйлеў ағзаларының тосқынлығы күшлирек болып, даўыссыз сеске тән артикуляцияға ийе болады. Ал сөздің (буўынның) ақырында тосқынлық өлпең болып, даўыссызға тән артикуляцияға ийе болады. Салыстырың: [ўаз]- [таў]. [ке-ўил]- [кеў-ди].

19-сүүрет. Даўыссыз ў сесиниң рентгенограмма хәм палатограммасы.

Даўыстың хәм шаўқымның қатнасы жағынан [ў] фонемасы сонор даўыссыз болғанлықтан шаўқымға қарағанда даўыс басымырақ айтылады. Бул, оның, әсиресе, буўынның ямаса сөздің ақырында жумсалатуғын реңкінде анық сезиледи.

Даўыссыз [м]-қос еринлик, жабысыңқы, сонор, мурынлық фонема.

Артикуляциялық жақтан еки ериннің бир-бирине жабысыўы хәм жумсақ таңлай түсиңки халда болғанлықтан, мурын жолының ашылыўы нәтийжесинде өкпеден шыққан ҳаўа ағымының мурын бослығынан өтиўи арқалы жасалады. (20-сүүрет). Сонлықтан да бул фонема мурынлық даўыссыз болып, қарақалпақ тилиндеги басқа мурынлық даўыссызларды айтқанындай аўыз бослығында [м] сесин айтқанда еринлердің тусында, [н] сесин айтқанда тилдің алдындағы бөлиминиң тусында, [ң] сесин айтқанда кишкене тил менен тилдің артқы бөлиминиң тусында жабысыў пайда етилип турған пайытта мурын жолынан ҳаўа ағымы үзликсиз шығып та турады, солай етип мурын бослығы жаңғырық хызметин атқарады. Сонор [м] сеси сөздің барлық жағдайында (басында, ортасында, ақырында) жабысыңқы болыў менен бирге, сөздің ақырында жабысыўшы және жарылыўшы болып, еки түрлі реңкте жумсалады. Бул фонеманың жабысыўшы реңки басымырақ. Мынадай сөзлер салыстырылады: [там], [жем] - бирде жабысыўшы, бирде жарылыўшы, [қамба], [қумбул], - жабысыўшы; [қамты], [жамғыр] - бирде жарылыўшы, бирде жабысыўшы. Буўынның сыпатына қарай бул фонема [м, м', м^о, м^о] реңклерінде жумсалады.

20-сүүрет. Даўыссыз м сесиниң рентгенограмма хәм палатограммасы.

Даўыс хәм шаўқымның қатнасы жағынан [м] фонемасы сонор даўыссыз болғанлықтан шаўқымға қарағанда даўыс басымырақ қатнасады. Әсиресе, еки даўыссыздың арасында акустикалық сыпатламасы жағынан ол даўыссызларға усап кетеди.

Даўыссыз [в], [ф] - еринлик-тислик, жуўысыңқы, шаўқымлы, аўызлық фонемалар: [в]- үнли, [ф]- үнсиз.

Артикуляциялық жақтан астыңғы еринлер менен үстинги тислер арасындағы саңлақ қалдырылыуы арқалы хәм жумсақ таңлай көтеріңки болып, мурын жолының жабылыуы менен жасалады. (21-сүўрет).

21-сүўрет. Даўыссыз в сесиниң рентгенограмма хәм палатограммасы.

Бул даўыссызлар мурынлық емес, аўызлық болып табылады. Ал тилдиң жағдайы қурылысындағы даўыссыз фонеманың жуўан, жиңишкелигине қарай өзгереді. Жуўан даўыссызлар менен қоңсылас келип, жуўан реңкте айтылғанда тил түсиңки қалда, ал жиңишке даўыссызлар менен қоңсылас келип, жиңишке реңкин айтқанда тил көтеріңки қалда болады. Еринлик даўыссызлар менен қоңсылас болып еринлик реңкин айтқанда еринлер жақынласып үйирилиуі арқалы жасалады, ал езиулік даўыссызлар менен келип, езиулік реңкин айтқанда еринлер әдеттеги бийтәреп қәлпине жақын болады. Солай етип, олардың хәр қайсысы теориялық жақтан төрт түрли реңклерде жумсалыуы мүмкин болғаны менен әмелий жақтан қарақалпақ тилинде үнли [в] фонемасы жуўан езиулік (вагон түриндеги сөзлерде), жиңишке езиулік (в'ин^о түриндеги сөзлерде), жуўан еринлик (в^о ол^о га түриндеги сөзлерде) даўыссызлар менен үш түрли (в в' в^о) реңклерінде ғана жумсалады. Ал үнсиз [ф] төрт түрли реңклерде жумсалыуы мүмкин. Жиңишке еринлик даўыссызлар рус тилинен кирген сөзлерде жумсалмайтуғын болғанлықтан оның жиңишке еринлик реңки [в'^о] жумсалмайды.

Даўыс хәм шаўқымның қатнасы жағынан [в] үнли даўыссыз болғанлықтан оны айтқанда шаўқым хәм даўыс тең қатнасады, ал [ф] үнсиз болғанлықтан шаўқым қатнасады.

§ 31. Тил алды даўыссыз фонемаларының сыпатламасы

Қарақалпақ тилинде тил алды даўыссыз фонемалары [т], [д], [с], [з], [ш], [ж], [н], [л], [р], [с], [с'] болып, олардың соңғы екеуі тек орыс тилинен кирген сөзлерде ғана жумсалады.

Даўыссыз [д], [т]- тил алды, жабысыңқы, аўызлық, шаўқымлы фонемалар: [д]-үнли, [т]-үнсиз.

Артикуляциялық жақтан тилдиң алдыңғы бөлиминиң, таңлайдың алдыңғы бөлимине жабысыуы, тил ушының үстинги тислердиң түбине тирелиуі хәм жумсақ таңлай көтеріңки қалда болып, мурын жолының жабылыуы менен жасалады. Тил ушының жағдайына қарай булар апиқаль даўыссызлар болады. Бул даўыссызлар аўызлық сеслер қатарына жатады. Палатограммада тилдиң ал-

дыңғы бөлімінің алвеольға тийіп, таға тәрізлі қалдырған изи анық көрінеді. (22-сүрөт). Буыынның сыпатына қарай бұл дауыссызлар төрт түрлі реңклерде жумсалады: [д, д', д^о д'^о], [т, т', т^о т'^о]

22-сүрөт. Дауыссыз т сесінің рентгенограмма хәм палатограммасы.

Сөздің барлық жағдайларында булар жабысыңқы болады. Дауыссызлардың алдында күшли жарылыу арқалы, ал дауыссызлардың алдында жарылыусыз айтылады. Мысалы: [тас], [дар], [ата], [ада], [атқар], [жеткер], үнли [д] сесі сөздің ақырында үнсизленеді. Мысалы' яд[ят], бәд [бәт]. Сондай-ақ [т] сесі сөздің пүткиллей соңында факультатив түрінде жабысыушы (импловиз), бирде жарылыушы (экспловиз) реңклерінде жумсалады.

Дауыс хәм шауқымның қатнасы жағынан [д] үнли болғанлықтан шауқым менен бирге дауыс қатнасады. Әсиресе, дауыстың басымырақ қатнасы дауыссызлар аралығында келген реңкінде анығырақ сезиледі. Дауыссыз [т] үнсиз жабысыңқы болғанлықтан тек шауқымнан ибарат болады.

Дауыссыз [з], [с] - тил алды, жууысыңқы, шауқымлы, ауызлық фонемалар; [з]-үнли, [с]-үнсиз.

Артикуляциялық жақтан тилдің алдыңғы бөлімінің, анығырағы оның еки қапталының, таңлайдың алдыңғы бөлімі, үстиңги тислердің түбине тийіуі, тил ушының алдыңғы тислер түбине тирелиуі хәм ортада дөңгелек науаша тәрізлі саңлақ пайда етилиуі арқалы жасалады. Сондай-ақ жумсақ таңлай көтеріңки халда болып, мурын жолын жауып турады. Сонлықтан да булар ауызлық сеслер қатарына жатады. Тил ушының төменги тислердің түбине тирелгенликтен булар дорсаль дауыссызлар делинеді. (23-сүрөт). Басқа дауыссыз фонемалар сыяқлы булардың жууан реңкин айтқанда тилдің артқы бөлімі, ал жиңишке реңкин айтқанда тилдің ортаңғы бөлімі көтеріңки халда болады; еринлик реңкин айтқанда еринлер алға үйириледі, езиулик реңкин айтқанда еринлер ашық хәм бийтәреп халында болады. Буыынның сыпатына қарай төрт түрлі реңкте жумсалады: [з, з', з^о з'^о], [с, с', с^о с'^о]. Сөздің барлық жағдайларында булар жууысыңқы болады. Платограммдан тилдің еки қапталы жабысып, ортадан қалған саңлақты анық көреміз (23-сүрөт).

23-сүрөт. Дауыссыз с сесінің рентгенограмма хәм палатограммасы.

Даўыс хәм шаўқымның қатнасы жағынан [з] үнли болғанлықтан шаўқым менен бирге даўыс қатнасады. Сөздің басында хәм ортасында үнли, сонор даўыслылар алдында хәм даўыслылардың үнли түрінде айтылады, ал үнсиз даўыссыздың алдында үнсизленеди. Мысалы: [заман], [азада], [аздан]; [азса], [дузшы] хәм т.б. Даўыссыз [с] сөзлердің барлық жағдайларында тек шаўқымнан жасалады.

Даўыссыз [ж], [ш] - тил алды, жуўысыңқы, аўызлық, шаўқымлы, еки тосқынлықлы, жалпақ саңлақлы фонемалар; [ж]-үнли, [ш]-үнсиз. Олар еки түрлі белгиси менен, яғный еки тосқынлықлы, жалпақ саңлақлы екени менен сәйкес бир тосқынлық дөңгелек саңлақлы [з], [с] сеслеринен айрылып турады.

Артикуляциялық жақтан тилдің алдыңғы хәм артқы бөлиминің жоқары көтерилип, еки жерден (ямаса узынша) тосқынлық пайда етиўи, тил ушының тил алды менен бирге қатты таңлайға қарай көтерилиўи арқалы жасалады. Солай етип бул еки тосқынлықлы даўыссызлардың биринши тосқынлығы тил ушы менен қоса тил алдының қатты таңлайдың тусына қарай көтерилип, ортада саңлақ қалдырылыўы арқалы, ал екинши тосқынлығы тилдің ортаңғы бөлими таңлайдың ортаңғы бөлиmine (қатты таңлай менен жумсақ таңлайдың шегарасына) қарай көтерилиўи менен жасалады.

Тил ушының қатты таңлайдың алдыңғы бөлиmine көтерилиўи арқалы жасалғанлықтан бул сеслерди какуминаль даўыссызлар деп атаймыз. Тилдің еки қапталы қапталдағы тислерге тийип ортасынан тилди бойлап узынша саңлақ қалдырылады. Саңлақтың көриниси [с], [з] сеслерин айтқандағыға қарағанда жалпақ хәм тосқынлық артырақта болатуғынын байқаймыз. Жумсақ таңлай жоқары көтерилип, мурын жолын жаўып турады (24-сүўрет). Сөздің ортасында хәм ақырында булар жуўысыңқы болады. Ал басында бирикпели [дж] реңки ушырасады. Мысалы: [ажел], [таж], [джол] хәм т.б. Буўынның сыпатына қарай [ш, ш', ш^о, ш'^о], [ж, ж', ж^о, ж'^о] реңклеринде жумсалады.

24-сүўрет. Даўыссыз ш сесинің рентгенограмма хәм палатограммасы.

Даўыс хәм шаўқымның қатнасы жағынан [ж] үнли болғанлықтан шаўқым менен бирге даўыс қатнасады. Даўыслылар аралығында хәм сонорлар менен қатара келгенде мудамы үнли түрінде келеди, ал басқа жағдайларда үнсиз реңкинде жумсалыўы да мүмкин. Даўыссыз [ш] сөзлердің барлық жағдайларында тек шаўқым арқалы жасалады.

Даўыссыз [л] - тил алды, жуўысыңқы (қаптал жуўысыңқы), аўызлық, сонор фонема. Артикуляциялық жақтан тил ушы менен бирге алдыңғы бөлими үстинги тислердің түбине (альвеолға) жабысыўы хәм тилдің еки тәрәпи түсинки бола отырып, еки қапталдан саңлақ пайда етилиўи арқалы жасалады. Жумсақ таңлай көтерилип, мурын жолын жаўып турады. Солай етип өкпеден шығып киятырған ҳаўа ағымы ортадан емес, ал тилдің еки қапталынан (айырым адамлардың сөйлеўинде бир қапталынан) шығады. Тилдің ушы көтери-

лип, үстінгі тислер түбине тийіп турғанлықтан бул апикаль даўиссызлар қатарына жатады (25-сүүрет).

25-сүүрет. Даўиссыз л сесинің рентгенограмма хәм палатограммасы.

Жуўысыңқы [с], [з], [ш], [ж] сеслерин айтқанда тилдің еки тәрәпи қапталдағы тислерге жабысып, саңлақ дәл ортада болса, [л] сесин айтқанда, керисинше, орта жабық болып, тилдің еки тәрәпи ашылып, саңлақ қапталдан пайда етиледі. Сонлықтан да [с], [з], [ш], [ж] орта жуўысыңқы болса, [л] қаптал жуўысыңқы даўиссызы болып саналады. Буўынның сыпатына қарай ол фонема [л, л', л^о, л'^о] реңклеринде жумсалады.

Даўис хәм шаўқымның қатнасы жағынан [л] фонемасы сонор даўиссыз болғанлықтан шаўқымға қарағанда даўис басымырақ қатнасады хәм ҳаўа ағымы өлпең болады. Бул әсиресе еки даўислының аралығындағы реңкинде анық сезиледи.

Даўиссыз [н] - тил алды, жабысыңқы, мурынлық, сонор фонема.

Артикуляциялық жақтан тилдің алдыңғы бөлиминің таңлайдың алдыңғы бөлимине жабысыуы, тил ушының үстінгі тислердің түбине тирелиўи хәм жумсақ таңлай түсиңки халда болып, мурын жолының ашылыуы арқалы жасалады. Сонлықтан да бул фонема мурынлық даўиссыз болып табылады. Тил ушының жағдайына қарай - апикаль. (26-сүүрет). Буўынның сыпатына қарай [н] фонемасы төрт түрлі реңклерде жумсалады: [н, н', н^о, н'^о].

26-сүүрет. Даўиссыз н сесинің рентгенограмма хәм палатограммасы.

Даўис хәм шаўқымның қатнасы жағынан [н] фонемасы сонор даўиссыз болғанлықтан шаўқымға қарағанда даўис басымырақ қатнасады хәм ҳаўа ағымы өлпең болады. Бул әсиресе еки даўислының арасында келгенде анығырақ сезиледи.

Даўиссыз [р] - тил алды, дирилдеўик, аўызлық, сонор фонема.

Артикуляциялық жақтан тилдің ушы қатты таңлайдың тусында дирилди пайда етиўи арқалы жасалады. Тил ушы жоқары қарай азлап иймейеди, тил ортасы көтеріңки жағдайда болады. Сонлықтан да тил ушы менен тил ортасының аралығында азлап ойыс пайда етиледі. (27-сүүрет).

27-сүүрет. Даўиссыз р сесинің рентгенограмма хәм палатограммасы.

Тил ушының жағдайына қарай какуминаль сес болады. Л.Р. Зиндердің айтыуы бойынша бул түрдеги дирилдеуік сести айтқанда «дирилдинің иске асыуы ушын сөйлеу ағзаларының толық жабысыуының зөрүрлиги жоқ ; бул ушын олардың жақынласыуының өзи жеткиликли».¹

Қарақалпақ тилиндеги [p] сесин айтқанда платограммада тил ушы толық из қалдырмайды. Бул сес жабысыңқы дауыссызға қарағанда жууысыңқыға бираз жақынырақ. Тил ушының дирилдисинің саны бирден үш-төртке шекем болыуы мүмкин. Сөздің ортасында келгенде бир-екиден зыят дирилди болмайды. Ал сөздің ақырында үш-төртке шекем дирилди пайда етилиуі мүмкин. Жумсақ таңлай көтерилип, мурын жолын жауып турады. Бууынның сыпатына қарай ол [p, p', p^o, p'^o] түриндеги реңклеринде жумсалады.

Дауыс хәм шауқымның қатнасы жағынан [p] фонемасы сонор дауыссыз болғанлықтан шауқымға қарағанда дауыс басымырақ қатнасады хәм хауа ағымы өлпең болады. Бул әсиресе еки дауысшының аралығында күшлирек сезиледи. Сөздің (хәм бууынның) ақырында дирилди созылғанлықтан оның шауқымлы реңки дөрейди.¹⁰

Дауыссыз ц [c], ч [č]² - тил алды, бирикпели, ауызлық, шауқымлы; [c] - бир тосқынлықлы, [č] - еки тосқынлықлы.

Артикуляциялық жақтан [c] сеси дәслепп [t] сесин айтқанындай тил ушының үстиңги тислердің түбине тирелиуі, тил алдының таңлайдың алдыңғы бөлимине жабысыуы арқалы, кейин әстен жаздырылыуы нәтийжесинде [c] сесин айтқандағыдай қәлиппе тил ушы менен бирликте тилдің алдыңғы бөлими еки қапталдан тосқынлық жасап, дәл ортадан саңлақ қалдырыу арқалы жасалады. Жабысыу хәм жарылыу ажыралмас дәрежеде пайда етилгенликтен [c] сесин толық айтылған [t] хәм [c] сеслеринің дизбеги деп қарауға болмайды. Ал еки сыңары биригип, бир пүтин дауыссыз фонеманы пайда етеди. Солай етип [t] тәризли жабысыңқыдан басланып [c] тәризли бир тосқынлықлы жууысыңқыға тамамланатуғын бирикпели дауыссыз сес жасалады (28-сүүрет). Дауыссыз ч [č] сесин дәслепп жумсақ [t¹] сесин айтқандағыдай тил алдының қатты таңлайдың алдыңғы бөлимине жабысыуы хәм кейин әстен ажыралысып, жүдә қысқа [ш] сыяқлы бөлимин пайда етиу арқалы жасалады (29-сүүрет)³. Солай етип сөйлеу ағзалары [t] хәм [ш] сеслеринің дизбегин айтқандағы жағдайға усайды. Бирақ дәслеппки [t] тәризли бөлеги айтылғаннан кейин жарылыу болмайды, ал [ш] тәризли сести дауам етиу менен тамамланады. Соңғы жууысыңқы бөлеги еки тосқынлықлы болады.

¹ Зиндер Л.Р. Общая фонетика 146-б.

² Илимий әдебиятларда қабыл етилген дәстүрге мууапық кириллицадағы ц хәм ч хәриплери аңлататуғын сеслерди сәйкес с хәм с таңбалары менен бердик.

³ Бул хаққында қараңыз: Матусевич М. И. Современный русский язык. Фонетика. М., 1976, 144-146 б.б.

28-сүүрет. Даўыссыз ц(с) сесиниң рентгенограммасы (жуўысыңқы бөлеги үзик сызык).

Даўыссыз [ц] сесиниң жасалыў орны [с] фонемасына қарағанда сәл артырақта. Бул [с] хәм [ц] бирикпелериниң соңғы жуўысыңқы бөлеклериниң жасалыў өзгешеликлерине байланыслы болса керек; [с] хәм [ш] сеслериниң артикуляциялық өзгешелиги қандай болса, [с] хәм [ц] сеслериниң соңғы, жуўысыңқы бөлеклериниң артикуляциялық жақтан айырмашылығы да тап сондай. Тил ушының жағдайына қарай [с] - апикаль, [ц]- какуминаль тил алды даўыссыз фонемасы деўге болады.

29-сүүрет. Даўыссыз ч (щ) сесиниң рентгенограммасы (жуўысыңқы бөлеги үзик сызык).

Даўыс хәм шаўқымның қатнасы жағынан булардың екеуи де үнсиз болғанлықтан даўыс қатнаспайды, мудары шаўқым қатнасады, хаўа ағымы күшли болады.

§32. Тил ортасы даўыссыз фонемасының сыпатламасы

Хәзирги қарақалпақ тилинде бирден-бир тил ортасы даўыссыз фонемасы [й] болып табылады. Сондай-ақ ол жуўысыңқы, сонор, аўызлық фонема болып саналады.

Артикуляциялық жақтан [й] сесин айтқанда тилдиң ортаңғы бөлими қатты таңлайдың тусына көтерилип, тилдиң еки қапталы азыў тислерге хәм олардың түплерине жабыса отырып, ортадан узынша саңлақ қалдырылыўы арқалы жасалады. Тилдиң алдыңғы хәм артқы бөлимери түсиңки, ал тил ушы төменги тислерге тирелгенликтен, оны дорсаль фонема деўге болады. Дүнки көриниске енген тилдиң ортаңғы бөлими аўыз бослығын екиге бөлип турады.

Солай етип аўыздың алды бетинде киширек, артында үлкенирек бослықты пайда етеди. Еринлер ашық, бийтәреп халда турып, жаңғырық хызметин атқарыўшы аўыз бослығының алдыңғы шегарасы алдыңғы тислер болады. Жумсақ таңлай көтерилип, мурын жолын жаўып турады (30-сүүрет).

30-сүүрет. Даўыссыз й сесиниң рентгенограмма хәм палатограммасы.

Даўыс хәм шаўқымның қатнасы жағынан [й] сонор болғанлықтан шаўқымға қарағанда даўыс басымырақ қатнасады. Бул фонеманың сөздиң (хәм буўынның) басындағы хәм ақырындағы еки реңки ортасында үлкен айырмашылық болып, ақырындағы реңки даўыстың басымырақ хәм хаўа ағы-

мының өлпеңірек шығыуы менен жасалып, нағыз сонор фонемаға тән қасиетке ийе болады. Ал сөздің хәм буўынның басындағы реңки шаўқымның басымырақ болыуы арқалы жасалғанлықтан шаўқым басымырақ болады хәм ҳаўа ағымы күшлирек шығады.

§ 33. Кишкене тиллик-тил арты даўыссыз фонемаларының сыпатламасы

Даўыссыз [ғ/г], [к/к] - кишкене тиллик - тил арты, аўызлық шаўқымлы фонемалар; [ғ/г] - үнли, [ғ] -реңки жуўысыңқы, [г] -реңки жабысыңқы; [к/к]- үнсиз, жабысыңқы.

Артикуляциялық жақтан [ғ/г] хәм [к/к] даўыссыз фонемаларының реңклері жасалыу орынлары жағынан үлкен айырмашылыққа ийе: [ғ], [к] -кишкене тиллик, [г], [к]- тил арты. Бул фонемалар сәйкес тил арты реңклері болған бул фонемалардың [г] хәм [к] сеслерин айтқанда тилдің артқы бөлими жумсақ таңлайға жабысыуы тилдің алдыңғы бөлиминиң түсиңки ҳалда болыуы, тил ушының шегиниўи, жумсақ таңлайдың артқы даўамы болған кишкене тилдің көтерилип, мурын жолын жаўып турыуы арқалы жасалады. (31-сүўрет). Ал аталған даўыссыз фонемалардың [ғ] хәм [к] реңклері тилдің көтериңки

31-сүўрет. Даўыссыз к сесиниң рентгенограмма хәм палатограммасы.

ҳалда турған артқы бөлимине кишкене тилдің жақынласыуы (ғ реңкин айтқанда) ямаса жабысыуы (к реңкин айтқанда), тилдің алдыңғы бөлими түсиңки ҳалда болыуы, тил ушының тағы да шегине отырып алдыңғы тислерден қашықласыуы, кишкене тилдің көтерилип, мурын жолын жаўып турыуы арқалы жасалады (32-сүўрет). Буўынның сыпатына қарай [ғ/г], [к/к] даўыссызларының хәр бири төрт түрли реңкте жумсалады; [ғ, г, г[°], г[°]]; [к, к, к[°], к[°]].

32-сүўрет. Даўыссыз қ сесиниң рентгенограмма хәм палатограммасы.

:нсиз [к/к] даўыссыз фонемасы сөздің ортасында, әдетте еки даўыслының арасында жуўысыңқы түрінде гезлеседи. Әсиресе оның кишкене тиллик реңки болған [к] көбирек жуўысыңқыға айланады. Солай етип үнсиз кишкене тиллик [к] өзиниң бул қасиет бойынша үнли кишкене тиллик жубайы болған [ғ] сесине усайды. Сондай-ақ [к/к] фонемасы сөздің ақырында факультатив түрде бирде жабысыушы, бирде жарылыушы реңклеринде жумсалады.

Даўыс хәм шаўқымның қатнасы жағынан[ғ/г] фонемасы шаўқым хәм даўыстан ибарат болып, ҳаўа ағымы өлпең болыуы хәм даўыстың басымырақ

қатнасы дауыссыздардың арасында келгенде анығырақ сезиледі. Дауыссыз [к/к] фонемасы үнсиз болғанлықтан хауа ағымы пәтлі болады хәм барлық фонетикалық жағдайларда да тек шауқым қатнасады.

§ 34. Кишкене тиллик дауыссыз фонемалардың сыпатламасы

Дауыссыз [х] - кишкене тиллик, жууысыңқы, ауызлық, шауқымлы фонема. Артикуляциялық жақтан бул фонемалар [Ғ] дауыссызына усайды. Булардың айырмашылығы [х] - үнсиз, [Ғ] - үнли. Тилдің көтеріңки қәлиптеги артқы бөлимине кишкене тилдің артқы бөлими көтеріңки халда турып, мурын жолын жабыуы арқалы жасалады. Тилдің алдыңғы бөлими түсиңки, ал тил ушы шегиниңки халда болады. Бууынның сыпатына қарай [х] фонемасы еки түрли реңкте жумсалады: [х, х^о]

Дауыс хәм шауқымның қатнасы жағынан [х] үнсиз болғанлықтан хауа ағымы күшли болып, ол тек шауқымнан турады.

Дауыссыз [ң] - кишкене тиллик, мурынлық, жабысыңқы, сонор фонема.

Артикуляциялық жақтан кишкене тил түсиңки халда тилдің артқы бөлимине тирелип, ауыз жолын жауып, мурын жолы ашық қалады. Тилдің алдыңғы бөлими түсиңки, тил ушы шегиниңки халда болады. (33-сүүрет). Солай етип, бул сести айтқанда ауыз бослығында тосқынлық жасалған менен хауа ағымы жолынан иркинишсиз өтип турады. Бул фонема жабысыңқы дауыссызлардың ортасында бирден бир жабысыушы сес болып табылады. Бууынның сыпатына қарай [ң] фонемасы төрт түрли реңклерде жумсалады: [ң, ң', ң^о, ң'^о].

33-сүүрет. Дауыссыз ң сесиниң рентгенограмма хәм палатограммасы.

Дауыс хәм шауқымның қатнасы жағынан хауа ағымы өлпең, дауыс шауқымға қарағанда басым болады. Бул әсиресе дауыссыздар арасында күшлирек сезиледі. Сөздің ақырында хауа ағымы күшлирек хәм шауқым басымырақ болыуы мүмкин.

§ 35. Көмекей дауыссыз фонемасының сыпатламасы

Дауыссыз [х] - көмекей (фарингаль), жууысыңқы, ауызлық, шауқымлы фонема.

Артикуляциялық жақтан [х] тутас тилдің түсиңки жағдайында, тилдің түби жутқыншақ дийуалларын жақынласыуы арқалы жасалады. Ауыз бослығының ең тарайып, шауқым пайда етиуши орны тилдің түби менен жутқыншақтың артқы дийуалларының аралығы болады (34-сүүрет). Бууынның

сыпатына қарай [x] даўыссыз фонемасы төрт түрлі реңклерде жумсалады: [x, x', x^o, x'^o].

34-сүурет. Даўыссыз x сесиниң рентгенограммасы.

Даўыс хәм шаўқымның қатнасы жағынан бул даўыссыздың айтылыўында даўыстың қатнасы жөнинде әдебиятларда еки түрлі пикир бар: бириншиден, [x] сесин үнсиз¹ даўыссыз деген; екиншиден, ызыңлы (бизиң терминимиз бойынша-үнли) даўыссыз деген пикирлер ушырасады. Экспериментал мағлыўматлар тийкарында бул фонеманы үнсиз даўыссыз деп есаплаўға болады. Себеби сөздиң басында хәм ақырында үнсиз ал, сөздиң ортасында, әсиресе, еки даўыслының арасында үнли даўыссызға тән болған көринисти аңлаймыз. Сондай-ақ басқа үнсиз даўыссызларды айтқандағыдан хаўа ағымы пәтли шығады. Усы мағлыўматлар тийкарында, бизиңше, [x] сесин үнсиз даўыссыз фонемалар қатарына жатқарсақ, сондай-ақ ол фонема сөз ортасында үнли реңкине де ийе болады десек дурыс болады.

§ 36. Даўыссыз фонемалардың классификациясы

Даўыссыз сеслерге берилген артикуляциялық хәм акустикалық сыпатламалар тийкарында қарақалпақ тилиниң даўыссыз фонемаларын бир неше топарларға бөлиўге болады.

Өкпеден шығып киятырған хаўа ағымына тосқынлық жасаўы ушын хәрекетшең емес сөйлеў ағзасына жақынласыўшы ямаса жабысыўшы ағза хәрекетшең сөйлеў ағзасы болып табылады. Көпшилик тиллердеги сыяқлы даўыссыз фонемалардың жасалыў орнын хәрекетшең сөйлеў ағзаларының қатнасы менен белгилеўди хәм оларды жасалыў орны жағынан сол хәрекетшең сөйлеў ағзаларының аты менен атаўды (мәселен, тил алды, тил ортасы, тил арты хәм т.б.) мақул көрдик. Бул даўыссыз фонемалардың жасалыў орнын анығырақ билиўге жәрдемлеседи. Соның менен бирге даўыссызлардың жасалыў орнын белгилеўде басқаша пикирлер де ушырасады. Мәселен, Н.А.Баскаков даўыссыз фонемалардың жасалыў орнын хәрекет етпейтуғын сөйлеў ағзаларының аты менен атайды². К.Убайдуллаев хәрекетшең хәм хәрекет етпейтуғын сөйлеў ағзаларының аты менен атап, даўыссызлардың жасалыў орны жағынан қос еринлик, тислик, тил ушы, тил алды, тил ортасы, тил арты, көмекей фонемалары деп бөледі³.

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык.

² Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II т. М., 1952, 72-б.

³ Убайдуллаев К. Хәзирги заман каракалпақ тили. Нөкис, 1965, 45-б.

Жоқарғы еринге салыстырғанда төменги ерин хәрекетшең хызмет атқарады. Сонлықтан еринлик даўыссызларды айтқанда хәрекетшең сөйлеў ағзасы хызметин төменги ерин атқарады да, ол жоқарғы ерин хәм жоқарғы тислер хәрекет етпейтуғын (пассив) сөйлеў ағзасы болады. Төменги еринниң жоқары еринге жақынласыўы ямаса жабысыўы арқалы қос еринлик (билабиаль) даўыссызлар болған [ў], [п], [ьб], [ьм] фонемалары жасалады. Ал төменги еринниң жоқарғы тислерге жантасыўы арқалы еринлик-тислик (лабиоденталь) даўыссызлар болған [в], [ф] фонемалары жасалады. Солай етип төменги еринниң жоқарғы ерин менен жоқарғы тислердиң ортасында пайда еткен тосқынлығы нәтийжесинде еринлик даўыссызларға тән болған шаўқым дөреледи. Өзиниң оғада хәрекетшеңлик уқыбы нәтийжесинде тил хәм оның әсиресе алдыңғы бөлими хәр түрли формаларға енип, сәйкес хәр қыйлы сеслерди пайда етеди.

Тил алды даўыссыз фонемаларының жасалыўында хәрекетшең сөйлеў ағзасы хызметин тил ушы менен бирликте тилдиң алдыңғы бөлими атқарады. Тил алды даўыссызлары [т], [д], [н], [л], [с], [з], [ш], [ж], [р], [с], [с] фонемалары болып, олар тидиң алдыңғы бөлими менен алдыңғы тислер хәм альвеол аралығында жасалады. Сондай-ақ тил алды даўыссызларының жасалыўында тил ушы я төменги тислерге тийиўи, я жоқарғы тислердиң түбине тийиўи, ямаса тил ушын оннан да жоқарыраққа, қатты таңлайға қарай көтерилиўи мүмкин. Тил ушының жағдайына қарап қарақалпақ тилиндеги [с], [з] сеслериниң дорсаль, [т], [д], [н], [л], [с] сеслериниң апикаль, [ш], [ж], [р], [с] сеслериниң какуминаль даўыссызлар екенин анықладық.

Усы жерде айтып өтетуғын тағы бир жағдай, тил алды даўыссызларынан [ш], [ж] сеслери хәм [с] бирикпели сесиниң екинши (с сыяқлы) сыңары еки тосқынлықлы болады. Солай етип [ш], [ж], [с] даўыссызлары еки тосқынлықлы екенлиги менен сәйкес [с], [з], [с] бир тосқынлықлы сеслеринен айрылып турады.

Тил ортасы [й] фонемасын айтқанда хәрекетшең сөйлеў ағзасы хызметин тилдиң ортаңғы бөлими атқарады.

Тил арты-кишкене тиллик даўыссызлар болған [к/к/х] хәм [ғ/г] сеслери еки фонема дөгерегине жәмлеседи: [к/к/х]-үнсиз, тил арты - кишкене тиллик фонемасы дөгерегине, [ғ/г] -үнли, тил арты кишкене тиллик фонемасы дөгерегине жәмлеседи. Булардың [к] хәм [г] реңклерин айтқанда тилдиң артқы бөлими, ал [қ], [х] хәм [ғ] реңклерин айтқанда кишкене тил хәрекетшең хызмет атқарады.

Сондай-ақ [ң] даўыссызын айтқанда кишкене тил, ал [х] даўыссызын айтқанда тилдиң түби (көмекей) хәрекетшең сөйлеў ағзалары хызметин атқара отырып, жасалыў орны бойынша [ң] кишкене тиллик, [х] көмекей даўыссыз фонемасы деп аталады.

Даўыссыз сеслердиң айтылыўында шаўқымның қатнасы олардың жасалыў орнына байланыслы екенлиги менен бирге жасалыў усылына да, яғный тосқынлықтың түрлерине де байланыслы болады. Хәрекетшең сөйлеў ағзалары хәрекет етпейтуғын сөйлеў ағзаларына тийиўи (жабысыўы) арқалы, жақынласыўы арқалы ямаса тил ушының дирилдеўи нәтийжесинде хаўа ағымына

тосқынлық жасауы мүмкін. Тосқынлықтың бундай түрлері дауыссыз сеслерге тән болған сәйкес шаўқымды пайда етеди. Жасалыу ұсылына қарай қарақалпақ тили дауыссызлары жабысыңқы, жууысыңқы хәм дирилдеуик болып бөлинеди.

Хәрекетшең сөйлеу ағзалары болған астыңғы ерин, тил, кишкене тил өзлериниң тусындағы хәрекетшең емес сөйлеу ағзаларына толық жабысыуы арқалы өкпеден шыққан хауа ағымының жолын беклеуи мүмкін. Жабысыу пайытында еле сес дөретилмейди. Тек мурынлық жабысыңқы дауыссызлар болған [м], [н], [ң] сеслерин айтқанда ғана мурын жолы ашық турғанлықтан хәрекетшең сөйлеу ағзаларының жабысыуы уақтында да сес шығып турады. Ауызлық дауыссызлардың айтылыуында шаўқым тосқынлықтың жаздырылыуы (ашылыуы) уақтында пайда болады. Жабысыңқы дауыссызлардың жасалыуында жабысыу пайытынан соңғы тосқынлықтың ашылыуы еки түрли жағдайда иске асады. Бириншиден, хәрекетшең сөйлеу ағзасы өзи нық тийип (жабысып) турған хәрекет етпейтуғын сөйлеу ағзасынан бирден ажырасыуы нәтийжесинде жарылыу пайда етип, жыйналып турған хауа ағымы пәт пенен сыртқа шығады. Бундай жол менен жасалатуғын жабысыңқы дауыссызлар [п], [б], [м], [т], [д], [н], [г], [к/к] сеслери. Ал [ң] дауыссызының өзгешелиги - оны айтқанда жарылыу пайда етилиуи шәрт емес. Сонлықтан басқа барлық жабысыңқы дауыссызлар жарылыуышы (эксплозив) болса, [ң] сеси жабысыушы (импловив) дауыссыз болады. Сөздиң ақырында барлық дауыссызлар да импловив түринде айтыла беріуи мүмкін. Екиншиден, хәрекетшең сөйлеу ағзасы өзи нық тийип (жабысып) турған хәрекет етпейтуғын ағзасынан бирден ажырасып кетпей, әстен ажырасыуы арқалы ортада саңлақ пайда етеди. Ол саңлақтан хауа ағымы кем-кем шығады. Бундай жол менен жасалған дауыссызлар бирикпели (африкат) дауыссызлар болады. Олар орыс тилинен кирген сөзлерде жумсалатуғын [с], [с'] сеслери болып табылады. Солай етип дәслепки жабысыу пайыты биргелки болған жабысыңқы дауыссызлар жаздырылыу пайыты бойынша жарылыушы хәм бирикпели болып бөлинеди.

Хәрекетшең сөйлеу ағзалары толық жабыспай, жақынласыуы нәтийжесинде араларында саңлақ қалдырылып, ол саңлақтан хауа ағымы өтиу арқалы пайда етилген шаўқымнан қарақалпақ тилиниң жууысыңқы дауыссызлары жасалады. Хауа ағымы ауыз бослығында толық жабылған тосқынлыққа ушырамай, пайда етилген саңлақтан үзликсиз шығып турады. Дөретилген саңлақтың дийуалларына хауа ағымы сүйкелиуи нәтийжесинде жууысыңқы дауыссызларға тән болған шаўқым жасалады. Бундай жууысыңқы дауыссызлар қатарына [ў], [ф], [в], [с], [з], [л], [ш], [ж], [й], [х], [ғ], [х] сеслери жатады. Бул жууысыңқы дауыссызлар өзлериниң жасалыуында хәрекетшең хәм хәрекетсиз сөйлеу ағзалары ортасында пайда етилген саңлақтың формасына қарай дөңгелек саңлақлы хәм жалпақ саңлақлы болып бөлинеди. Жалпақ саңлақлы жууысыңқы дауыссызларды айтқанда сөйлеу ағзалары ортасында кеңлеу жазық саңлақ пайда етиледі. Дөңгелек саңлақлы жууысыңқы дауыссызларды айтқанда хәрекетшең сөйлеу ағзасы өзиниң барлық кеңлиги (ени) бойлап емес, ал дәл ортасында науаша тәризли дөңгелек саңлақ дөретеди. Мәселен, [в], [ф],

[й], [ғ], [х] сеслери жалпақ саңлақлылар, [с], [з] сеслери дөңгелек саңлақлылар болады.

Жууысыңқы дауыссызлардың көпшилиги ауыз бослығының дәл ортасынан саңлақ пайда етиу арқалы жасалады. Тек [л] сесин айтқанда ғана саңлақ қапталдан жасалады. Тил ушы хәм тил алды алдыңғы тислердің түбине тирелип, ортаны жауып турғанлықтан, хауа ағымы тилдің еки қапталынан өтеди. Сонлықтан [л] сеси қаптал жууысыңқы дауыссыз болады.

Қарақалпақ тилинде [р] сеси бирден-бир дирилдеуик дауыссыз болып, ол хауа ағымының қысымы нәтийжесинде тилдің ушы дирилди сыяқлы тербеліске келип, хауаны бөлип-бөлип шығарыуы арқалы жасалады.

Дауыссыз сеслердің жасалыуында шауқым менен дауыс қатнаساتуғыны белгили. Бир топар дауыссызлар шауқым хәм дауыстың теңдей қатнасында, үшінши топардағы дауыссыз сеслер шауқымға қарағанда дауыстың басымырақ қатнасы нәтийжесинде жасалады. Дауыс хәм шауқымның қатнасы бойынша дауыссыз сеслер шауқымлылар хәм сонорлар болып бөлинеди. Сонор дауыссызлар [м], [н], [ң], [л], [р], [й], [ў] сеслери болып, оларды айтқанда шауқымға қарағанда дауыс басымырақ шығады. Сонорларды айтқанда дауыстың басым болыуы ал, шауқымлыларды айтқанда шауқымның басым болыуы сөйлеу ағзалары тәрәпинен жасалатуғын тосқынлықтың сыпатына байланыслы болса керек. Сонор дауыссызларды айтқанда тосқынлықты жеңип, ауыз ямаса мурын бослығынан хауа ағымының зәрүрли сести пайда ете отырып, сыртқа шығыуы аңсатырақ, ал шауқымлыларды айтқанда тосқынлық беккемирек болғанлықтан, күшлирек басымдағы хауа ағымы талап етиледі. Солай етип сонорларды айтқанда хауа ағымының өлпең болыуы, ал шауқымлыларды айтқанда күшли болыуы алдыңғылардың «дауыссыз», соңғылардың «шауқымлы» болыуын тәмийинлейди.

Сонор дауыссызлардың өзлери де ауызлық хәм мурынлық болып бөлинеди. Мурынлық сонорлар [м], [н], [ң] сеслери болып, оларды айтқанда тосқынлық ауызда жасалады да, мурын жолы ашық турып, жаңғырық хызметин мурын бослығы атқарады. Соның менен бирге жаңғырық ұазыйпасын атқарыу ауыз бослығының хызметин де бийкарлауға болмайды. Себеби [м] сесинің айтылыуында ериннің, [н] сесинің айтылыуында тил алдының, [ң] сесинің айтылыуында кишкене тилдің тусында тосқынлықтың жасалыуы ол сеслердің айырмашылығын пайда етеди. Солай етип ауыз бослығының хәр жеринде бундай тосқынлықлардың жасалыуы менен жаңғырық хызметин атқарыушы ауыз бослығының хызмети өзгерип сәйкес мурынлық сеслерге тән болған сеслик өзгешеликлер дөреледи. Ал [л], [р], [й], [ў] сеслери ауызлық сонорлар болып, олардың жасалыуында ауыз бослығы жаңғырық ұазыйпасын атқарады.

Шауқымлы дауыссызлар үнли хәм үнсизлер болып бөлинеди. :нлилер - [б], [в], [д], [ж], [з], [ғ/г]; :нсизлер - [п], [ф], [с], [ш], [к/к], [х], [х], [с], [С]. Булардың ишинде тек дауыстың қатнасыуы хәм қатнаспауы арқалы жубайласатуғын дауыссызлар: [б]-[п]- [д]-[т]-[в]-[ф]-[з]-[с]-[ж]-[ш], [ғ/г], [х/к].

Ауыз хәм мурын бослықларының жаңғырық ұазыйпасын атқарыуы, жағынан да дауыссызларды бөлиуге болады. Мурынлық дауыссызлар [м], [н], [ң] жасалыу орны жағынан өзлерине жақын дауыссызлар менен жубайласады: [м]-[б]-[п], [н]-[д]-[т], [ң]-[ғ]-[к/х].

Солай етип артикуляциялық хәм акустикалық мағлыұматлар тийкарында қарақалпақ тилинің дауыссыз фонемалары жасалыу орны жағынан, жасалыу усылы жағынан, ауыз хәм мурын бослықларының жаңғырық хызметин атқарыуы бойынша жоқарыдағыдай топарларға бөлинеди. Буларды биз қарақалпақ тили дауыссыз фонемаларының кестесин дүзиуде есапқа алдық (3-кесте).

Тийкаргы фонетикалық ызамлар

§ 37. Сеслердің фонетикалық өзгерислери хаққында

Тилдің фонетикалық системасын, оның ишки сеслик ызамларын те-реңирек билиу үшін сеслердің сөзлердеги, сөз дизбегиндеги, сөйлеу ағымындағы түрли өзгерислери жөнинде улыұма түсиникке ийе болыу керек. Сөзлер өз ара байланыслы болған хәм бир-бирине тәсир етип туратуғын сеслер жыйнағынан турады. Қарақалпақ тилинде сөзлердің қурылысында сингармонизм ызамы тийкарында орайлық орынды дауыслы сеслер тутады. Дауыссызлар дауыслы сеслердің тәсири арқалы белгили дәрежеде өзгериске ушырап отырады. Усыннан дауыссыз сеслердің түрли реңклери келип шығады. Өз гезегинде дауыссыз сеслер де қоңсылас дауыссызларға тәсирин тийгизеди.

Сеслерди биринен соң бирин айтыу үшін сөйлеу ұақтында сөйлеу ағзалары тезлик пенен хәрекет етеди. Бир сести айта баслаған ұақытта екинши сести айтыуға сөйлеу ағзалары қолайласа баслайды. Бир сести айтып толық тамамламай-ақ екинши сестин артикуляциясының қабатласыуынан қоңсылас сеслердің өз ара тәсири келип шығады. Мысалға [тоң] сөзин алсақ, [т] сесинин айтылыуы ұақтында-ақ [о] сесин айтыуға еринлер қәлиплесе баслағанлықтан, т^о еринлик реңкте айтылады. [О] сеси толық айтылып болынбай-ақ, мурын жолының ашылып, [ң] сесин айтыуға сөйлеу ағзалары ыңғайласады. Сонлықтан [о] сесинин соңғы бөлими мурынлық болып айтылады. Әдетте бул сеслик өзгерислер тыңлаушылар тәрәпинен ескерилмейди. Бирақ ұақыттың өтиуи менен бундай сеслик өзгерислер өткирлесип, жаңа фонеманың пайда болыуына себепши болыуы мүмкин.

Қоңсылас сеслердің өз ара тәсиринен олардың комбинаторлық өзгерислери келип шығады. Сеслерде болатуғын хәр қыйлы комбинаторлық өзгерислер көпшилик тиллерге ортақ сыпатқа ийе болыуы мүмкин. Сондай-ақ хәр бир тилдің, ямаса бир топар тууысқан тиллердің өзине тән өзгешелигине байланыслы, сеслик өзгерислери болады. Қарақалпақ тилинде сөз ишинде, жумсалыу жағдайына қарай қайсы позицияда (сөздің басында, ортасында, ақырында), қандай бууында, түбир я қосымтада, морфемалардың шегарасында жумса-

лыуына қарай, сөзлер аралығында жумсалыуына қарай ямаса интонациялық эмоциональ өзгешеликлерге байланысly сеслер азлы-көпли өзгерислерге ушырап айтылады. Бундай фонетикалық жағдайдардан ғәрезли халда пайда болған сеслик өзгерислер сеслердиң позициялық өзгерислери делинеди.

Сеслердеги айырым өзгерислер - сеслердиң алмасыуы, орын алмасыуы, фонетикалық жағдайлардан ғәрезсиз болыуы мүмкин. Мысалы: самал-шамал, салы-шалы, салғам-шалғам, ғарры-қарры, ғарға-қарға, жамғыр-жаңбыр, буйдай-бийдай, жигирма-жийирма, дигирман-дийирман сыяқлы сөзлерде с-ш, ғ-қ, ғ-ң, уў-иў сеслериниң алмасып айтылыуы, айланыў-айналыў, аўхал-ахўал, жапырақ-жарпақ, топырақ-торпақ, сөзлеринде айырым сеслердиң орын алмасыуы фонетикалық жағдайға байланысly емес. Бул сыяқлы фонетикалық себеплерсиз пайда болатуғын сеслик өзгерислер сеслердиң спонтаньлық өзгерислери делинеди.

Сөйлеў ағзаларында болатуғын усундай сеслерде түрли өзгерислердиң себепинен сингармонизм, метатеза, редукция, элизия хәм т.б. фонетикалық қубылыслары келип шығады. Солай етип бундай фонетикалық сеслердиң дара турғанында емес, ал олардың сөзде, сөз дизбегинде жумсалыуы менен жүзеге асады.

§ 38. Сингармонизм - қарақалпақ тилиниң тийкарғы сеслик нызамы

Сөз қурылысындағы сеслерди жәмлестиретуғын хәм шөлкемлестиретуғын сондай-ақ сөзлерди таныуға хәм мәнилерин айырыуға хызмет ететуғын, солай етип сөздиң тутас тулғасын қәлиплестиретуғын түркий тиллердеги сөздиң өзегеги сингармонизм болып табылады. Ол бир буўынлы сөзлерге де, көп буўынлы сөзлерге де тән болған фонетикалық қубылыс. Бурынғы қәлиплескен дәстүр бойынша сингармонизм дегенде еки ямаса көп буўынлы сөзлердеги даўысlyлардың таңлай хәм ерин үнлеслигин, болмаса түбир менен қосымталардағы даўысlyлардың үнлеслигин түсинетуғын болсақ, енди сөздиң неше буўынлы болыуына ямаса морфологиялық жақтан әпиўайы я қурамалы екенлигине қарамастан сингармонизм дегеннен буўын қурлысындағы хәм буўынлар аралығындағы барлық сеслердиң үнлеслигин түсиниўимиз керек. Сонда ғана тилдеги сингармонизмниң тәбияты менен атқаратуғын хызметине хәр тәреплеме дурыс баға берийге болады.

Тийкарғы хәм баслы фонетикалық қубылыс болыў менен бирге сингармонизм грамматикаға да байланысly. лингвистикалық универсаль қубылыс болып табылады. Буған гуўа ретинде түркий тиллердеги соның ишинде қарақалпақ тилиндеги көпшилик қосымталардың еки ямаса көп вариантлы болып келиўин, бәринен де бурын олардың жуўан хәм жиңишке варинатларда жумсалыуын көрсетиўге болады. Бул сингармонизмниң тек бир көриниси ғана болып табылады. Соның менен бирге сингармонизм бир буўынлы ямаса көп буўынлы сөзлерде де, түбир ямаса дөренди сезлерде де, сеслерди өз ара беккем жәмлестирип, биргеликли түрге ендирип отырады. Солай етип сингармонизм

тутас сөзлердин курылысында болатуғын фонетикалык кубылыс. Ол пүтин сөздин фонетикалык келбетин курайтуғын барлык сеслердин соның ишинде даўыссызлардын да, даўыссызлардын да тембрлик жақтан биргелки болуўын тәмийин ететуғын суперсегментлик кубылыс болып табылады.

Түркий тиллердин өзіншелик өзгешелигин көрсететуғын баслы хәм тийкарғы фонетикалык кубылыслардын бири болғанлықтан сингармонизмди бирде бир тюрколог илимпаздын ескермеўи хәм есапқа алмаўи мүмкин емес. Сонлықтан да сингармонизм кубылысы көп жыллардан берли илимпазлардын дыққатын аўдарып келди. Соған карамастан усы дәўирге шекем бул мәселениң сөз етилиўинде лингвистикалык әдебиятларда хәр түрли көз қараслардын, хәттеки пүткиллей карама-қарсы пикирлердин бар екенлигин жоқарыда әдебиятларға шолуў жасаўда көрдик. Көпшилик жағдайда изертлеўшилер түркий тиллерде, соның ишинде қарақалпақ тилинде де сингармонизмниң тийкарғы фонетикалык кубылысларының бири екенин, тутас сөз я биргелки жуўан я биргелки жиңишке болып айтылатуғынлығын, түбирге қосылатуғын қосымталардын да сәйкес түрде үнлесип келетуғынын дизимге алыўдан аспады.

Қарақалпақ тилинде жумсалып жүрген «сингармонизм» хәм «ассимиляция», сондай - ақ «даўыссызлар үнлеслиги» хәм «даўыссызлар үнлеслиги» терминлерине анықлық киргизиў керек. Қарақалпақ тил билиминде даўыссызлар үнлеслигин сингармонизм менен, ал даўыссызлар үнлеслигин ассимиляция менен алмастырып қолланып жүр. Шынында даўыссызлар үнлеслиги де, даўыссызлар үнлеслиги де сондай ақ даўыссызлар менен даўыссызлар ортасындағы үнлеслик те, қулласы, пүтин сөздин қурлысындағы барлык сеслердин өз-ара ийкемлесип келиўи сингармонизм деп саналыў керек. Сонда сингармонизм бир буўынлы ямаса көп буўынлы сөзлердин қурлысындағы болатуғын хәмме үнлесликлерди қамтыйды. Дәстүрли түсиник бойынша даўыссызлар үнлеслиги шекленген фонетикалык жағдайларды өз ишине алады. Егер даўыссызлар үнлеслиги еки ямаса оннан көп буўынлы сөзлердин қурлысындағы даўыссызлардын биргелки жуўан ямаса биргелки жиңишке, сондай-ақ биргелки еринлик ямаса биргелки езиўлик болып келиўин өз ишине қамтыйды десек, даўыссызлар үнлеслиги дегеннен әдетте түбир менен қосымтаның, қосымта менен қосымтаның шегаралас сеслери арасындағы үнлесликти түсинсек, булардан тысқары буўын қурылысындағы қатаң хәм турақлы түрде ушырасатуғын үнлеслик - даўыссыз менен даўыссыздын ортасындағы үнлеслик жоқарыда айтылған үнлесликлердин (даўыссызлар үнлеслиги, даўыссызлар үнлеслиги) хеш қайсысына кирмей қалады. Буның үстине сөз дизбегиниң қурлысындағы жеке сөзлердин шегарасындағы сеслер ортасында болатуғын үнлесликти қайсысының қатарына (даўыссызлар үнлеслигине ме, даўыссызлар үнлеслигине ме) жатқаратуғынымыз да биймәлим болып қалады. Мине, бул жағдайлар қарақалпақ тилинде сеслер үнлеслиги түсинигин қайта қарап шығыўдың зәрүрлигин көрсетеди.

Солай етип, бизиңше, «сингармонизм» түсиниги кең мәниде улыўма сеслер үнлеслиги мәнисинде түсинилиўи керек. Даўыссызлар сингармонизми дегеннен еки ямаса көп буўынлы түбир хәм дөренди сөзлердин қуры-

лысындағы даўыссызлар сингармонизми дегеннен буўын қурылысындағы ямаса буўын менен буўынның шегарасындағы даўыссыз бенен даўыссыз бенен даўыссыз сеслердің ортасындағы үнлесликті түсинсек, қарақалпақ тилиндеги бул нызамлылықтың тәбиятына да туўры келер еди хәм оны түсиниў де жеңил болар еди. Солай етип дәстүр бойынша сингармонизм хәм ассимиляция деп бөлек-бөлек қаралып жүрген тийкарғы фонетикалық кубылысларды бирлестирип, бир пүтин нызамлылық ретинде - сингармонизм нызамы ямаса сингармонизмнің хәр түрли көринислери түринде қараў бул мәселени дурыс түсиниўге имканият береді. Себеби даўыссызлар үнлеслиги де, даўыссызлар үнлеслиги де пүтин сөздің ишинде қоңсылас сеслер ямаса қоңсылас буўындар ортасындағы үнлеслик болғанлықтан оларды бөлек бөлек қараўға болмайды.

§39. Буўын қурылысындағы сингармонизм

Көпшилик тиллер сыяқлы қарақалпақ тилинде де сөзлердің қурылысында даўыссыз бенен даўыссыздың, даўыссыз бенен даўыссыздың қатарласып келиўи сеслер дизбегиниң кең таралған түрлери болып табылады. Ал даўыссыз бенен даўыссыздың, әсиресе, даўыссыз бенен даўыссыздың қатар дизбеклесип келиўи қарақалпақ тили ушын тән фонетикалық жағдай емес. Орын тәртиби жағынан даўыссыздың алдында келген даўыссыз сес даўыссыздың соңында келген даўыссызға қарағанда да даўыссыз сестің ыңғайына көбірек бериледи хәм көбірек өзгериске ушырайтуғынлығы дүнья тиллериниң мысалында илимпазлар тәрпинен дәллиленген¹. Бул жағдай қарақалпақ тилинде дәл усындай екенин байқаймыз. Себеби көпшилик тиллер сыяқлы қарақалпақ тилинде де даўыссыздың алдында турған даўыссыз әдетте изиндеги даўыссыз бенен бирге бир буўында болады. Л.Р.Зиндердің жазыўы бойынша даўыссыздан соң турған даўыссыз көбірек буўын шегарасында келе отырып, алдыңғы буўынның қурылысынан кейинги буўынға өтип келиў уқыбына ийе болады. «Оның үстине кем-кем пәт алып, күшейип баратырғандағы буўынның алдында келген даўыссыз сес кем-кем әзилеп, тамамланып баратырған соңында келген даўыссызға қарағанда көбірек турақлырақ өзгериске ушырайды хәм бул жағдай тилде көбірек ен жайған».²

Бундай кубылысты, яғный буўын қурылысындағы даўыссыздың өзиниң алдында келген даўыссызға тәсирин төмендеги фонетикалық себеплер арқалы түсиндириў мүмкин. Бириншиден, жиңишке даўыссызлар (ә, и, ө, ү, е) алдында келген даўыссызды жиңишкертеди (жумсартады). Жуўан даўыссызлар (а, ы, о, у) алдындағы даўыссызды жуўанытады (қатайтады). Мысалы, жубайлас сөзлердеги даўыссыздың алдындағы даўыссызларды салыстырың: [сан]-[сән], [бол]-[бөл], [бул]-[бүл], [тыс]-[тис] хәм т.б. Екиншиден, еринлик даўыссызлар (о, ө, у, ү) алдында келген еринлик емес даўыссызларды еринликлестиреди. Ал

¹ Бондарко Л.В. Звуковой строй современного русского языка. М., 1977, 40-б.

² Зиндер Л.Р. Общая фонетика. 224-б.

бундай фонетикалық жағдайда келген еринлик даўыссызлардағы өзгеристи аңлау қыйын. Себеби еринлик даўыссыз сес еринлик даўыссыздың алдында келгенде қоңсылас сестің тәсірінен болатуғын фонетикалық өзгеріске аз ушырайды, сонлықтан да өзінің тәбыйғый халын көбірек сақлайды. Бундай фонетикалық жағдайда еринлик даўыссыз сеслер еринлик даўыссыздың ыңғайына қарай бірде жууан, бірде жиңишке реңклерінде айтылады.

Даўыссыздың соңында келген даўыссызға болатуғын тәсіри де даўыссыз сестің алдында келген даўыссыз сеске тийгизген тәсіри тақилетте болады: жууан даўыссыздың соңындағы даўыссыз жууан, жиңишке даўыссыздың соңындағы даўыссыз жиңишке, еринлик даўыссыздың соңындағы даўыссызлар еринлик түрде айтылады.

Жоқарыда айтылғанлардан тек даўыссыз сеслер ғана бір тәрепте алдында ямаса соңында келген қоңсылас даўыссыз сеслерге тәсір етип, өзгертеди деген жууаққа келиу надурьс болар еди. Себеби сөйлеу ағымында (сөзде) қоңсылас сеслер, соның ишінде даўыссыз менен даўыссыз сеслер, бир-биринен тәсір етеди, яғнай даўыссыз сестің ыңғайына қарай даўыссыз сес өзгеріске ушырау менен бирге, даўыссыз сес те қоңсылас даўыссыздың ыңғайына қарай бейимлеседи хәм өзгеріске ушырайды. Демек, даўыссыз сес даўыссызға тәсір етиуи менен бирге өзи де даўыссыздың ыңғайына бейимлеседи. Қоңсылас сеслердің өз-ара тәсіри сөйлеу ағзаларының избе-из хәрекетине, сөйлеу механизміне байланыссы болғанлықтан бул жағдай универсаль сыпатқа ийе хәм сонлықтан да, көпшилик дүнья тиллерине тән ортақ фонетикалық кубылыс болып табылады. Бууын ишіндеги сингармонизм даўыссыз менен даўыссыз сеслердің коартикуляциясының (қосақлана айтылыуының) көриниси ретінде көпшилик тиллерде, соның ишінде сингармониялық емес тиллерде де ушырасады. Бирақ бул кубылыс сингармониялық тиллердің бир бууынлы сөзлерінде ямаса көп бууынлы сөзлерінің хәр бир бууынында беккем сақланатуғын турақлы кубылыс болса, сингармониялық емес тиллерде оның сақланыуы миннетли емес. Мәселен, қарақалпақ тилинде қатаң түрде жууан даўыссызлар менен даўыссызлардың тек жууан реңки, жиңишке даўыссызлар менен даўыссызлардың тек жиңишке реңки ғана келеди. Мысалы: [тас], [тыс], [тос], [тус] сөзлерінде [т], [с] фонемаларының жууан реңки келеди. Ал [т'ис'], [т'ес'], [т'өс'ө], [т'өүс'ө], [т'әс'ир'] сөзлерінде даўыссыз фонемаларының жиңишке реңки жумсалады. Бундай нызамлылық қарақалпақ тилинің түпкиликли сөзлерінің хәммесінде қатаң түрде сақланатуғын турақлы фонетикалық кубылыс болып табылады.

Ал орыс тилинде ондай емес. Орыс тилинде жууан даўыссызлар менен даўыссыз фонемалардың жууан реңкери келиу менен бирге олардың жиңишке реңкери де жумсала береді. Солай етип бирдей фонетикалық жағдайда даўыссыз фонемалардың жууан реңки де, жиңишке реңки де келе береді. Мысалы, кон-кон сондай-ақ спет-с'пет сөзлерінде н, н' хәм с, с' даўыссыз фонемаларының бундай жууан хәм жиңишке болып келиуи орыс тилинде фонемалардың реңкери емес, ал олардың хәр бири өз алдына айырықша фонема болып табылады. Себеби бундай фонетикалық жағдайда н менен н сөздің ақырында,

с менен с' сөздің басында келиуіне қарамастан хәр түрлі (жууан, жиңишке) болып айтылуы бір фонеманың түрлі реңклерин емес, ал хәр түрлі (басқа-басқа) фонемалардың реңклерин пайда ететуғынлығы белгили.

Солай етип бууын қурылысындағы дауыссыз сеслердің сингармонизм нызамына қатаң түрде бағынуы сингармониялық тиллер қатарына жататуғын қарақалпақ тилинде мудама хәм турақлы түрде сақланады, ал сингармониялық емес, акцентлик тил болған орыс тилинде ол сақланбайды.

Сигармонизмнің тийкарғы көринисинің бир бууынлы сөзлерде ямаса көп бууынлы сөзлердің хәр бир бууынының қурылысында сақланатуғынына хәм бул қатаң турақлылыққа ийе екенине айрықша дыққат аудару керек. Қарақалпақ тилинде дауыссыз фонемалардың айырықша төрт түрлі тембри тутас бууын менен биргеликте сингармонизм көлеминде жүдә анық көзге түседи. Булар - жууан езиулик, жиңишке езиулик, жууан еринлик, жиңишке еринлик деген тембрлер. Дауыссызлардың бууын көлеминдеги бул төрт түрлі тембрде айтылуы сол бууынларда келген дауыссызлардың да соларға сәйкес турақлы түрде мудама төрт түрлі реңклерде айтылуын тәмийинлейди. Мәселен, төрт тембрди мына төрт сөздің мысалында анық көриуге болады: [тас], [т'ес'], [т^оос^о], [т^оо'с^о].

Бул сөзлердің қурылысындағы тек дауыссызлар ғана емес, ал сөзлер тутасы менен (дауыссызлар еки жағындағы дауыссызлары менен бирликте) бирбирине жууан-жиңишке (тас-тес, тос-ътөс) еринлик-езиулик (тос-тас, төс-ътес), жууан езиулик-жиңишке еринлик (тас-ътөс), жууанеринлик-жиңишке езиулик (тос-тес), түринде қарама-қарсы қойылады. Солай етип төрт тембрли сөздің хәр бири қалған үшеуіне қарама-қарсы қойылады. Оны былай етип көрсетиуге де болады:

[тас] — [т'ес'] - жууан - жиңишке
 [т^оос^о] - езиулик - еринлик
 [т^оо'с^о] - жууан езиулик - жиңишке еринлик

[т'ес] — [тас] - жиңишке - жууан
 [т^оо'с^о] - езиулик - еринлик
 [т^оос^о] - жиңишке езиулик - жууан еринлик

[т^оос^о] — [т^оо'с^о] - жууан - жиңишке
 [тас] - еринлик - езиулик
 [тес] - жууан еринлик- жиңишке езиулик

[т^оо'с^о] — [т^оос^о] - жиңишке - жууан
 [т'ес'] - еринлик - езиулик
 [тас] - жиңишке езиулик - жууан еринлик

Биз бул мысалларда даўыссыз сеслерди ғана карама-қарсы қойып, тек соларды көзде тутып отырғанымыз жоқ. Ал тутас сөзлерди тембрлик өзгешеліктері бойынша карама-қарсы қойып салыстырып отырмыз. Себеби тутас сөз (ямаса буўын) қурылысындағы даўыссызлары менен қоса биргеликте бир қыйлы тембрде айтыла отырып, өз ара карама-қарсы қойылады. Ол сөзлер тутасы менен я жуўан езиўлик, я жиңишке езиўлик, я жуўан еринлик, я жиңишке еринлик болып айтылады. Бундай жағдай көп буўынлы сөзлердиң қурылысындағы хәр бир буўында толық қайталанып, даўыссызлар менен даўыссызлар тембрлик жақтан мұдамы биргеліктерін сақлап отырады. Буннан қарақалпақ тилинде сөзлердеги буўындарды тағы да киши бөлектерге (сеслерге) бөліўге болмайды деген жуўмақ шығарыў керек емес. Керісінше, даўыссызлар тұрақлы түрде өзлериниң реңклерине ийе болыўы, ол реңклердиң қайсыларының қай жерде келетуғынының буўын сыпатынан мәлим болып тұрыўы буўын қурылысын дара бірліктерге (сеслерге) бөліўди аңсатластырады.

Ашық, жуўан [а] даўыссызы менен қысық жуўан [ы] даўыссызы, ашық жиңишке [ә] даўыссызы менен қысық жиңишке [и], [е] даўыссызлары, ашық еринлик [о] даўыссызы менен қысық еринлик [у] даўыссызы, ашық еринлик [ө] даўыссызы менен қысық еринлик [ү] даўыссызы мұдамы бир қыйлы тембрде айтылып, бірдей сингармониялық хызмет атқарады. Солай етип, бириншиден, [а], [ы], (тас, тыс), екіншиден, [ә], [и], [е] (шәк, шик), үшіншиден, [о], [у] (т^оос^о, т^оус^о), төртіншиден, [ө], [ү] (т^оөс^о, т^оүс^о) өз алдына сингармониялық қатарды пайда ете отырып, олар қарақалпақ тилиндегі басқа барлық даўыссызларды буўын қурылысында өзлерине сәйкес төрт түрлі реңкте өзгеріске ушыратып отырады.

Даўыссызлардың жуўан, жиңишке, еринлик, езиўлик белгілері өзлері менен тұрмай, буўын қурылысындағы қоңсылас даўыссызларға да өтеди хәм бул қубылыс беккем және тұрақлы болады. Ал даўыссызлардың ашық қысықлық белгісі қарақалпақ тилинде сингармонизм ушын хеш қандай әхмийетке ийе болмайды. Бірақ сингармонизмнен тысқары ол белгілері (ашық-қысық) сөзлердиң мәнісін айыратуғын белгі ретінде фонологиялық хызметін атқарады. Мәселен, сингармонизм бойынша [тас] - [тыс], [п'а'с'] - [п'ис']-[п'ес'], [т^оос^о]- [т^оус^о], [т^оо'с'о]- [т^оү'с'о] жұбайлас сөзлериниң паркы болмағаны менен ол сөзлердиң хәр түрлі мәні билдириўи хәм карама-қарсы қойылыўы тутас сөзден емес, ал олардың қурылысындағы даўыссыз фонемаларынан болып тұр. Бул жұбайлас сөзлерде даўыссызлар өзгеріссіз, ал тек даўыссызлардың алмасыўы менен ғана мәні өзгеріп тұр. Мине, бул жағдай «түркі тилдерде ең киши фонологиялық бірлік буўын болады» деген пикирдиң шындыққа туўры келмейтуғынын, буўыннан киши фонологиялық бірлік болып фонема хызмет атқаратуғынын мойынлаўға мәжбүрлейди.

Солай етип, бир жағынан буўын қурылысындағы даўыссызлар менен даўыссызлар сингармонизмнің себебинен өтлесіп кеткенин, сонлықтан да олардың бул өзгешелігін фонетикалық жақтан бахалаўда есапқа алыў керек болса, екінші жағынан тилдиң тик жағдайы бойынша даўыссызлардың карама-қарсы қойылыўы сингармонизмнің тәсірсіз-ақ иске асыўы буўын қурылысынан

даўислыларды бөлип ала бериўди тәмийинлейди. Соңғы бул жағдай сөзлерди буўыннан да майдарак ең киши тиллик бирлик болған фонемаға бөлиўде үлкен әҳмийетке ийе болады.

Түркий тиллерге, соның ишинде қарақалпақ тилине де қатнаслы болған, улыўма тил билиминде қәлиплескен мынадай пикир бар: Сингармонизм бойынша буўынлар бир жақлама я даўислысы даўиссызынан ғәрезли халда, я даўиссызы даўислысынан ғәрезли халда дүзилмейди, ал пүткил буўынның сыпаты менен, яғный даўислы хәм даўиссыз бөлеклерден туратуғын фонемалардың сыпаты менен анықланады.¹ Бирақ бул теорияның дөгерегинде қарама-қарсылықлы пикирлер ушырасады. Мәселен, қарама-қарсылықлы пикирлер ушырасады. Мәселен, Н.А.Баскаковтың дәслепки мийнетинде «қарақалпақ тилинде буўын қурылысындағы даўиссызға тәсир етиўши хәм солай етип оларды (даўиссызларды) түрлендириўши орайлық орынды даўислы сес тутады»² десе, соңғы мийнетинде, керисинше, «түркий тиллерде сөздің фонологиялық дүзилсин анықлаўда шешиўши хызметти даўиссыз сеслер атқарады, себеби бул тиллерде даўиссызлар тек буўынның сыпатына белгилеп ғана қоймастан, соның менен бирге тутас сөздің де сыпатын белгилейди»³ деп жазады. Бизинше, хәзирги қарақалпақ тилинде буўын қурылысында даўислылардың жетекши хәм орайлық орынды тутататуғынлығына гүманланыўға болмайды. Себеби даўислы фонемалар буўын қурылысында даўиссызларға қарағанда бир қанша артықмашылықларға ийе болады. Бириншиден даўислылар буўын қураўшы қәсийетке ийе болады, ал ондай қәсийет даўиссызларда жоқ. Екиншиден, буўынның қурылысындағы сыпатына қарай отырып даўиссызлар қатаң түрде өзгериске ушырап, сәйкес реңклерде жумсалады.

Қарақалпақ тилинде даўислылардың ыңғайына байланыслы хәр бир даўиссыз фонема төрт түрли реңклерде жумсалады (жуўан езиўлик, жиңишке езиўлик, жуўан еринлик, жиңишке еринлик). :шиншиден, түбирдеги даўислы сес қосымтадағы сеслердің сыпатын белгилейди: түбирдеги даўислы жуўан болса, қосымтадағы сеслер де жуўан болады, түбирдеги даўислы жиңишке болса, қосымтадағы сеслер де жиңишке болады. Бул мағлыўматлардың хәммеси даўислы фонемалар сөздеги даўиссызлардың сапасы менен сыпатын белгилейтуғынын көрсетеди.

Түркий тиллерде, соның ишинде қарақалпақ тилинде де сөздің түбириндеги даўислы сестин қосымтадағы даўислының сыпатын белгилеўин сингармонизм деп есаплаў, түсиниў илимде беккем орын алған. Қосымталардың көп хәм жиңишке вариантларда жумсалыўы оған тийкарғы себепши болған. Түбирдеги даўислы сеске қосымтадағы даўислының үнлесиўи сингармонизмнің тек бир көриниси болып табылады. Бул түркология илиминде сингармонизм қубылысын түсиниўге керекли болған көп фактлердің бири ғана болып хызмет атқарады. Сондай-ақ бул қубылыс универсаль сыпатқа ийе болмайды.

¹ Щерба А.В. Русские гласные в качественном и количественном отношениях. Спб., 1912, 8-б; Яковлев Н.Ф, Грамматика литературного кабардино-черкесского языка. М., 1948, 318-б.

² Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Фонетика и морфология. ч. I М., 1952, 27-б.

³ Сол. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., Наука, 1968, 17-б.

Себеби түбір менен қосымтадан турмайтуғын сөзлердеги (бір бууынлы хәм көп бууынлы түбір сөзлердеги) сингармонизмди түсиндириўге туўры келмейди. Оның үстине сөзлерди түбір хәм қосымталарға, сондай-ақ бууынларға бөлиў тилши қәнигелер тәрәпинен әмелге асырылатуғын лингвистикалық анализлеўдиң бир жоллары болады. Әдетте әпиўайы сөйлеўши адам сөз қурылысының бөлеклерге (түбір хәм қосымтаға, бууынларға) бөлиниўине итибар бермейди. Бул оның психологиялық -лингвистикалық хызметине жатпайды. Мәселен, әпиўайы сөйлеўши адам ушын еки бууынлы сөз түбір хәм қосымтадан тура ма ямаса тек түбірден ибарат па Ы Буған хеш қандай дыққат бөлмейди. Сөйлеўши ушын [сына], [сана], [жаза], [дизе], [гүзө], [кесе] сыяқлы сөзлер түбір түринде атлық сөз шақабына жата ма ямаса түбір хәм қосымтадан туратуғын фәйил сөз шақабына жата ма? Оның хеш қандай парқы жоқ.

Омонимлик мәнидеги бир сөздиң (түбір хәм қосымтаға бөлиниўине ямаса бөлинбеўине қарамастан) сеслик қурылысы, сеслердиң избе-излиги жағынан хәм просодиялық көриниси бойынша дәл бирдей болғанлықтан олар артикуляциялық хәм акустикалық жақтан да бирдей болыўы тәбийғый жағдай. Жоқарыдағы сөзлердиң фәйил мәнисинде түбір хәм қосымталарға бөлиниўи, ал атлық мәнисинде бөлинбей тек түбірден ибарат болыўы ямаса ол сөзлердиң хәммесиниң де еки бууыннан туратуғынлығы тек лингвистикалық таллаў арқалы ғана мәлим болады.

Сөздиң түбириндеги даўыслы сестин қосымтадағы даўыслығының сыпатын белгилеўин сингармонизм деп түсиниўдиң жеткиликсиз екенин жоқарыдағы мысаллар анық көрсетеди. Бул анықлама тек фәйил мәнисиндеги сөзлерге (сын-а, сан-а...) ғана туўры келеди, ал дәл сондай сеслик қурылыстағы атлық сөзлерге (сына, сана) туўры келмейди.

Сингармонизм морфологиялық жақтан әпиўайы ямаса қурамалылығына (түбір ямаса дөрәнди сөз екенине) қарамастан сөзлердиң қурылысындағы сеслердиң хәммесиниң биргелкилигин тәмийин етеди. Мысалға [бала], [терек] сөзлерин алып, оларға сәйкес қосымталар қосып қарайық:

бала	терек
балалар	тереклер
балалары	тереклери
балаларын	тереклерин
балаларында	тереклеринде
балалараындағы	тереклериндеги
балаларындағыны	тереклериндегини

Бир жағынан, сөздиң түбири жуўан бууынлы болғанлықтан сәйкес қосымталардың жуўан вариантлары, ал түбири жиңишке болғанлықтан сәйкес қосымталардың да жиңишке вариантлары жалғанып турғанлығын лингвистикалық анализ тийкарында билемиз. Екинши жағынан, әдетте әпиўайы сөйлеўши адам келтирилген сөзлердиң морфологиялық қурылысына хеш қандай итибар берместен, олардың мәнили бөлеклерин (морфемаларын) бөлип-бөлип

айтыуға тырыспастан, ол сөзлердің хәр қайсысына өзінше айырықша бирлик (сөз) сыпатында қарайды. Айтылыуы жағынан бундай етип хәр бир сөздің тембринің биргелкилигин тәмийин етип турған просодиялық бирлик хызметин сингармонизм атқарады. Сингармонизм парадигматикалық кубылыс ретинде бууын санына, морфологиялық қурылысының эпиуайы ямаса қурамалылығына қарамастан, сөздің барлық бөлеклерине (сеслерине, бууынларына, морфонемаларына х.т.б.) бирден, бир уақытта тәсир етеди хәм айтылыуы (тембри) жағынан биргелкиликке алып келеди. Соның менен бирге синтагмалық кубылыс ретинде сингармонизмнің сөз қурылысындағы бууын, морфемалардың избезлигин сақлап турууын тәмийинлеуи тәбийғый халат болып табылады. Бул жағдай «түбирдің дауыслылары қосымталардың дауыслыларының сыпатын белгилейди» деген жуумақ шығаруу ушын тийкар болып хызмет етпеуи керек. Өйткени сингармонизм тек қосымталарға ғана тәсир етип қоймастан, морфологиялық жақтан бөлинбейтуғын бир пүтин түбирлерге де, улыуа сөздің барлық бөлеклерине тәсир етеуғын универсаль фонетикалық кубылыс болып табылады.

§40. Дауыслылар сингармонизми

Еки ямаса оннан да көп бууынлы сөзлерде соңғы бууынлардағы дауыслылардың биринши бууындағы дауыслы сестен ғәрезли халда келиуи дауыслылардың илгерили тәсиринің нәтийжеси болып табылады. Биринши бууындағы дауыслы сестің соңғы бууынларындағы дауыслыларды жууан-жиңишкелиги, еринлик-езиулик болыуы жағынан өзине усатыуы, солай етип көп бууынлы сөзлердеги дауыслы сеслердің өз ара үнлесип келиуи дауыслылар сингармонизминің бир көриниси болады. А.М.Щербактың айтыуынша дауыслылар сингармонизми сөз мәнисин фонетикалық жол менен аңлатыу зәрүрлигинен келип шыққан.¹ Сөз бенен сөздің шегарасын белгилеуде, сөзди бир пүтин сеслик комплекс сыпатында сөз дизбегинен, гәптен ажыратып алыуда дауыслылар сингармонизми айрықша әхмийетке ийе. Себеби дауыслылар сингармонизми сөздің ишинде болатуғын кубылыс. Мәселен, сөздің биринши бууынында жууан дауыслы келсе, соңғы барлық бууынларда да жууан дауыслылар келеди. Ал сөздің биринши бууынында жиңишке дауыслы келсе, соңғы бууынларда да жиңишке дауыслылар келеди. Бундай тәсир гәптеги қоңсылас екінши сөзге өтип кетпейди.

Түркий тиллерде, соның ишинде қарақалпақ тилинде де, дауыслылар сингармонизми еки түрли көринисте иске асады: бириншиден, бууын қурылысындағы дауыслылардың жууан я жиңишкелиги жағынан үнлесип келиуи арқалы (таңлай үнлеслиги); екіншиден, бууын қурылысындағы дауыслылардың езиулик я еринлик болып үнлесиуи арқалы (ерин үнлеслиги). Солай етип дауыслылар сингармонизми таңлай үнлеслиги хәм ерин үнлеслиги түринде жүзеге шығады. Бирақ таңлай үнлеслиги бир бөлек, ерин үнлеслиги бир бөлек

¹ Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970,4-б.

бас-басына өмир сүрмейди. Керисинше, даўыссызлар сингармонизмнің бул еки көриниси де бирликте, суперсегментлик кубылыс ретинде сөз қурылысындағы сеслер арқалы жүзеге шығады. Мысалы: [ағашлық], [тереклик], [к⁰ул⁰к⁰ун⁰], [Ү¹р¹⁰г¹⁰Ү¹н¹⁰]. Бул сөзлерде даўыссызлар биргелки жуўан ямаса, биргелки жиңишке болып келиўи менен бирликте тап сол сөзлердің өзлериндеги даўыссызлар биргелки езиўлик хәм биргелки еринлик болып келеди. Сонлықтан да таңлай үнлеслиги хәм ерин үнлеслиги ҳаққында айрықша сөз етилгенде баянлаўға қолайлы болыўы есапқа алынады.

Ҳақыйқатында да даўыссызлар сингармонизмине муўапық көп буўынлы сөзлердің қурылысындағы буўынлар жуўан болып келиўи менен бирге, сондай-ақ олар я биргелки езиўлик, я биргелки еринлик түрде ғана ушырасыўы керек; жиңишке болыўы менен бирге, сондай-ақ олар я биргелки езиўлик, я биргелки еринлик түрінде ғана жумсалыўы керек. Солай етип даўыссызлар сингармонизмине сәйкес көп буўынлы сөзлердің қурылысындағы буўынлар биргелки жуўан-езиўлик, биргелки жуўан-еринлик, биргелки жиңишке-езиўлик, биргелки жиңишке-еринлик түрде ушырасыўы керек. Бул даўыссызлар сингармонизми ушын ең идеал жағдай. Бундай болып сингармонизми ең раўажланған тиллердің қатарына қырғыз тилин жатқарыў мүмкин¹.

Ҳәзирги қарақалпақ тилинде даўыссызлар сингармонизмінің көринисин жоқарыдағыдай идеал жағдайда деп айтыўға болмайды. Себеби қарақалпақ тилинде көп буўынлы сөзлерде таңлай үнлеслиги толық сақланған менен ерин үнлеслиги толық сақланбайды. Мәселен, [ағаларымызға], [инилеримизге] түрінде көп буўынлы түбир хәм дөрэнди сөзлерде даўыссызлар биргелки жуўан я биргелки жиңишке түрінде ушырасады. Даўыссызлардың таңлай үнлеслиги түркий тиллерде ең кең ен жайған хәм турақлы фонетикалық кубылыс. А.М.Щербактың бақлаўынша қарайым, өзбек тиллеринен басқа барлық түркий тиллерде даўыссызлардың таңлай үнлеслиги байқалады. Қарайым тилинде даўыссызлардың таңлай үнлеслиги даўыссызлардың үнлеслиги менен алмасқан, ал өзбек тилинде болса, түркий емес тиллердің тәсири нәтийжесинде таңлай үнлеслиги пүткіллей жоғалған.² Қарақалпақ тилинде айырым сөзлерде даўыссызлардың таңлай үнлеслигинің бузылыўы жағдайы ушырасады. Даўыссызлардың таңлай үнлеслигинің бузылыўы басқа да түркий тиллерде ушырасады^к. Мысалы, түркмен тилинде (диалектинде) [гәләдурын], [галдурын]- «киятырман», [биләдур], [билдур] «биледи», [бәрмайдур] «бермейди», [билмәдуран] «билмейди», гагауз тилинде [алйәк] «алады», [гәлйорум] «келемен» сөзлери, түрк тилинде [и], [ки], [йор], [даш], [гил], [истан] қосымталары; қумық тилинде [лар], [ыбыз], [ығныз], [лық], [ли], [мақ] қосымталары; чуваш тилинде [сәм], [и], [е] қосымталары даўыссызлардың таңлай үнлеслигине бағынбайды. Уйғыр тилинде сеплик жалғаўлары (ни, нин, дин, тим), бетлик алмасығының қосымталары (мән, сән, миз, сиз), келбетликтің қосымталары (дәк, сиз), атлықтың қосымтасы (си, сан), қатарлық санның (инси), жыйнақлаў санның (лән), келбет-

¹ Щербак А.М. Сонда, 64-б.

² Сонда 64-б.

лик фейиллердин (қиған), буйрық мейилдин 3-бетиниң (сун), өткен мәхәлдин көплик түриниң 1- бетиниң (дук) қосымталары; келбетлик дөретиўши қосымта дики дуз предикативлик көрсеткиши хәм т.б. сингармониялық вариантлары ийе емес. Сонлықтан олар түбир менен үнлесе бермейди деген сөз.¹

Жоқарыда аталған түркий тиллери сыяқлы хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде де жумсалып жүрген барлық сөзлер таңлай үнлеслиги нызамына бағынып, биргелки жуўан я биргелки жиңишке болып келе бермейди, әдеўир сандағы сөзлерде жуўан хәм жиңишке буўынлар араласып келеди. Н.А. Баскаковтың изертлеўлери бойынша таңлай үнлеслигине бағынбайтуғын сөзлердин көпшилиги түркий тиллерге басқа тиллерден кирип келген сөзлер ямаса еки (сийрек жағдайда үш) түбирден қуралған қоспа сөзлер болып табылады.² Мысалы: *әдираспан, Әденбай, әтештан, бийдай, Бердақ, Бегжан, гөрқаў, гүзар, Гүлзар, гүман, гүнжара, Гүлжан, гуўалық, елат, жигирма, Зульфия, илхам, имканият, имтихан, инабат, инам, кейиснама, келсап, Кеңесбай, кербаз, кеспас, кисапыр, китап, қошырей, қудырет, мақсет, мехрибан, нәренжан, пәтиўа, пәтия, перийзат, рахмет, тәбият, тәрбия, хызмет* усаған сөзлер шығысы жағынан араб, парсы тиллеринен кирген сөзлер ямаса еки түбирдин биригиўинен жасалған қоспа сөзлер болып табылады. Сондай-ақ орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден кирген сөзлерде даўыссылардың таңлай үнлеслиги нызамына бағына бермейди. Мысалы: академик, анкета, аспирант, банкет, генерал, десант, Ереван, кресло, лента, опера, пролетариат, рента х.т.б.

Жоқарыдағы сыяқлы таңлай үнлеслиги менен үнлеспеген жуўан-жиңишкели аралас буўынлы сөзлерге қосымталардың жуўан ямаса жиңишке вариантының қосылыўы ол сөзлердин соңғы буўынының жуўан я жиңишкелигине байланыссы болады. Егер де сөздин ақыры жуўан буўынлы болса, қосымтаның жуўан сыңары қосылады; егер де сөздин ақыры жиңишке буўынлы болса, қосымтаның жиңишке варианты қосылады. Мысалы: китаплар, бийдайлық, тәрбияшы, гүўалық, жигирмалап, итибарға, инсапсыз, инансаң, операға, аспиранты сыяқлы сөзлердин түбирлериниң соңғы буўыны жуўан болғанлықтан, қосымталардың жуўан сыңарлары қосылып тур; мақсетлер, қудиретли, хызметши, қоширейлик, муғаллимге, рахмети сыяқлы түбирлериниң соңғы буўыны жиңишке болғанлықтан, қосымталардың жиңишке сыңарлары жалғанып тур.

Гейпара сөз дөретиўши қосымталар (суффикслер) түбир сөздин жуўан я жиңишкелигине қарамастан, таңлай үнлеслиги бойынша үнлеспестен-ақ қосыла береді. Мәселен, даўылпаз, жалахор, асхана, Қарақалпақстан, суўат, қарыздар сөзлеринде жуўан буўынлы қосымталар түбирге таңлай үнлеслигине муўапық жуўан буўынлы түбирлерге қосылып турса, жемхор, илимпаз, кәрхана, Өзбекстан, елат, белдар сөзлеринде жуўан буўынлы сол қосымталар жиңишке буўынлы түбирге қосылып, таңлай үнлеслиги нызамы бузылып тур. Сондай-ақ ақылгөй, талапкер, салыкеш, материализм, идеалист сөзлеринде

¹ Бул ҳаққын да толығырақ қараңыз: А.М.Щербак, сонда, 61-62 б. б.

² Баскаков Н.А. Карақалпақский язык. т. II, 34-б.

жиңишке буўынлы қолсымталар жуўан түбирге қосылып тур. Солай етип айырым жағдайларда жиңишке буўынлы сөзлерге жуўан буўынлы қосымта, жуўан буўынлы сөзлерге жиңишке буўынлы қосымта қосылады. Себеби қарақалпақ тилинде [паз], [хор], [хана], [стан], [ат], [дар], усаған жуўан буўынлы суффикслердиң жиңишке вариантлары, [гөй], [кер], [кеш], [ист], [изм] сыяқлы жиңишке буўынлы суффикслердиң жуўан вариантлары жоқ. Қосымталардың бундай вариантсыз болып келиўи, солай етип даўыссылардың таңлай үнлеслигиниң сақланбаўы түркий тиллердиң өзлериниң түпкиликли қосымталары ушын тән жағдай емес. Даўыссылардың таңлай үнлеслигине сәйкес келмейтуғын жоқарыдағы вариантсыз қосымталардың келип шығыўына нәзер аўдарсақ, олардың да сингармонизми жоқ системаға жататуғын тиллерден аўысқан қосымталар екенин байқаў қыйын емес.

Хәзирги қарақалпақ тилинде көп буўынлы сөзлерде даўыссылар (анығырағы тутас буўынлар) таңлай үнлеслиги бойынша үнлесип келиў менен бирликте ерин үнлеслиги бойынша да үнлеседи. Таңлай үнлеслигине қарақалпақ тилиндеги даўыссылар хәм буўын қурамындағы даўыссызлар толық қатнасып, хеш бир фонема оннан тысқарыда қалмайтуғын болса, ерин үнлеслигиниң тәсир етиў көлеми ондай емес. Бириншиден, ерин үнлеслигиниң тәсирине барлық даўыссызлар ушырай бермейди. Ерин үнлеслигине берилетуғын даўыссылар тек қысық, езиўлик даўыссылар болған [ы], [и], [е] фонемалары болып табылады. Екиншиден, көп буўынлы сөзлерде ерин үнлеслиги менен үнлескен буўынлардың хәммесинде бастан аяғына шекем бул үнлесликтиң тәсир етиў күши менен таралыў өриси теңдей дәрежеде болмайды. Ерин үнлеслигиниң тәсири соңғы буўынларда кем-кем хәлсирейди хәм ол тәсир кейинги буўынларда пүткиллей жойылады. Мысалы, салыстырың: [күлкү]-[күлкүмиз]-[күлкүмизди], [булқун], [булқуны]-[булқунымыз]. Сонлықтан даўыссылар сингармонизминиң бул еки көринисин өз ара салыстыра отырып, таңлай үнлеслигин толық үнлеслик, ерин үнлеслигин жартылай үнлеслик деўге болады.

Даўыссылар сингармонизмине байланыслы терминлердиң жумсалыўына анықлық киргизиў талап етиледі. К.Убайдуллаев «сөзлердеги даўыссылардың бастан аяқ биргелки я гилең жуўан, ямаса гилең жиңишке болып (келиўине) айытылыўына сингармонизм¹ «дейди. Оның айтыўы бойынша: «Езиўлик даўыссылардан соң да, еринлик даўыссылардан соң да (орфографиялық норманы еске алғанда) езиўлик даўыссылары сөздиң кейинги буўынында келе береді. Мысалы, халық, балық, қурылыс, өндирис, пахташылық, күтин, өтин, қора, үлкен, кишкене, күтә, гүллән, жүдә хәм т.б., езиўлик даўыссылардан ә сеси бәхәр, мәхәл, сәхәр, гүллән, күтә, жүдә хәм т.б. усаған сөзлердиң ақырғы буўынында келе береді, ал әдираспан, әдирә, Әбдикәрим сыяқлы сөзлердиң үшінши буўынында да даўыссыз ә сеси гезлеседи».² Бул айтылған пикирди қәте деп айтыўға болмайды. Бирақ бул жерде келтирген мысаллар айтылған пикирлерди толық тастыйықлай бермейди. Мәселен, «еринлик даўыссылардан

¹ Убайдуллаев К. Қарақалпақ тили бойынша таңламалы мийнетлер. 114-б.

² Сонда, 116-б.

соң да (имла қәдени еске алғанда) езиўлик даўыслылары сөздің кейинги буўынларында келе береді» деген пикирден кейин оны мысаллар менен тастыйықлаў мақсетинде қурылыс, өндирис, күтин, өтин, үлкен деген сөзлерди келтириўи шынлыққа сәйкес келмейди. Қарақалпақ тилинің имла қәделери тийкарында бул аталған сөзлердің соңғы буўынларында езиўлик даўыслылар жазылғаны менен (бул жердеги шәртли түрде қабыл етилген жазыўға сүйениўдің өзи надурис) ҳақыйқат изертлеў объекти болып саналатуғын жанлы сөйлеў тилинде таңлай үнлеслиги тәсиринен тысқары, соның менен бирге ерин үнлеслиги анық байқалады хәм *қурылыс, өндирис, күтин, өтин, үлкен* сөзлериниң екинши буўынында қысық езиўлик *ы, и, е* даўыслылары жазылғаны менен жанлы сөйлеў тилинде олар сәйкес еринлик даўыслылар болғаны [y], [ү], [ө] түринде айтылатуғынын байқаў қыйын емес.

К.Убайдуллаев даўыслылар үнлеслигин «езиў үнлеслиги (палатальлық аттаркция ямаса лингвальлық сингармонизм)» хәм «ерин үнлеслиги (лабиальлық аттракция ямаса лабиальлық сингармонизм)» деп бөлиўин де толық мақуллаў қыйын. Оның айтыўынша» ... биринши буўындағы даўыслының тәсирине қарай қалған буўындардағы даўыслылардың гилең жуўан ямаса гилең жиңишке болып хәм дәслепки буўыннан басқа буўындарда еринлик даўыслылар келмей, езиўлик даўыслылар келиўи езиў үнлеслиги деп аталады». ¹ Бул жерде шынында таңлай үнлеслиги менен ерин үнлеслиги шатастырылғанлығы көринип тур. Таңлай үнлеслиги мәсинде автор тәрәпинен «езиў үнлеслиги» деген термин алынған. Бул терминнің усы жерде аңлатып турған мәниси пикирди тастыйықламай тур. «Езиў үнлеслиги» түсинигине «гилең жуўан ямаса гилең жиңишке» буўындар, тағы да «еринлик даўыслылар емес, езиўлик даўыслылардың келиўи» «зорлап» бирлестирилген. Ҳақыйқатында гилең жуўан ямаса гилең жиңишке буўындардың бир сөздің қурылысында келиўи я езиўлик ҳалында ямаса еринлик ҳалында ғана болатуғынлығын (олар екеўиниң бирге жүретуғынлығын) естен шығарыўға болмайды. Жуўан буўын соның менен бирге я езиўлик, я еринлик болып келеди. Сондай-ақ жиңишке буўын да я езиўлик, я еринлик ҳалда ғана ушырасады. Ал бул кубылыстың турақлы ямаса өзгермели болыўы - пүткиллей басқа мәселе. Сонлықтан да даўыслылардың сингармонизмин езиў үнлеслиги және ерин үнлеслиги деп бөлиўди терминологиялық жақтан да, әмелий және теориялық жақтан да мақуллаўға болмайды. Таңлай үнлеслиги бойынша буўындар бирде биргелки жуўан, бирде биргелки жиңишке болып келеди. Ал ерин үнлеслиги бойынша бундай биргелкилик (үнлеслик) қатаң сақланбағаны менен *қурылыс, өндирис, күтин, өтин, үлкен* усаған сөзлердің екинши буўындарында езиўлик даўыслы хәриплер (*ы, и, е*) жазылғаны менен тәбийий сөйлеў тилинде шынында олардың еринлик даўыслылар (*у, ү, ө*) екенин, солай етип [қурылы^ос], [ўондүри^ос] [күтүн], [ўөтүн], [үлкөн] болып айтылатуғынын бийкарлаў қыйын.

Артикуляциялық жақтан таңлай үнлеслиги деп жүргенимиз шынында жиңишке даўыслыларды айтқанда тилдің алға хәм артқа жуўан даўыслылар-

¹ Сонда

ды айтқанда артқа жылжыу жағдайы менен, ерин үнлеслиги деп жүргенемиз еринлик дауыссыздарды айтқанда ериннің алға үйрилиу хәм езиулик дауыссыздарды айтқанда артқа тартылыу жағдайы менен тиккелей байланысы болады. Сонлықтан да артикуляциялық жақтан хәрекетшең сөйлеу ағзаларын басшылыққа алған халда таңлай үнлеслигин тиллик (лингвальлық) үнлеслик, ерин үнлеслигин сол өзинің қәлипинде ерин (лабиальлық) үнлеслиги деп алыу мүмкин еди. Бирақ қәлиплескен таңлай үнлеслиги терминин өзгерте бериудің зыянлы екенін есапқа алып, бул жұмыста тиллик үнлесликти таңлай үнлеслиги қәлипинде қалдырыуды макул көрдик. Сондай-ақ ериннің қатнасына қарай дауыссыздардың еринлик, езиулик болып бөлинуі хәм тилдің қатнасына қарай жууан, жиңишке болып бөлинуі еске ала отырып, оларды сингармонизм бойынша енди биргелки жууан хәм биргелки жиңишке болып келиуін аңлатыу үшін «езиу үнлеслиги» терминин қолланыу ақылға макул келмейди. Езиулик дауыссыздардың жубайы еринлик дауыссыздар болатуғынын есапқа алсақ, езиулик дауыссыздардың өзлери де, сондай-ақ еринлик дауыссыздар да өз ишинде тағы да жууан, жиңишке болып бөлинетуғынын еске алсақ, «езиу үнлеслиги» термининің лингвальлық сингармонизм мәнисинде қолланылыуының орынлы емеслигине исениуге болады.

Усы дәуирге шекем дауыссыздардың ерин үнлеслиги дегенди тек бир тәреплеме биринши бууындағы еринлик дауыссыздардың екинши бууындағы қысық дауыссыздардың еринлик болып келиуін талап етиуі түсинилип келген болса, енди дауыссыздардың лабиальлық сингармонизмин кеңирек көлемде түсиниу керек деп ойлаймыз. Бириншиден, дауыссыздардың лабиальлық сингармонизми еки түрли көринисте болады: еринлик (қулун, күлкү, бөлөк) хәм езиулик (бала, сәлем, келин); екиншиден, лабиальлық сингармонизм бир бууынлы сөзлерде еринлик дауыссыздар менен қоңсылас келген дауыссызлар ортасында мудары хәм турақлы түрде көринеди.

Хәзирги қарақалпақ тилинде ашық дауыссыздар болған [a], [ə] ерин үнлеслигинен тысқары қалады. Бул дауыссыздарға лабиальлық сингармонизм тәсир етпейди. Биринши бууында еринлик дауыссыздар келиуіне қарамастан екинши хәм оннан соңғы бууындарда ашық езиулик [a], [ə] жумсала береді. Мысалы: [полат], [қулақ], [қурақ], [қуратан], [күтə] хәм т.б. Бирақ бундай жағдайларда да таңлай үнлеслиги қатаң сақланады: жууан [a] тек алдыңғы бууында жууан еринлик дауыссыздар келген жағдайда, жиңишке [ə] тек алдыңғы бууында жиңишке еринлик дауыссыз келген жағдайда ғана жумсалады. Бул тәртиптің қатаң сақланыуы қарақалпақ тилинде дауыссыздар сингармонизминде лингвальлық сингармонизмнің жетекши орын тутатуғынын аңлатады.

Қарақалпақ тилинде дауыссыздардың лабиальлық сингармонизми дегеннен биринши бууындағы еринлик дауыссыздардың екинши бууындағы қысық езиулик дауыссыздарды сәйкес еринлик дауыссыздарға айландырыуы түсиниледи. Сол дауыссыздардың өзлери ерин үнлеслиги бойынша үнлесип келиу менен бирликте таңлай үнлеслиги менен де үнлесип турады. Өйткени еринлик дауыссыздардың өзлери я жууан, я жиңишке түрде ғана ушырасады. Ерин үнлеслигин аңлататуғын өз алдына сеслик бирликлер жоқ, ондай болыуы мүмкин де емес.

Мысалы: [к°ул°ун°], [к°у'л'°кү] сөзлерінде даўыслылар ерин үнлеслиги бойынша да, таңлай үнлеслиги бойынша да үнлесип тур; [кулун]- жуўан буўынлы, [күлкү]-жиңишке буўынлы. Сондай-ақ бул еки сөзде буўынлар биргелки еринлик. Тап усындай пикирди [балық], [бала], [бәлент], [гилем] сөзлери жөнинде де айтыўға болады: [балық], [бала]-жуўан буўынлы, [бәлент], [гилем] - жиңишке буўынлы. Сондай-ақ бул сөзлердиң бәрінде буўынлары-биргелки езиўлик болып келген. Соай етип таңлай үнлеслиги бойынша буўынлар жуўан хәм жиңишке болып келсе, ерин үнлеслигин бойынша еринлик хәм езиўлик болып келеди. Бул даўыслылар сингармонизминиң көринислери болып табылады.

Хәзирги қарақалпақ тилиндеги даўыслылар сингармонизмин аңлатыўшы кесте:

Соңғы буўынлардағы Даўыслылар	а	ы	ә	и	е	сөзлер
Биринши буўын- дағы даўыслылар						
а	+	+				бала, атыз
ы	+	+				ылақ, ыдыс
о	+	+				қонақ, қонуқ
у	+	+				булақ, тухум
ә			+	+	+	сәхәр, әдис, бәлент
И			+	+	+	ирәт, билим, тилек
е			+	+	+	дүкән, желим, терек
ө			+	+	+	көлүк, төсөк
ү			+	+	+	жүдә, гүртүк

Даўыслылар сингармонизмин аңлататуғын кестеден көринип турғанындай-ақ биринши буўында жуўан еринлик даўыслылары болған [о] ямаса [у] фонемасы келсе, екинши буўындағы езиўлик [ы] даўыслығы еринлик [у] даўыслығы фонемасына айланып айтылады; биринши буўында жиңишке еринлик даўыслылары болған [ө] ямаса [ү] фонемасы келсе, екинши буўындағы езиўлик [и] ямаса [е] даўыслығы сәйкес еринлик [у], [ө] фонемаларына айланады. Мысалы: [қосуқ], [ўорун], [қоқум], [тоқум], [тоғуз], [кулун], [жулун], [қудуқ], [ўөгүз], [гүдү], [үкү], [түтүн] [жүрөк], [ўозок], [шорөк], [бөрөк] усаған түбир сөзлердиң екинши буўынында, [ўотун], [қолумЪЪ], [жолум], [бөлүк], [бөлөк], [төгүн], [ўөнум], [сүргү] сыяқлы дөрөнди сөзлердеги қосымталарда аўызша сөйлеў тилинде еринлик даўыслылар айтылады. Бирақ олар жазыўда хәзирги имла қәделери тийкарында қосық, орын, қоқым, тоқым, тоғыз, қулын, жулын, қудық, көлик, өгиз, гүди, үки, түтин, жүрек, гүрек, өзек, шөрөк, бөрөк, отын, қолым, жолым, бөлөк, болиқ, төгин, өним, күлки, сүрги түринде ерин үнлесли-

ги сәулеленбеген халда екінші буында езиулік [ы], [и], [е] хәриплери арқалы жазылады. Ал үшінші буындағы қысық езиулік дауыссыздарға ерин үнлеслигинің тәсири пәсеңлейди. Салыстырың: [кулун]- [кулуну⁰], [жулун]- [жулуны⁰] [жулқун]- [жулқуну⁰п], [жүрөк]- [жүроги⁰] хәм т.б. Бул сөзлерде екінші буындағы еринлик дауыссыздардың тәсири менен еринлик дауыссыз фонемаға айланып айтылса, үшінші буында қысық езиулік дауыссыздар турақсыз халда бирде еринлик түс алып, бир «таза» езиулік халында айтылады. Ал төртінші хәм оннан соңғы буындардағы қысық езиулік дауыссыз фонемаларға ерин үнлеслигинің тәсири биротала жойылады. Мысалы, салыстырың [кулун]- [кулун⁰]- [кулуну⁰мыз], [жулуны⁰]- [жулуны⁰мыз] хәм т.б.

Дауыссыздардың сингармонизми менен олардың сөзлердеги түрли фонетикалық жағдайларында жумсалыу кубылысы тығыз байланыссы болады. Қарақалпақ тилинде дауыссыз фонемалардың хәммеси бир буынлы сөзлерде хәм көп буынлы сөзлердің биринші буынында жумсала береді. Ал көп буынлы сөзлердің соңғы буындарында дауыссыз фонемалар шекленген халда жумсалады. Соңғы буындарда қандай дауыссыз фонеманың жумсалыуы биринші буындағы дауыссыз фонеманың сыпатына байланыссы болады. Жоқарыда келтирилген мысаллардан хәм дауыссыздар сингармонизмин аңлатыушы кестеден көрингениндей-ақ биринші буында жууан дауыссыз болса, екінші хәм оннан соңғы буындарда да жууан дауыссыз келеди; биринші буында жиңишке дауыссыз болса, соңғы буындарда да жиңишке дауыссыз болады; биринші буында еринлик дауыссыз келсе, екінші буындағы [ы], [и], [е] езиулік дауыссыз фонемалары сәйкес еринлик [у], [ү], [ө] дауыссыз фонемаларына айланып айтылады (кестеде қосыу белгиси дөңгеликке алынған қатарлар). Хәзирги қарақалпақ тилиндеги [әткөншек], [әтешкүр], [әтшөк], [байғус], [дәстүр], [жадигөй], [желхом], [зәрүр], [кәмзол], [мақлуқ], [махул], [махмут], [кәткуда], [йесерсоқ] усаған сырттан кирген ямаса қоспа сөзлерди есапқа алмағанда еринлик буын езиулік буыннан кейин жумсалмайды. Солай етип түпкиликли сөзлердің биринші буынынан басқа, соңғы буындарда еринлик дауыссыздар жоқарыда айтылғанындай-ақ шекленген жағдайда ғана еринлик сингармонизми көлемінде жумсалады. Ал олардың ишинде еринлик [о] фонемасы биринші буыннан басқа соңғы буындарда пүткиллей жумсалмайды.

Еринлик дауыссыздардың соңғы буындарындағы шекленушилиги қос еринлик [ў] дауыссыздың тәсири нәтийжесинде сапластырылады. Анығырақ айтқанда, қос еринлик [ў] дауыссыз өзи менен қоңсылас келген қысық езиулік дауыссыздарды сәйкес еринлик дауыссыздарға айландырады: екінші хәм оннан соңғы буындарда жумсалған еринлик дауыссыз [ў] фонемасы өзинің алдында келген езиулік [ы], [и] дауыссыз фонемаларын сәйкес еринлик [у], [ү] фонемаларына айландырады. Мысалы: [алуў], [ўоқуў], [жүрүў], [билиў], [атқарыў], [жеткерүў]. Сондай-ақ соңғы буындарда еринлик [ў] дауыссыз фонемасының соңында қысық езиулік [ы], [и], [е] дауыссыз фонемалары келгенде биринші буындағы дауыссыздың еринлик ямаса езиулік болыуына қарамастан сәйкес [у], [ү], [ө] еринлик дауыссызларына айланып айтылады. Мысалы: [жуўун], [жаўун], [жасаўул], [қосуўус], [даўур], [гүўүл], [сүгүўүр], [дәўөт],

[сүўөн], [жүўөн] хәм т.б. Бул мысаллара биринши буўында еринлик даўыслылары келип, оның үстине соңғы буўындағы қоңсылас еринлик даўыссыздың тәсирине ушырағанлықтан [жуўын], [қосыўус], [гүўүл] сөзлеринде биринши буўынында езиўлик даўыслылар келген сөзлерге қарағанда ерин үнлеслигинин тәсириниң күшлирек экени байқалады.

Қарақалпақ тилинде даўыслылардың ерин үнлеслиги жөнинде сөз еткенде С.Е.Маловтың¹ бул хаққындағы айтқан пиқрлерин еске алмаўға болмайды. Оның бақлаўынша түбирдеги еринлик даўыслылар қосымтадағы даўыслыларға сезилерли дәрежеде тәсир етеди. Бул жағынан қарақалпақ тили қазақ, ноғай тиллерине, сондай-ақ шамасы, алтай тилине де оғада усайды. С.Е.Маловтың айтыўынша: түбирдеги жуўан еринлик даўыслылар болған [y], [o] фонемалары қосымтадағы ашық даўыслыларды еринликлестирмейди: егер де түбирде жиңишке еринлик даўыслылар болған [ø], [y] фонемалары келсе, қосымтадағы ашық даўыслыны еринликлестирмейди. Ал қосымтада қысық даўыслылар келсе, түбирдеги жуўан еринлик даўыслылар болған [o], [y] фонемалары да, жиңишке еринликлер болған [ø], [y] фонемалары да қосымтадағы даўыслыларды еринликлестиреди. Бул жерде С.Е. Маловтың «қосымтадағы ашық даўыслыларды түбирдеги [ø] ямаса [y] еринликлестиреди» деген пиқирин талқылаўға туўры келеди. Бизиң түсинигимизше, сондай-ақ түрли эксперименталь мағлыўматлардың тастыйықлаўлары бойынша, хәзирги қарақалпақ тилинде ашық езиўлик фонемалар тек екеў: [a] хәм [ə]. Ал С.Е.Малов тастыйықлап отырған [e] даўыслысын ашық фонема деўге барлық фонетикалық хәм фонологиялық мағлыўматлар қарсы келеди. Шынында [e] қысық даўыслы фонема. Бул фонеманың хәзирги қарақалпақ тилинде қысық, тил алды, езиўлик экени сөйлеў ағзаларын жай бақлаўымыз арқалы да, түрли эксперименталь изертлеўлер арқалы да толық тастыйықланды. Сонлықтан егер де [e] фонемасын ашық фонема демейтуғын болсақ, онда «қосымтадағы ашық даўыслыларды түбирдеги [ø] ямаса [y] еркинликлестиреди» деген пиқирди бийкарлаўға туўра келеди. Сонда ерин үнлеслиги менен үнлесетуғын тек қысық даўыслылар ғана болып шығады. Мысалы, [кулкун], [үргүн], [төркүн] сөзлериниң екінши буўынындағы қысық даўыслылар хәм ол тутас буўындар қандай боып үнлесе, [бөргө], [жөргөк], [гүрөк], [жүрөк] сөзлериниң екінши буўынындағы даўыслы да тап сондай болып үнлеседи. Буның өзи де тағы бир мәртебе [e] фонемасының қысық даўыслы фонема экенин аңлатады. Себеби қысық [й], [и] даўыслылары менен бирдей дәрежеде бундай өзгериске ушыраўы тосыннан болған жағдай емес. Ал бул [e] фонемасын қысық [й], [и] даўыслылары менен жақынластыратуғын белги болып есапланады.

§41. Морфемалар шегарасындағы даўыссызлар сингармонизми

¹ Малов. С.Е.Заметки о каракалпакском языке. 13-15 б.б.

Жумыстың бул бөлімшесінде дәстүрлі түсиник бойынша ассимиляция кубылысы деп саналатуғын дауыссызлар сингармонизминің морфология менен тығыз байланысly болған көринисине дыққат аударамыз.

Сөйлеу ағымында жумсалған ұақытта сеслердің өзгеріске ушырауына хәр қыйлы фонетикалық жағдайлар себепши болыуы сөзсиз. Фонетикалық жағдайлардың себебинен сөздеги айырым сеслердің хәдден тыс иркиниш пенен кешиктирилип айтылыуы ямаса, керисинше, мөлшерлі ұақтынан бурынырақ айтылыуы нәтийжесінде өз ара қоңсылас сеслер пүткіллей бирдей сеске я айырым белгилери бойынша сеске айланыуы мүмкин.

Усындай сөйлеу механизминің тәсири нәтийжесінде болатуғын сеслик өзгеріслер морфеманың шегарасындағы иргелес сеслер ортасында болатуғын кубылыс екенін хәм бул кубылыстың қарақалпақ тилинде әдеуір туақлылыққа екенін көремиз.

Әдетте морфеманың шегарасындағы қоңсылас сеслер өз ара толық түрде усасып, тап өзіндей сеске айланып кетиуі мүмкин, ямаса тек айырым белгилери бойынша ғана усасыу мүмкин. Усы жағына қарай қарақалпақ тил билиминде «толық ассимиляция» хәм «бир жақлы ассимляция» деген терминлер қолланылады. Морфемалардың шегарасындағы қоңсылас сеслердің өз ара бирдей сеске айланып кетиуі толық ассимиляция, ал олардың тек айырым белигилеринің усасыуы бир жақлы ассимиляция болады. Мысалы, башшы, қошшы, ашса, усша, жазса, дизсе, сезсе түрінде жазылатуғын сөзлер ауызеки сөйлеуде [башшы], [қошшы], [ашша], [ушша], [жасса], [сесе] түрінде қатара келген дауыссыздың биреуі өзгеріске ушырап, иргелес дауыссыздай сеске айланады. Анығырағы, бул мысалларда [ш] сеси өзинің алдына келген я соңында келген [с] сесин толық өзіндей [ш] сесине айландырып тур; сондай-ақ [с] сеси өзинің алдында турған [з] сесин өзіндей сеске айландырады. Егер де бир сес алдында ямаса соңында қоңсылас болып келген екинши сести дәл өзіндей сеске айландырмастан, тек айырым белгилери бойынша ғана өзине усатса, бундай үнлеслик жартылай ассимиляция болады. Мәселен, [жазда], [қыста], [талға], [атқа], [сезди], [кести] сөзлерінде қатарласып келген түбир хәм қосымтаның шегарасындағы қоңсылас дауыссызлардың үнлесийі жартылай үнлесликке мысал бола алады. Себеби ол сөзлердеги қосымталардың бирде үнлиден (да, ға, ди), бирде үнсизден (та, қа, ти) басланыуы алдында келген түбирдің ақырындағы дауыссыз сестің дауыс қатнасатуғын сес (үнли, сонор, дауысly) ямаса дауыс қатнаспайтуғын сес (үнсиз) екенлигине тиккелей байланысly болады.

Дауыссызлардың толық үнлеслигине қарағанда олардың бир жақлы үнлеслиги көбирек ушырасады. Бундай үнлеслик қарақалпақ тилинде көбирек дауыстың қатнасы бойынша ушырасады. Ал сийреклеу жағдайда дауыссыз сеслер жасалыу орны бойынша да үнлесип келеди.

Дауыссызлар үнлеслиги тек дөренди сөзлердің қурылысындағы морфемалардың шегарасында ғана болып қоймастан, хәзирги қарақалпақ тилинде түбир деп саналып жүрген сөзлердің ортасында да ушырасады. Мысалы: [ешки], [ески], [кәсте], [кепшик], [тоқта] сөзлерінде еки үнсиз дауыссыз [жезде], [мезгил], [геуде], [ғарға], [домбық], [кумбыз], [қырғый] сыяқлы сөзлерде еки үнли

ямаса сонор менен үнли даўыссызлар қатар келип, даўыстың қатнасы жағынан үнлесип тур. Бірақ бундай нызамлылық мұдамы сақлана бермейди. Әсиресе сонор даўыссызлар үнли даўыссызлар менен бирге үнсиз даўыссызлар менен де қатара келе береді. Мысалы: [йески], [келте], [қамшы], [гүртик], [артық], [қартан], [ықлас], [жыртық], [кеўсен], [таңсық], [балта], [алты], [арқан] хәм т.б. Солай етип сонор даўыссызлар даўыссызларға усап үнлилер менен де үнсиз даўыссызлар менен де жумсала береді.

Жумсалыў избе-излиги алдыңғы сестің соңғы сеске ямаса соңғы сестің алдыңғы сеске тәсир етип, өз ара үнлесип келиўине байланысly морфемалардың шегарасындағы иргелес сеслер үнлеслиги еки түрли болады: илгерили тәсир хәм кейинли тәсир. Бир сөздің қурылысында ямаса сөз бенен сөздің шегарасында қоңсылас сеслердің алдыңғысының соңғысын артикуляциялық жақтан өзине усатыўы ямаса дәл өзіндей сеске айландырыўы илгерили тәсир (прогрессив ассимиляция), керисинше, соңғы сестің алдыңғы сести өзине усатыўы ямаса дәл өзіндей сеске айландырыўы кейинли тәсир (регрессив ассимиляция) болады.

Илгерили тәсирге ушырайтуғын сеслер морфеманың шегарасындағы сеслер болып, олар тийкарынан даўыстың қатнасы жағынан хәм жасалыў орны бойынша үнлесип келеди. Сөздің ақыры үнсиз даўыссызға тамамланса, оған қосылатуғын қосымта үнсиз даўыссыздан басланады. Ал сөздің ақыры даўыс қатнасыўы арқалы жасалатуғын сеслер болған үнли, сонор даўыссызлардың бирине тамамланса, онда оннан үнли ямаса сонор даўыссыздан басланған қосымта қосылады. Бундай үнлесликке қарақалпақ тилиндеги сеплик хәм бетлик жалғаўларының көп вариантларда жумсалыўы айқын мысал бола алады.

Ийелик сеплигиниң жалғаўларынан [тың], [тиң] үнсиз даўыссыз сеслерге тамамланған сөзлерге, [дың], [дин] жалғаўлары үнлилерге хәм аўызлық сонорлар болған [й], [л], [ў], [р] сеслерине тамамланған сөзлерге [ның], [ниң] жалғаўлары даўыссызларға хәм мурынлық сонорлар болған [м], [н], [ң] сеслерине тамамланған сөзлерге жалғанады. Барыс сеплигиниң жалғаўларынан [қа], [ке] үнсиз даўыссызларға тамамланған сөзлерге, [ға], [ге] жалғаўлары басқа барлық даўыссызларға хәм даўыссызларға тамамланған сөзлерге, ал [а], [е] тартымның биринши хәм екинши бетиниң жалғаўлары жалғанған сөзлерге, [на], [не] тартымның үшінши бетиниң жалғаўы жалғанған сөзлерге қосылады. Табыс сеплигиниң жалғаўларынан [ты], [ти] ақыры үнсиз даўыссызларға тамамланған сөзлерге [ды], [ди] жалғаўлары үнли даўыссызларға хәм сонорларға тамамланған сөзлерге, [ны], [ни] даўыссызларға тамамланған сөзлерге, [н] тартымның үшінши бетиниң жалғаўы жалғанған сөзлерге қосылады. Шығыс сеплигиниң жалғаўларынан [тан], [тен] ақыры үнсиз даўыссызларға, [дан], [ден] даўыссызларға, үнлилерге хәм аўызлық сонорлар болған [й], [л], [ў], [р] сеслерине тамамланған сөзлерге, [нан], [нен] мурынлық сонорлар болған [м], [н], [ң] сеслерине тамамланған сөзлерге хәм тартым жалғаўы жалғанған сөзлерге қосылады. Орын сеплигиниң жалғаўынан [та], [те] ақыры үнсиз даўыссызларға тамамланған сөзлерге [да], [де] басқа барлық сеслерге тамамланған сөзлерге жалғана береді. Мысаллар:

А. ана, анам, анасы, шаң, жем, қан,
 И. ананың, анамның, анасының, шаңның, жемнің, қанның,
 Б. анаға, анама, анасына, шаңға, жемге, қанға,
 Т. ананы, анамды, анасын, шаңды, жемди, қанды,
 Ш. анадан, анамнан, анасынан, шаңнан, жемнен, қаннан,
 О. анада, анамда, анасында, шаңда, жемде, қанда.

А. ат, тас, тай, тил, аў, қар,
 И. аттың, тастың, тайдың, тилдің, аўдың, қардың,
 Б. атқа, тасқа, тайға, тилге, аўға, қарға,
 Т. атты, тасты, тайды, тилди, аўды, қарды,
 Ш. аттан, тастан, тайдан, тилден, аўдан, қардан,
 О. атта, таста, тайда, тилде, аўда, қарда.

Атлық сөзлер бетленгенде сөздің ақыры үнсіз дауыссызларға тамамланса, биринши хәм екинши бетте үнсізлерден басланатуғын [пан], [пен], [саң], [сең] жалғаулары, үнлилерге тамамланса, биринши бетте үнли дауыссыздан басланатуғын [бан], [бен] жалғаулары, сөзлердің ақыры дауыслығы ямаса сонорларға тамамланса, биринши бетте сонордан басланатуғын [ман], [мен] жалғаулары қосылып үнлесип келеди. Сөздің ақыры үнлиге, сонорға ямаса дауыслығы тамамланса да, екинши бетте үнсізден басланған [саң], [сең] жалғаулары жалғанып, олар өз ара үнлеспейди. Сондай-ақ [с], [ш] сеслеринен басланған басқа қосымталар да өзлеринің алдында келген сеслер менен дауыстың қатнасы бойынша үнлеспейди.

Мысалы:

I. б. көппен, азбан, саўман, шопанман, ермен, суўшыман;
 II. б. көпсең, азсаң, саўсаң, шопансаң, ерсең, суўшысаң;
 III. б. көп, аз, саў, шопан, ер, суўшы.

Фейил сөзлер бетлегенде сөздің ақыры үнсіз дауыссызға тамамланса, үнсізден басланған [тым], [тим], [тың], [тиң], [ты], [ти] жалғаулары жалғанады: үнли, сонор хәм дауыслығы тамамланған сөзге үнлиден басланған [дым], [дим], [дың], [диң], [ды], [ди] жалғаулары жалғанады. Мысалы:

I. б. таптым, естим, жаздым, алдым, таңдым, басладым;
 II. б. таптың, естиң, жаздың, алдың, таңдың, басладың;
 III. б. тапты, ести, жазды, алды, таңды, баслады.

Көплеген сөз жасаушы, сөз түрлендириуши суффикслер жалғанатуғын сөзинің соңындағы сеси менен, сондай-ақ көмекши сөзлер дизбеклесип келетуғын сөзинің соңындағы сеси менен хәм сөз дизбегіндеги сөзлердің шегарасындағы қоңсылас сеслер өз ара бир-бири менен үнлесип келеди.

Сөздің соңындағы сестің оған қосылатуғын суффикстің басындағы қоңсылас сести дауыстың қатнасы жағынан өзине усатып, үнлесип келиуине бир неше фактлер келтиремиз: [ма], [ме], [ба], [бе], [па], [пе] формалары атлық жасаушы суффикс хызметінде жумсалғанда ямаса фейилдің болымсыз түрин

жасағанда, қосылатуғын сөзинің соңғы сесине қарай бирде [ма], [ме], бирде [ба], [бе] хәм т.б. түрінде жалғанады: [ма], [ме]-даўысшыларға хәм аўызлық сонорларға, [ба], [бе]-үнлилерге хәм мурынлық сонорларға, [па], [пе] үнсизлерге тамаланған сөзлерге қосылады. Мысалы: [салма], [сүзбе], [таңба], [ысытпа], [бирлеспе] сыяқлы сөзлер атлық ямаса фэйил хызметинде жумсалғанда, аталған қосымталар қосылатуғын сөзинің соңғы сесине бағынып үнлеседи; [қы], [ки], [ғы], [ги]; [қыш], [киш], [ғыш], [гиш] атлық хәм келбетлик жасаўшы суффикслер хызметинде жумсалғанда үнсиз сеслерге тамамланған сөзге үнсизден басланған [қы], [ки], [қыш], [киш], басқа сеслерге тамамланған сөзлерге үнлиден басланған [ғыш], [гиш], [ғы], [ги] формалары қосылады. Мысалы: [ашытқы], [түрткү], [керги], [гүзгү], [азаңғы], [алдыңғы], [артқы], [тергиш], [алғыш], [сезгиш], [санағыш] хәм т.б; [мақ], [мек], [бақ], [бек], [пақ], [пек] атлық хәм хәрекет аты фэйилин жасаўшы аффикслеринің [пақ], [пек] формасы үнсиз даўыссызларға тамамланған сөзлерге қосылады; [бақ], [бек] үнлилерге хәм мурынлық сонорларға тамамланған сөзлерге қосылады; [мақ], [мек] аўызлық сонорлар хәм даўысшыларға тамамланған сөзлерге қосылады. Мысалы: [батпақ], [тоқпақ], [қақпақ], [дизбек], [куймақ], [сырмақ], [илмек], [қармақ], [айтпақ], [түртпек], [қазбақ], [сезбек], [тоңбақ], [көмпек], [сақланбақ], [жаймақ], [тапсырмақ], [алмақ], [ислемек], [жаўмақ] хәм т.б.; [дай], [дей], [тай], [тей], [ғыр], [гир], [қыр], [кир] сыяқлы келбетликтің суффикслери де қосылатуғын сөзинің соңғы сесине қарай, яғный соңғы сеси үнсиз болса үнсизден басланатуғын [тай], [тей], [қыр], [кир] ал басқа сеслер болса [дай], [дей], [ғыр], [гир] формалары қосылады. Мысалы: полаттай, местей, ушқыр, өткир, маладай, муздай, күндей, өзіндей, сезгир, кескир. алғыр, ушқыр т.б.

Жоқарыда келтирилген сөзлерде илгерили тәсир даўыстың қатнасы бойынша болса, соның менен бирге түбир менен қосымтаның шегарасында ямаса түбирдің ортасында сеслер жасалыў орны бойынша да илгерили тәсирге ушырап үнлеседи. Буған төмендеги фактлер дәлийил бола алады: [са], [се] аффикслери [ш] сесине тамамланған сөзге қосылса, олар [ша], [ше] болып айтылады. Мысалы: [ашша], [ушша], [кешше]-айтылыўы; ашса, ушса, қашса, кешсе - жазылыўы.

Еринлик [ў] даўыссызының тәсиринен оның соңында келген [ы], [и], [е] езиўлик даўысшылары сәйкес еринлик болып айтылады. Мысалы: [қаўун], [саўун], [тәўүр], [сәўүр], [дәўот], [геўөк] - айтылыўы; қаўын, саўын, тәўир, сәўир, дәўлет, геўек-жазылыўы.

Жоқарыдағы мысалларда [с] сесинің [ш] болып айтылыўы, [ы], [и], [е] сеслеринің [ў] еринлигинің тәсиринен сәйкес [у], [ү], [о] болып айтылыўы жасалыў орны бойынша үнлесиў болады. Даўыстың қатнасы бойынша [с], [ш] сеслеринің екеўи де үнсиз даўыссызлар, ал [ў], [ы], [и], [е] сеслеринің хәммесин айтқанда даўыс қатнасады.

Сондай-ақ [менен], [бенен], [пенен]; [да], [де], [та], [те]; [ма], [ме], [ба], [бе], [па], [пе] көмекши сөзлеринің дәслепки сесинің хәр түрли болыўы даўыссызлар үнлеслигине байланыслы. үнсиз даўыссыз сеске тамамланған сөзге үнсизден басланатуғын варианты, ал қалған сеслерге тамамланған сөзлерге

үнли хәм сонорлардан басланған вариантлары дизбеклеседи. Мысалы: *ат пенен, ат та, ат па, қыз бенен, қыз да, қыз ба, төри менен, төри де, төри ме, жер менен, жер де, жер ме, ай менен, ай да, ай ма* хәм т.б.

Сөз дизбегиниң компонентлериниң шегарасында турған сеслер өз ара үнлесип келеди. Анығырақ айтқанда, сөз дизбегиниң биринши сыңары үнли, сонор ямаса даўыслыға тамамланса, екинши сыңарының басында келген үнсиз [к/к] фонемасы сәйкес үнли [ғ/г] фонемасына айланып айтылады. Мысалы: алағашар (ала қашар), ақпағулақ (ақпа қулақ), тезгүнде (тез күнде), жерғабысыў (жер қабысыў), алағанат (ала қанат) хәм т.б. Бундай сөз дизбеклериндеги сөзлердиң әдеттеги сеслик қурылысы толық сақланып, бөлек жазылады.

Жоқарыда келтирилген мысаллардан көрингениңдей илгерили тәсир даўыс шымылдығының қатнасына байланыслы болады. Даўыс шымылдығы қатнаспайтуғын сеслер (үнсизлер) үнсиз даўыссызлар менен, даўыс шымылдығының қатнасыўы арқалы жасалатуғын сеслер (даўыслы, сонор, үнли даўыссызлар) даўыслы, сонор ямаса үнли даўыссызлар менен тиркесип келип, олар өз ара үнлеседи. Сондай-ақ гейпара сеслер жасалыў орны бойынша да илгерили тәсирге ушырайды.

Сөздиң қурылысында ямаса сөз бенен сөздиң шегарасында қоңсылас сеслердиң соңғысының алдыңғысын артикуляциялық жақтан қандай да бир белгиси жағынан өзине усатыўын ямаса дәл өзиндей сеске айландырыўын кейинли тәсир деп атаймыз. Сеслердиң бундай кейинли тәсири регрессив ассимиляция деп те айтылады.¹ Регрессивлик ассимиляция прогрессивлик ассимиляцияға салыстырғанда көпшилик түркий тиллерде, соның ишинде қарақалпақ тилинде де, қатаң турақлылыққа ийе емес хәм кемирек ушырасатуғынлығы белгили.²

Соңғы сес алдыңғы сести даўыстың қатнасы жағынан (даўыс қатнаспайтуғын сес, даўыс қатнаспайтуғын сес), жасалыў орны жағынан өзине усатыўы мүмкин. Даўыстың қатнасы жағынан сеслердиң кейинли тәсирге ушыраўына төмендеги фактлерди келтиремиз.

:нсиз даўыссыз [к/к] фонемасына тамамланған сөзлерге даўыслыдан басланған қосымта қосылса, оның жуўан реңки болған [к] даўыслының ыңғайына көнип, үнли [ғ/г] фонемасының жуўан [ғ] реңкине, үнсиз жиңишке реңки болған [к] үнли жиңишке [г] реңкине айналады. Мысалы: [жақ] - [жағы], [балық] - [балығы], [шөрок] - [шөрөгү], [жүрөк] - [жүрөгү], [шелек] - [шелеги], [ақ] - [ағыс], [жақ] - [жаға], [йек] - [йегиз] хәм т.б.

Бирақ [к/к] фонемасы сонор даўыссызлар менен бирге дизбеклескен ҳалда түбир сөздиң ақырында келсе, оған даўыслы сестен басланған қосымта қосылған менен жоқарыдағыдай болып, үнли [ғ/г] фонемасына айланбайды. Мысалы: [халық] - [халқы], [көрк] - [көрки], [бөрк] - [бөрки], [даңқ] - [даңқы], [сарқ] - [сарқыл], [гүңк] - [гүңкил], [қырқ] - [қырқыс] хәм т.б. Сондай-ақ [т], [с], [ш] үнсизлери де бул қәде тийкарында үнлилерге айланбайды. Мысалы: [ат]-

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка, М.-Л., 1956, 39-б; Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков, 105-б.

² Сонда.

[аты], [тас]- [тасы], [шаш]- [шашы] болып, олар өзгериссиз жумсалады. Үнсіз [п] сесине тамамланған сөзге дауыссыздан басланған қосымта қосылса, [п] сесі үнлі [б] сесине айналады, ал [п] сесине тамамланған сөзге [йп], [ип] суффикслери жалғанса, онда [п] сесі сонор [ў] сесине айналады. Мысалы: [қап] - [қабы], [сап] - [сабы], [жип] - [жиби], [сеп] - [себи], [жап] - [жабыс] хәм т.б. Бирақ [желпи], [гүрпүлди], [серпил] усаған сөзлерде [п] сесі дауыссыз сестің тәсири нәтийжесінде үнлі [б] сесине айланбайды. Буйрық фейиллердің ақырында келген [п] сесі сөйлеў тилинде [ў] менен алмасып та айтыла береді. Мысалы: [тап]-[таў], [сеп]-[сеў], [шап]- [шаў], [қап]- [қаў], [теп]- [теў]. Әдебий тилдің стильлик өзгешелигине қарай бул сөзлердің бирде алдыңғылары, бирде соңғылары жумсалыўы мүмкін. Мәселен, *оқ жаўдырды (жаптырды емес), ат шаптырым (шаўдырым емес), тепкиле (теўкиле емес), ийт қапқан (гейде қаўған), қаўып (қапып емес), жаўын жаўды (гейде жапты) т.б.*

Үнлі [з] сесине тамамланған сөзге үнсіз [с] сесинен басланған қосымта қосылса, [з] үнлі дауыссызы [с] ға айланып айтылады. Мысалы: [ассын], [жассын], [бессин], [касса], [дүссүн], [дуссуз], [биссиз] т.б. Булар азсын, жазсын, т.б. түрінде түбири толық сақланып жазылады.

Жоқарыдағы сеслердің үнлеслиги сөз ишинде түбир менен қосымталардың арасында болса, онда үнлеслик сөз дизбегіндеги сөзлердің шегаралас сеслери ортасында да болады. Мәселен, *ақ ат, көп ўақыт, көп ўақыт, көп нәрсе, көп адам, көп жер, көк жапырақ сыяқлы сөз* дизбеклери аўызша сөйлеўде *ағ ат, көб ўақыт, көб нәрсе, көб адам, көб жер, көг жапырақ* болып, алдыңғы сөздің ақырындағы үнсіз [к/к], [п] соңғы сөздің басындағы сеслердің тәсиринен сәйкес үнлі [ғ/г], [б] фонемаларына айланып, орын алмасады. Ал шек хәм ара сөзлеринен қәлиплескен шегара сөзінде үнсіз к реңки үнлі г реңки менен алмасады хәм солай жазылады. Бирақ *сарп етилди, гүрп етти, шарп етти, қырқ адам, бөрк алды, даңқ әкелди* сыяқлы сөз дизбеклерінде [қ], [х], [п] сеслери үнлилерге айланып *сарб етилди, гүрб етти, қырғ адам* т.б. түрінде айтылмайды. *Көз сал, тез соқ, жүз сом* сыяқлы сөз дизбеклери көс сал, тес соқ, жүс сом түрінде сөздің басындағы үнсіз [с] сесинің тәсири менен алдыңғы сөздің ақырындағы үнлі [з] сесі үнсіз [с] ға айланып айтылады. Жазыўда булар есапқа алынбайды.

Жасалыў орны жағынан сеслердің кейинли тәсирге ушырап үнлесиўине төмендеги мысалларды келтириўге болады.

Тил алды [н] сесине тамамланған сөзге еринлик [б] сесинен басланған қосымта қосылса, [н] сесі еринлик [м] сесине айланып айтылады. Мысалы: [жанбас]- [жамбас], [жанбаў]- [жамбаў], [нанбай]- [намбай], [қанбады]- [камбады], [тынба]- [тымба], [минбер]- [мимбер], [нанба]- [намба] хәм т.б. Жазыўда н сақланып жазылады. Хәзирги қарақалпақ тилинде түбир сөз деп саналатуғын [гүмбез], [сүмбил], [жумбақ] сыяқлы сөзлерде қатар келген еки еринлик дауыссыз (м, б) өз ара үнлеседи. Бул сыяқлы сөзлердеги [м] еринлик сесинің жумса-

лыўы кейинги тәсирдиң (б сесиниң) себебинен екенин бираз тюркологлар тастыйықлайды.¹

Сөздиң ақыры [н] сесине тамамланып, оған [л] сесинен басланған қосымта қосылса, [н] сеси [л] ға айланып айтылады. Мысалы: жанлық-жаллық, санлық-санлық, күнликши-күлликши, ханлық-халлық, жәнлик-жәллик т.б.

Тил алды [н] сесине тамамланған сөзге кишкене тиллик - тил арты [к/к], [ғ/г] сеслеринен басланған қосымта қосылса, [н] сеси кишкене тиллик [ң] сесине айланып айтылады. Мысалы: [жонқа]- [жоңқа], [мингес]- [миңгес], [сәнге]- [сәңге], [тонға]- [тоңға], [қонған]- [қоңған] хәм т.б. Бул сөзлерде [н] сақланып жазылады. Сондай-ақ [мәңги], [маңғыт], [ўөңге], [гүңгүрт] хәм т.б. сөзлердеги [ң] сесиниң жумсалыўы да кейинли тәсирдиң нәтийжесинде болса керек; [жаңқа], [маңқа], [мөңкө], [ўөңкойг] сыяқлы сөзлерде қатара қабатласып келген еки даўыссыз сес даўыстың қатнасына қарай үнлеспеген менен олар жасалыў орны жағынан үнлеседи.

Бир тосқынлықлы [с], [з] сеслерине тамамланған сөзге еки тосқынлықлы [ш] сесинен басланған қосымта қосылса, [с], [з] сеслери [ш] сесине айланып айтылады. Мысалы: [басшы]- [башшы], [қосшы]- [қошшы], [исшең]- [ишшең], [қушшу]- [қушшу], [изшең]- [ишшең] хәм т.б. Бул мысалларда [з] сеси [ш] ға айланыпта айтылыў арқалы жасалыў орны жағынан үнлесиў менен бирге даўыстың қатнасы жағынан да үнлесип тур: [з] үнлиси [ш] усап үнсизге айланады. Жазыўда с, з хәриплери сақланып жазылады. Қоспа сөздиң ямаса сөз дизбегиниң қурылысындағы соңғы сөздиң басында [к/к], [ғ/г] фонемалары келсе, алдыңғы сөздиң ақырында келген [н] сеси [ң] сесине айланады; соңғы сөздиң басында [б] сеси келсе, алдыңғы сөздиң ақырындағы [н] сеси [м] сесине айланады; соңғы сөздиң басында [ж] сеси келсе, алдыңғы сөздиң ақырындағы келген [с] сеси [ш] сесине, [з] сеси [ж] сесине айланады; соңғы сөздиң басында [ш] сеси келсе, алдыңғы сөздиң ақырында келген [з] сеси [ш] сесине айланып айтылады. Бирақ хәзирги қарақалпақ тилиниң жазыўында булар есапқа алынбайды.

§ 42. Диссимиляция қубылысы

Сөзлердеги сингармонизм қубылысы бойынша усас емес сеслер өз ара усас ямаса бирдей сеслерге айланса, керисинше сеслердиң диссимиляция қубылысы бойынша усас ямаса бирдей болған еки сестиниң биреўи белгили дәрежеде өзгериске ушырап, өз ара усамайтуғын сеслерге айланады. Солай етип артикуляциялық жақтан бирдей ямаса усас болған еки сестиниң хәр қыйлы сеслерге ямаса аз дәрежеде усас болған еки сеске айланыўы диссимиляция¹ қубылысы делинеди.

¹ Севортян Э.В. Фонетика турецкого литературного языка. М. 1955, 52-б. Усындай еринлик ассимиляция бир қанша түркий тиллерде ушырасады. Қараңыз: РеРешетов В.В. Узбекский язык I бөлим. Ташкент, 1959, 299-б; Кеңесбаев, Муўсабаев. Қазирги қазақ тили. Лексика. Фонетика. Алма-ата, 1962-298-б.

¹ **Диссимиляция** - латынша *dissimilatio* «усамаў», сәйкелеспеў деген мәнини билдиреди.

Диссимиляция кубылысы басқа түркий тиллердеги сыяқлы қарақалпақ тилинде жүдә көп таралмаған. Қоңсылас болып келген сеслер ортасында хәм тиккелей қоңсы болып келмей, араларында басқа сеслер жумсалған қоңсылас буўынлардағы сеслер ортасында диссимиляция кубылысы болыўы мүмкин; сондай-ақ сеслердиң өз ара уаслығын жоғалтыўы прогрессивлик хәм регрессивлик диссимиляция түринде болыўы мүмкин. Қоңсылас сеслердиң өз ара уаслығын жойтылыўын контактлы¹ диссимиляция деп, ал араларында басқа сеслер жумсалған қоңсылас буўынлардағы сеслердиң өз ара уаслығын жойылтыўын дистактлы² диссимиляция деп атайды.

Қоңсылас сеслердиң өз ара уаслығын жойылтыўына, яғный контактлы диссимиляцияға төмендеги фактлерди келтириў мүмкин:

1. Даўыстың қатнасы бойынша гейпара қоңсылас сеслер өз үнлеслигин жоғалтып айтылады. Мысалы: кетпен, батпан, душпан, тәрептар, өйткени сыяқлы сөзлердиң сөйлеў тилинде кетбен (кетмен), батбан (батман), душпан (душман), тәрепдар, өйтгени болып айтылыўы прогрессивлик диссимиляция болады. Өйткени қатар келген үнсиз даўыссызлардың соңғысы үнлиге (ямаса сонорға) айланып тур.

2. Аўыз ямаса мурын бослығының резонатор хызметин атқарыўы бойынша гейпара қоңсылас сеслер өз үнлеслигин жоғалтады. Мысалы: таңнай-таңлай, маңнай-маңлай, миннет-миндет, каммағал-кәмбағал сөзлеринде қатар келген еки мурынлық даўыссызлардың соңғысының өзгериўи менен прогрессивлик диссимиляция кубылысы пайда болып тур.

3. Жасалыў орны бойынша айырым қоңсылас сеслер өз ара уаслығын жоғалтыўы мүмкин. Мысалы: трамвай -транвай, бомба-бонба, гүмбез-гүнбез, қамба-қанба (ылай мәнисинде), танбады (тамшыламаў мәнисинде), Алламбергген - Алланбергген, т.б. Бул мысалларда қатар келген м хәм мб еринлик сеслердиң дәслепки (м сеси) тил алды н сесине айланып айтылып, регрессивлик диссимиляцияны пайда етеди.

4. Сондай-ақ табыс сеплигиниң сонор даўыссыздан басланған ны, ни жалғаўлары бир қатар түркий тиллерде алдында келетуғын сонор даўыссызлар менен үнлесип, прогрессивлик ассимиляция нызамы бойынша (қаўынны, аўылны, әлемни түринде) жумсалатуғын болса; қарақалпақ, қазақ, қырғыз тилинде олар (ны, ни) үнли даўыссыздан басланып, ды, ди түринде жумсалады.³ Мысалы: қаўынды, аўылды, әлемди т.б. Бул мысаллардағы сонор менен үнли даўыссызлардың қатар келиўи прогрессивлик ассимиляция болыў менен бирге басқа бираз тиллердеги сонордан басланатуғын (ны, ни) қосымталардың қарақалпақ тилинде үнлиден басланатуғын (ды, ди) болып жумсалыўы регрессивлик диссимиляцияның нәтийжеси болыўы керек.

¹ **Контактлы** - латынша *sontaktus* – «тийип турған» деген мәниде. 22-301

² **Дистактлы** - латынша *distastus* – «ажырасып турған» деген мәниде.

³ К.Аханов. Тіл білімінің негіздері, Алма-ата, 1963, 318-б.

Түрк тилинде айырым фонетикалык жагдайларда с (ч), дж аффрикатларының алдыңғы жабысыңқы т, д элементлери түсирилип, жуўысыңқы ш (ш), ж сеслерине айланыўын диссимиляция кубылысы деп санайды.

Мысалы: гесмек, гасты, усқын сөзлериниң гешмек, қашты, ушқун болып айтылыўы с сесиниң диссимиляцияға ушыраўы болады; едждат (ата-бабалар), тедждит (жаңалаў), еджнас (туқым, сорт) сөзлериниң еджат, тәждит ежнас болып айтылыўы түрк тилинде дж аффрикатының диссимиляцияға ушыраўы болады.¹

Өзбек хәм басқа да бир қанша тиллерде кести, қасты, усқун сыяқлы сөзлерде жабысыңқы даўыссызлардың алдында жумсалып турған аффрикат с (ч) сесиниң қарақалпақ тилинде ш (ш) сеси менен алмасып қолланыўының өзи де (қарақалпақ тилинде) қашты, кешти, ушқын (регрессивлик диссимиляция менен байланысly фонетикалык кубылыс болып саналады.

Қоңсылас емес сеслердиң усаслығының жоғалыўына, яғный дистактылы диссимиляцияға орыс тилинен кирген коридор сөзиниң колидор болып айтылыўы (алдыңғы р сесиниң л сесине айланыўы), (латынша фебруариус) сөзиниң феврал болып (соңғы р сесиниң л сесине айланыўы) қәлиплесиўи мысал бола алады. Сондай-ақ ески орыс тилиндеги велблюд усундай диссимиляцияның нәтийжесинде верблюд болып қәлиплескен.² Алдыңғы л сеси соңғы л сесинен қашықласып, р сесине айланған.

Сөз қурылысындағы айырым сеслик кубылыслар

§ 43. Редукция кубылысы

Айырым фонетикалык жагдайларда сеслердиң артикуляциялык жақтан әдеттегисинен қысқа хәм хәлсиреп айтылыўы редукция³ кубылысы делинеди. Қарақалпақ тилинде көбирек созымлылығы бойынша редукцияға ушырайды.

Редукция тийкарынан даўыссызларға тән кубылыс. Даўыссыз сеслерде созымлылығы жағынан барлық фонетикалык жагдайларда бир қыйлы бола бермейди. Олар гейпара фонетикалык жагдайларда хәдден тыс қысқа айтылыўы мүмкин.⁴

Бирдей фонетикалык жагдайларда хәр қыйлы сеслердиң орташа созымлылығы теңдей болмайды. Мәселен, ашық даўысly сөзлер бирдей фонетикалык жагдайларда қысық даўысlyлардан бир қанша созымлы болады. Сондай-ақ ашық даўысlyларды өз ара, қысық даўысlyларды өз ара салыстырғанда, олардың да теңдей созымлылыққа ийе емеслигин көрийге болады.⁵

¹ Э.В.Севортян, Фонетика турецкого литературного языка. М. 1955, 53 б.

² А.А. Рефоматский. Введение в языкознание. М., 1967, 202 б.

³ **Редукция** - латынша *reductio* – «қысқартыў» деген мәни аңлатады.

⁴ Қарақалпақ тилиниң даўыссыз сеслериниң редукциясы еле изертленбей атыр. Сонлықтан тек даўысlyлар редукциясын айтыў менен шекленемиз.

⁵ Даўысly сеслердиң созымлылығы жөнинде қараңыз: А.Даулетов Длительность гласных в однсложных словах каракалпакского языка, «Вестник ККФАН УзССР», 1970, №3, 57-бет.

Даўыслы сеслер пәтсиз буўынларда келгенде көбирек редуцияға ушырайды. Даўыссызлардың редуцияға ушырауына яғный созымлылығының қысқаруына қоңсылас даўыссыз сеслер, буўынның сыпаты, даўыслы сестин сөздин қайсы жеринде (басында, ортасында, ақырында) ушырасуы тәсир етеди. Әсиресе, қысық даўыслылар болған ы, и, у, ү сеслери созымлылығы жағынан қысқа айтылуы хәм хәр қыйлы фонетикалық жағдайлардың себебинен көбирек редуцияға ушырауына ең қолайлы жағдай олардың пәтсиз буўында келиуі болады. Мысалы: тын-тыныш, қыс-қыслау, бир-бири, түн-түнек сыяқлы жубайлас сөзлердин алдыңғы бир буўынлысындағы пәтли даўыслының созымлылығы менен салыстырғанда соңғы еки буўынлы сөзиниң биринши буўынындағы пәтсиз даўыссыз әдеуир қысқарып редуцияға ушырайды.

Даўыслы сеслердин редуцияға ушырауына қоңсылас сеслердин сыпаты да (үнсиз, жабысыңқы болып келиуі) себепши болады. Мысалы, үнли жабысыңқы з, ж сеслериниң алдында даўыслылар созымлы айтылса, ал үнсиз жабысыңқы п, т, к, қ сеслериниң алдында қысқарып, редуцияға ушырайды. Салыстырыңыз: қыз-қыт, сыз-сық, диз-дик, буз-бук, дүз-дүк, жүз-жүк т.б. Даўыслылардың редуцияға ушырауына олардың сөз ортасында келиуі, қамау буўында келиуі де себепши болады. Мысалы: ис-тис-тиси, из-биз-бизи, ықтық-тықты сөзлериниң ишинде тис, биз, тық сөзлериндеги даўыссызлар сөздин басындағы хәм ақырындағысына салыстырғанда қысқа айтылады; еки буўынлы сөзлердеги пәтсиз даўыслы бәринен де қысқа айтылады; ал соңындағы пәтли даўыслы созымлы айтылады.

Даўыслылардың редуцияға ушырауына сөздеги сеслердин санының көбейуі, буўын санының көбейуі, қоңсылас буўындағы жумсалатуғын даўыслының ашық даўыслы сес болуы хәм т.б. фонетикалық жағдайлар да себепши болады.¹

Сондай-ақ сеслердин редуцияға ушырауына сөйлеу тезлиги де тәсир етеди. Қаншелли жылдам сөйленсе, сеслер соншелли қысқа айтылып, көбирек редуцияға ушырайды. Сеслерди қысқартушы бир неше факт бирликте келсе, сеслер көбирек редуцияға ушырауы мүмкин. Мысалы: питкер, қутқар, күтсин сыяқлы сөзлерде биринши буўындағы даўыслы сеслердин редуцияға ушырауына бир неше факт себепши болып тур. Атап айтқанда, биринши буўынның пәтсиз болуы, даўыслының қамау буўында келиуі, жабысыңқы үнсиз даўыссызлардың қоршауында туруы себепши болады.

§44. Элизия қубылысы

Айырым фонетикалық жағдайларда сеслердин түсип қалуы қубылысы элизия делинеди.² Сеслердин түсип қалуы редуция қубылысы менен де байланысly болады. Редуцияға ушыраған сеслер уақыттың өтиуі менен түсип

¹ Б.Қалиев. Қарақалпақ тилиндеги даўысты дыбыс редуциясы туралы. «Известия АН КазССР», серия общественная №1, 1967.

² Элизия - латынша elisio – «түсип қалуы» деген мәни билдиреди.

қалыуы мүмкін. Дауыссыз сеслер қандай фонетикалық жағдайда редукцияға ұшыраған болса, тийкарынан сондай фонетикалық жағдайларда элизияға ұшырауы мүмкін. Дауыссыз сеслер элизияға ұшырағандағыдай фонетикалық жағдайда болуы менен бирге (пәтсиз буында келиуі, жабысыңқы үнсизлердин аралығында келиуі т.б.) оған қосымша фонетикалық жағдайлар да тәсир етеди. Мысалы, түбир сөзге дауыссыздан басланған қосымта қосылғанда, түбирдин ақырындағы жабық буындағы соңғы дауыссыз сес жаңадан қосылған аффикске қарай өтеди де, түбирдеги буын ашық буынға айланады. Халық, аўыз, мурын, қарын, кеуил, қәйин усаған атлық сөзлерге дауыссыз сестен басланатуғын тартым жалғауы жалғанса, түбирдин соңғы буынындағы пәтли дауыссызлар енди ашық буында пәтсиз жағдайда қалады. Нәтийжеде халқы, аўзы, мурны, қарны, кеули қәйним болып, ортаңғы буындағы дауыссыз сес түсип қалады.

Бирақ усы типтеги барлық сөзлерде пәтли буынның алдындағы пәтсиз буындағы дауыссыз сеслер мудамы түсип қала бермейди. Керисинше, қулыны, жулыны, қауыны, келини, ьбилими усаған көпшилик атлық сөзлерде ортаңғы дауыссыз сеслер әуелги мысаллардағы сыяқлы фонетикалық жағдайда турғанына қарамастан хеш түсип қалмай айтылады хәм жазыуда олар сақланып жазылады.

Айырым сестин, сеслер дизбегиниң түсип қалыу қубылысы қарапайым сөйлеу тилинде жийи ұшырасады. Әдебий тилде жумсалатуғын балалар, қарыйдар, алған, келген, салған, алыпты, салыпты, келипти, қалыпты усаған сөзлер қарапайым сөйлеу тилинде баллар, қардар, аған, саған, кеген, апты, сапты, кепти, қапты түринде айтыла береді. Айырым сөз дизбеклериниң дәслепки сыңарының соңғы сеси сөйлеу тилинде түсирилип, олар пүтин бир сөз түринде айтылады. Мысалы: қарат, сарат, баралады, келалады, алтай, екқолап, усйер, ояқ, соғүни т.б. Әдебий тилде олар сөз дизбегі түринде айтылады хәм жазыуда формалары толық сақланып, қара ат, сары ат, бара алады, келе алады, алты ай, еки қолап, усы жерде, ол жақ, бул жақ, сол күни түринде жазылады.

Бул, ол, сол алмасықларына ийелик, барыс, табыс сепликлериниң жалғаулары қосылғанда соңындағы л сесиниң түсирилип, буның, соның, оның, буған, соған, оған, буны, соны, оны түринде айтылыуы хәм жазылыуы да элизиялық қубылыс болады.

Келтирилген мысаллардан көрингениңдей-ақ элизия қубылысы дауыссызларға тән болып қалмастан, дауыссызларда да ұшырасады екен.

§45. Эпентеза қубылысы

Сөздин басында еки дауыссыздың аралығына дауыссызлар үнлеслигине сәйкес қысық ы, и, у, ү сеслериниң биреуиниң қосылып айтылыуы эпентеза¹ қубылысы делинеди. Мысалы, план, пленум, трамвай, трактор, кроват, группа, брус, клуб, бюджет сыяқлы сөзлер пылан, пыленум, тырамвай, тырактор, кырават, гуруппа, бурус, кулуб, бюджет түринде эпентезалық дауыссыз менен ай-

¹ Эпентеза - грекше epenthesis - «қосып қойыу» дегенди аңлатады.

тылады. Бундай болып дауыссыз сестің қосылыуы сөз басында еки дауыссыздың қатарына дизбеклесип, қабатласып келиуін сапластырыуға бағларланады. Сөз басында бир неше дауыссыз сестің қатара келиуі қарақалпақ тили ушын, улыуа түркий тиллер ушын тән жағдай емес. Сонлықтан орыс тил арқалы қарақалпақ тилине кирип келген сөзлердің басында қатара келген дауыссыз сеслердің аралығына эпентезалық дауыссызлар қосылып айтылады. Бирақ бул жазыуда есапқа алынбайды.

Сондай-ақ сөздің ақырындағы дауыссызлар дизбегинің аралығында дауыссыз сестің қосылып айтылуы да эпентезалық қубылыс делинеди. Мысалы, метр, литр, шифр, китл усаған орыс тили арқалы кирген сөзлер метир, литир, шийфир, кийтил түрінде еки бууынлы болып айтылады. Ертеден қолланылып жүрген гүрш, бурш, ғулп, мүлк, терс сыяқлы түркиликли сөзлер гүриш, бурыш, ғулып, мүлик, терис түрінде де айтылады хәм хәзирги имла кәделери бойынша олардағы дауыссызлар сақланып жазылады. Қарақалпақ тилинің түпкиликли сөзлеринің хәм араб, парсы тиллеринен кирген сөзлердің ақырында сонорлар менен үнсиз дауыссызлар қатарласып келе береді. Мысалы: кант, жент, гилт, сарп, тарс, гүрс, жалт т.б. Бул сөзлердеги қатара келген дауыссызлардың арасына эпентезалық дауыссыз сес қосылмайды.

§ 46. Протеза қубылысы

Эпентеза қубылысы бойынша сөздің ишинде қатара келген дауыссыз сеслердің арасына дауыссыз сес қосылып айтылатуғын болса, ал **протеза**¹ қубылысы бойынша сөздің басында дауыссыз сестің алдына дауыссыз сес қосылып айтылады. Мысалы: рай, рас, рет, рең, рәхәт, рәушан т.б. сыяқлы сөзлер ырай, ырас, ирет, ирең, ирәхәт, ыраушан түрінде алдыңғы бууынның жууан-жиңишкелигине қарай жууан ы ямаса жиңишке и дауыссыз сес қосылып айтылады; роман, рота, руда, рухсат, рухланыу сыяқлы сөзлерден биринши бууынында еринлик сеслер келгенликтен сөздің басына у сеси қосылып, уроман, урота т.б. түрінде айтылады. Орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден кирген радио, ракета, реформа, т.б. көп ғана сөзлер ырадио, ыракета, ыреформа түрінде сөз басында дауыссыз сестің қосылуы арқалы айтылады. Солай етип жоқарыдағы мысаллардан көргенимиздей, р сесинен басланған сөзлер протезалық дауыссызлардың қосылуы арқалы айтылады.

Орыс тили арқалы кирип келген дауыссызлар дизбегинен басланатуғын стол, стакан, справка, шкаф, скелет, штраф сыяқлы сөзлерге де протезалық дауыссызлар қосылып, устол, ыстакан, ышкаф, ысправка, искелет, ыштраф (ыштариф) түрінде айтылады. Бирақ бул сыяқлы қатара дизбеклесип келген бир неше дауыссызлардың алдына (хәм ақырына) дауыссыз сестің қосылуының себеби бир бууынның ишинде бир неше дауыссызлардың қабатласып, дизбеклесип келиуінің қарақалпақ тили ушын тән жағдай емеслигинен болыуы керек. Дауыссыз сеслердің қосылуы менен бууынның қубылысы өзге-

¹ Протеза - грекше protesis – «өзгертип қойыу».

реди: справка сөзи ыс-пы-рав-ка, стол сөзи ус-тол түрінде бууынға бөлиніп айтылады; қабатласып келген дауыссызлар бір бууынның құрамынан енді хәр түрлі бууынның құрамына өтеді. Нәтижеде бууынның құрамында бір неше дауыссыз сестің қабатласып келиуіне жол қойылмайды.

§ 47. Эпитеза қубылысы

Сөздің ақырына айырым сеслердің қосылып айтылуы **эпитеза**¹ қубылысы делинеді. Көпшилік жағдайда қабатласып келген екі дауыссызға тамамланған орыс тилинен кирген сөзлердің ақырына дауыссыз сес қосылып айтылады. Мысалы: бланк, банк, киоск, танк, диск усаған сөзлер бланка, банка, киоска, танка, диска түрінде ямаса бланки, танки, танки, диски түрінде олардың соңына дауыссыз сес қосылуы арқалы айтылады. Сондай-ақ Омск, Минск, Курск сыяқлы сөзлердің Омский, Курский, Минский түрінде айтылуы да эпитеза қубылысы болып саналады. Бундай эпитезалық қубылыстар орыс тилинен кирген сөзлерге тән болады.

§ 48. Метатеза қубылысы

Сөздің құрылысындағы гейпара сеслердің орын алмасып айтылуы тил билиминде метатеза² қубылысы делинеді. Қарақалпақ тилинде сеслердің орын алмасыуы мына сыяқлы сөзлерде ушырасады: қыйланыу-қыйналыу, айланыу-айналыу, аұхал-ахұал, өкпе-өпке, сақпан-сапқан, қақпан-қапқан, кепкир-кекпир, түпкир-түкпир, себгир-сегбир т.б. Сондай-ақ тамға-таңба, жамғыр-жаңбыр сөзлеріндегі сеслердің алмасыуы да метатеза қубылысы болады. Жоқарыда келтирилген жубайлас сөзлердің алдыңғылары тилимизде көбірек жумсалады. Сонлықтан олар әдебий тилде норма ретінде қабыл етилиуі керек. Ал соңғылары қарапайым сөйлеу тилинде жумсала бериуі мүмкин.

Бууын

§ 49. Бууынның жасалуы

Сөйлеу уақтында сөйлеу ағымы тәбийий түрде бууындарға бөлиніп айтылады. Сөйлеу ағымын пайда етиудің дереги болған хауа ағымы жүдә аз уақытқа бөлинуі нәтижесінде бууынның жиги пайда болады. Сөйлеу ағзалары мускулларының сезиуі хәм еситиуі арқалы бууындардың шегарасы еситилип турады. Солай етип бууын фонетикалық категория болып ауызеки сөйлеу арқалы жүзеге асады. Сөйлеу уақтында сеслер биргелки айтылмайды. Дауыссыз сеслерди айтқанда сөйлеу ағзалары ортасында жабысыу ямаса

¹ **Эпитеза** - грекше epithesis – «арттырыу, қосып қойыу» мәнисин билдиреди.

² **Метатеза** - грекше metathesis – «орын алмастырыу» дегенди аңлатады.

жақынласыу пайда етилетуғынлығы, дауыссыларды айтқанда сөйлеу ағзаларының аралығы ашық халда болатуғынлығы белгили. Ал сөйлеу болса, дауыссыз сеслердің мақсетке мууапық избе-из дизбеклескен ағымынан турады. Сонлықтан сөйлеу уақтында ауыз бослығында үнсиз жабысыу (ямаса жууысыу) ашылыу мудары қайталанып турады. Бундай кубылыстар бууынның жасалыуына себепши болады.

Сөйлеу ағзаларының жабысыу (ямаса жууысыуы) хәм ашылыу кубылысы менен сөйлеу ағзалары мускулларының босаңласыу хәм олардың керилиу кубылысы, басқаша айтқанда сөйлеу ағзаларының тек белгили бөлиминин көбирек күшли жумсалыуы хәм тутас барлық сөйлеу ағзаларының бирликте көбирек күш жумсауы, өз ара тығыз байланыссы болады. Дауыссыз сеслердин артикуляциясы уақтында ауыз бослығы анау я мынау дәрежеде кеңирек ашық болыуы менен бирге тутас сөйлеу ағзаларының мускуллары керилип, барлық сөйлеу ағзалары көбирек күш жумсайды. Ал дауыссыз сеслерди айтқанда сөйлеу ағзаларының бир бөлиминде ғана максималь жақынласыу (ямаса жабысыу) болады хәм дәл сол бөлимине көбирек күш түсип, көбирек энергия жумсалады да, қалған сөйлеу ағзаларының мускуллары босаң халда турады. Көбирек күш жумсалып, мускуллардың керилиуи арқалы жасалатуғын сес (дауыссыз сес) бууын қурайтуғын сес делинеди хәм ол бууынды шөлкемлестириуши, бууынның орайы болады. Ал аз күш жумсалатуғын, мускуллардың босаңласыуы арқалы жасалатуғын сес (дауыссыз сес) бууын қурай алмайтуғын сес делинеди хәм ол дауыссыз сестин жетегинде бууынның қурылысында келеди.

§ 50. Бууынға бөлиу

Хәр бир бууын артикуляциялық жақтан үш басқыштан турады; биринши күш жумсаудың кем-кем өсип барыу басқышы; екинши, күш жумсаудың шыңы; үшінши, күш жумсаудың пәсеңлеп барыу басқышы. Дауыссыз сеслер бууынның орайы болған дауыссыз сестин алдында ямаса соңында келип, күштиң кем-кем өсиу ямаса пәсеңлеп барыу басқышына туура келеди. Егер бууын тек жалғыз дауыссыз сестен ибарат болса, ол дауыссыз сес үш басқышты да толық бастан кеширеди. Буны графикалық усыл арқалы толқын тәризли иймек сызық пенен көрсетиу мүмкин:

Бууынның шыңы (екинши басқыш) иймек сызықтың ең дөңис бөлиминде жайласады; дөңистин еки қапталында биринши хәм үшінши басқыш жайласады; бууынлардың шегарасы төменги ойыста болады.¹

Мускуллардың босаңласыуы менен қайтадан керилип, қатая баслауының аралығынан бууынның шегарасы өтеди. Бууынның шегарасында хауа ағымы аз уақытқа бөлинеди. Бууынның шегарасындағы дауыссыз сестин алдыңғы хәм кейинги бөлимлери биргелки айтылмайды. Егер де бууын дауыссыз сестен басланса, яғнай бууынның ишинде дауыссыздан кейин дауыссыз келсе, онда ол

¹ Л.Р.Зиндер. Общая фонетика Л., 1970, 283-бет.

дауыссыздың соңғы бөлими қатты айтылады. Егер де бууын дауыссызға тамамланса, онда ол дауыссыз сестің алыңғы бөлими қатты айтылады. Бул әсиресе, жабысыңқы дауыссыз сеслердің соңғы - жарылыушы бөлимнің айтылыуында анық көринеди. Мәселен, тас сөзиндеги т сесинің соңғы жарылыушы бөлими анық хәм күшли айтылады, ал ат сөзиндеги т сесинің жарылыушы бөлими жүдә өлпең айтылады ямаса гейде айтылмай да (жарылыу пайда етилмей) қалады. Сондай-ақ, тат, қақ сыяқлы сөзлердің басындағы хәм ақырындағы биргелки фонемаларды салыстырсақ та бул кубылысты аңлаймыз. Солай етип бууынның ишиндеги дауыссыз сестің дауыслығы жақын бөлими қаттырақ айтылады.

Сөзлерди бууындарға бөлиу паўза хәм пәт пенен тығыз байланыслы болады. Сөздің соңында келетуғын дауыссыз сес паўзаның алдында келгенде бир бууынға (алдыңғы бууынға), сөйлеу ағымының ишинде - сөз дизбегиндеги сөзлердің шегарасында келгенде екінши (соңғы) бууынға қараслы болады. Мысалы: Ыақыт өтиу менен жас та қартайар. Бул гәпте жас сөзи баслауыш болып, оннан кейин паўза исленеди. Ал ол-жас ағаш деген гәпте ол сөзи баслауыш болып, оннан кейин паўза исленеди. Жас ағаш - анықлаушы хәм анықланыушылық қатнастағы сөз дизбегі болып, олардың арасында паўза исленбейди. Сонлықтан жас сөзиндеги пәт көмескиленеди хәм ол пүтинлигин жоғалтып, соңғысы с сеси келеси сөздің биринши бууыны менен қосылып, жаса-ғаш түринде айтылады.

Сөйлеу ўақтында сөзлердің жеке-жеке сеслерге бөлиу тек лингвистикалық тийкарда ғана мүмкин болады. Бир-бирине өтлесип кеткенликтен сөйлеу ағымына артикуляциялық белгилер тийкарында сеслерди бөлип ала алмаймыз. Сөйлеу ағымы артикуляциялық жақтан дара-дара сеслерге емес, ал бууындарға бөлинеди. Сөйлеудің ең киши артикуляциялық бирлиги бууындар болады. Сонлықтан сөзлер морфологиялық қурылысына қарай түбир хәм қосымталарға бөлинсе, фонетикалық қурылысына қарай олар бууындарға бөлинеди. Бирақ сөзлердің бууындарға бөлинуі менен морфемаларға бөлинуі мұдамы сәйкес келе бермейди. Мәселен, ат-лар, айт-ты, бас-ла сыяқлы сөзлерде бууынның шегарасы менен морфеманың шегарасы бир жерден өтип, сәйкес келип тур; ал санас, келе, үйрете сөзлери морфологиялық жақтан сан-а, ке-ле, үй-ре-те болып бууындарға бөлинип морфеманың шегарасы менен бууынның шегарасы сәйкес келмейди.

§51. Бууынның түрлери

Бууынның қурылысындағы дауыслы менен дауыссыз сеслердің орналасуы тәртибине қарай қарақалпақ тилинде бууындар ашық бууын, туйық бууын, қамау бууын болып бөлинеди.

Тек бир дауыссыздан ибарат болған ямаса дауыссыз сестен басланып, дауыслығы тамамланатуғын бууын ашық бууын делинеди. Мысалы: а-та, а-на, ке-ле, же-ти, қа-ла-ға сөзлериндеги бууындардың бәри ашық бууын. Солай етип ашық бууын тек бир фонемадан (дауыссыздан) турыуы да, еки фонемадан

(даўыссыз бенен даўыслының дизбегинен) турыўы да мүмкин. Қарақалпақ тилинде тек ашық буўынның өзинен қуралған сөзлер жүдә аз гезлеседи. Мысалы: мә, де, же, а (таңлақ сөз) усаған аз сандағы сөзлер ашық буўыннан турады. Даўыссыз-даўыслыдан ибарат болған еки фонемалы буўынлар көп буўынлы сөзлердиң басында, ортасында хәм ақырында ушыраса береді. Мысалы: халық, бас-ла-ған, бас-шы. Даўыслының өзинен туратуғын бир фонемалы буўын сөздиң басында ғана ушырасады да, ал ондай буўын сөздиң ортасында хәм ақырында түпкиликли сөзлерде ушыраспайды. Орыс тили арқалы қарақалпақ тилине кирген ге-о-гра-фи-йа, зо-о-ло-ги-йа, ко-о-фе-ра-тив усаған санаўлы сөзлерде бир фонемалы (тек даўыслыдан туратуғын) буўын жазыўда сөздиң ортасында келеди. Бирақ олар көбинше аўызша ге-гра-фи-йа, за-ло-ги-йа, кафе-ра-тив түринде айтылады. Тек даўыслының өзинен туратуғын қосымталар (сондай-ақ даўыслыдан басланатуғын барлық қосымталар да) мудама даўыссыз сеске питкен сөзге қосылады хәм қосылатуғын соңындағы даўыссыз сеси соңғы қосылған буўынға қарай өтип, даўыссыз-даўыслы түриндеги еки фонемалы буўынды пайда етеди. Мысалы: бар+а-ба+ра, кел+е-кел+ле.

Даўыслыдан басланып, бир ямаса қатара келген еки даўыссыз сеске тамамланған буўын туйық буўын делинеди. Мысалы: ай, ас, ақ, ат, ис, ут, уқ, ун, арт, ант, үрк сыяқлы сөзлер, ай-тыс, ақ-ла, арт-қы, ант-қа сөзлериниң биринши буўыны туйық буўыннан ибарат. Солай етип туйық буўын еки фонемалы хәм үш фонемалы болып келеди. :ш фонемалы туйық буўын шекленген ҳалда сийрек ушырасады. Қәде бойынша еки даўыссызға тамаланған үш фонемалы туйық буўынның соңғы даўыссыз сеси үнсиз, алдыңғысы сонор болып келеди. Қарақалпақ тилинде үст, аст усаған түбир сөзлердиң ақырында еки үнсиз даўыссыз сеслер қатара келеди. Бирақ ол сөзлер мудама үсти, асты түринде қосымта қосылған ҳалда жумсалады.

Көп буўынлы сөзлерде туйық буўын тек сөздиң басында ушырасады. Ал сөз ортасында хәм ақырында туйық буўын жумсалмайды. Буның себеби қарақалпақ тилинде сөздиң ортасында хәм ақырындағы буўының басында даўыслы сес жумсалмайды. Қанаат, зүрәт, саат сыяқлы сөзлерди есапқа алмағанда (олар да қанахат, зүрәхәт, сағат түринде айтылады) түпкиликли сөзлердиң ортасында хәм ақырында еки даўыслы сес қатара келмегенликтен ондай позицияларда туйық буўын ушыраспайды. Орыс тили арқалы кирген география типиндеги сөзлерде еки даўыслы қатара келген менен де туйық буўын пайда етилмейди.

Қарақалпақ тилинде туйық буўыннан туратуғын қосымталар мудама даўыссызға питкен сөзге қосылады хәм қосылған сөзиниң соңындағы даўыссыз сес соңғы қосылған буўынға өтип, даўыссыз-даўыслы-даўыссыз түриндеги қамаў буўынды пайда етеди. Мысалы: бар+ып-ба+рып, кел+ип-ке+лип т.б.

Даўыссыздан басланып, бир ямаса қатара еки даўыссыз сеске тамамланатуғын, солай етип, даўыслы сес даўыссызлардың қоршаўында келетуғын буўын қамаў буўын делинеди. Мысалы: бас, тас, тис, күн, қант, жент, төрт т.б. сөзлер қамаў буўыннан ибарат. Қамаў буўын көбинше үш фонемадан, шекленген жағдайда (ең соңғы даўыссызы үнсиз, оннан алдыңғысы сонор келиў шәрти

менен) төрт фонемадан турады. Қамаў буўын жумсалыўы жағынан шекленбейди, яғный өз алдына сөз түрінде де, көп буўынлы сөзлердің басында, ортасында хәм ақырында да жумсала береді. Мысалы: жас, ба-лық, би-лим-ли т.б.

Жоқарыда ашық буўынның бир хәм еки фонемадан, туйық буўынның еки хәм үш фонемадан, қамаў буўынның үш хәм төрт фонемадан туратуғынлығын көрдик. Ашық, туйық хәм қамаў буўынларындағы фонемалардың санына қарай отырып, буўынларды төмендегише түрлерге бөлиў мүмкин:

1. Бир фонемалы ашық буўын-А, Мысалы: а таңлақ сөзи, а-ға, и-ни сөзлериниң биринши буўыны;

2. Еки фонемалы ашық буўын-БА.¹ Мысалы: де, ба-ла, ке-ле;

3. Еки фонемалы туйық буўын-АБ. Мысалы: ат сөзи, ал-мас, үл-кен сөзлериниң биринши буўынлары;

4. :ш фонемалы туйық буўын-АББ. Мысалы: ант сөзи, айт-ты, үрк-ти сөзлериниң биринши буўынлары;

5. :ш фонемалы қамаў буўын-БАБ. Мысалы: тас, бас-пақ, қал-пақ;

6. Төрт фонемалы қамаў буўын-БАББ. Мысалы: кант сөзи, түрт-ки сөзиниң биринши буўыны.

Буўынның бундай түрлери тек қарақалпақ тилинде жумсалып ғана қоймастан, соның менен бирге олар түркий тиллердің бәрине де ортақ сыпатқа ийе болады².

Жоқарыда көрсетилген буўынлардың түрлери жеке сөз ретинде де, көп буўынлы сөзлердің қурылысында да жумсала береді. Н.А. Баскаковтың айттыўы бойынша түркий тиллерде түбир сөзлердің ең ески түри БАБ типиндеги сөзлер болған. Ал басқа типтеги түбир сөзлер (мәселен, БА, АБ, А т.б.) БАБ типиндеги сөзлердің түрли өзгерислерге ушыраўынан пайда болған.³

Соңғы дәўирлерде орыс тилинен түркий тиллерге, соның ишинде қарақалпақ тилине де көплек сөзлердің келип кириўи менен буўынның қурылысына жаңалықлар енди. Түпкиликли сөзлерде ушыраспайтуғын, орыс тили арқалы кирген сөзлерде ғана жумсалатуғын буўынның мынадай түрлерин көриўге болады:

1. БАА түриндеги үш фонемалы буўын. Мысалы: ста-кан, бри-га-да сөзлериндеги биринши буўыны;

2. БААБ түриндеги төрт фонемалы буўын: Мысалы: стол сөзи, трак-тор сөзиниң биринши буўыны;

3. БАБББ түриндеги бес фонемалы буўын: Мысалы: пункт, текст сөзлери;

4. БААББ түриндеги бес фонемалы буўын: Мысалы: фронт, спорт сөзлери;

5. БАААББ түриндеги бес фонемалы буўын: Мысалы: справ-ка сөзиниң биринши буўыны;

¹ Шәртли түрде А-даўыслы, Б-даўыссыз сес мәнисинде

² Баскаков Н.А. Структура слога в тюркских языках. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, 8, Фонетика, 333-бет

³ Баскаков Н.А. Структура слога в тюркских языках. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, I, Фонетика, 333-бет

Орыс тилинен кирген сөзлердеги буўынлардың бул түрлериниң айтылыўы менен жазылыўы ортасында парқ бар. Бул парқ орыс тилинен кирген буўынлардың қурылысында бир неше даўыссыз сеслердиң қатара келиўи менен байланысly. Қарақалпақ тилиниң түпкиликли сөзлеринде бир буўынның ишинде даўыссыз сеслердиң қатара келиўи шекленген; буўынның ақырында еки даўыссыз сес (үнсиз-сонор) дизбеклесип келиўи мүмкин; ал буўынның басында еки я бир неше даўыссыздың қатара келиўи, буўынның ақырында екиден артық даўыссыздың дизбеклесип қатара келиўи пүткиллей ушыраспайды.

§ 52. Қарақалпақ тилинде сөзлик пәт мәселеси

Еки ямаса көп буўынлы сөзлердеги барлық буўынлар айтылыўы жағынан биргелки болмайды. Көп буўынлы сөзлердиң бир буўыны, әсиресе ондағы даўысly сеси басқаларына салыстырғанда көтериңки айтылады. Буўынның бундай айрықша көтериңки айтылыўы пәт деп аталады. Пәт түскен буўын пәтли буўын делинеди де, пәт түспеген, өлпең айтылатуғын буўын пәтсиз буўын деп айтылады.

Пәтли буўын пәтсиз буўыннан күшли айтылыўы менен, жоқары тонға ийе болыўы менен хәм ондағы даўысly сестиң көбирек созымлылыққа ийе болыўы менен айрылып турыўы мүмкин. Пәтли буўынның күшли айтылыўы, жоқары тонда болыўы хәм даўысly сесиниң созымлы болыў фактлериниң бәри белгили дәрежеде биргеликте келиўи менен бирге олардың биреўи артықмашылыққа ийе болады.¹ Сонлықтан да гейпара тиллерге көбинесе күшли (динамикалық) пәт, базыбир тиллерге музыкалық (тоникалық) пәт тән болады; бир қанша тиллерде пәтли буўын созымлылық муғдары менен (квантитатив пәт) көзге түседи.

Түркий тиллерде сөзлик пәт хәм оның тәбияты менен орны жөнинде, атқратуғын хызмети хаққында көп жыллардан берли тюркологиялық әдебиетларда сөз етилип келмекте. Бирақ илимпазлар ортасында бул хаққында пикирлер оғада хәр қыйлы. Көпшилик изертлеўшилер түркий тиллерде пәт турақлы сыпатқа ийе болады хәм мудама соңғы буўынға түседи десе, биреўлер керисинше пәт сөз қурылысындағы хәр түрли буўынларға түседи хәм ол фонологиялық хызмет атқарады дейди.

Хәттеки соңғы дәўирде түркий тиллерде сөзлик пәттиң улыўма жоқ екенлиги жөнинде, оның хызметин толық түрде сингармонизм атқаратуғынлығы хаққында пикирлер орын алып киятыр. Түркий тиллерде пәт жөнинде белгили тюрколог А.М.Шербак былай деп жазады: «Тюркологлардың пикирлери оғада қарама-қарсылықly, хәттеки бир тилдиң өзинде көпшилик жағдайда пәт жөнинде тиккелей қарама-қарсы жуўмақлар шығарылады».²

¹ М.И.Матусевич. Введение в общую фонетику. М.,1959,95-96-бетлер

² А.М. Шербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л.,1970,117-бет

Бундай пүткіллей қарама-қарсылықлы пикирлердің болыуының да терең себеби бар. Бириншіден, түркий тиллерде пәт фонологиялық хызмет атқармайды; екіншіден, фонетикалық жақтан да пәтти бууын пәтсиз бууынан шамалы ғана парқланады; үшіншіден, акцентлик тиллердегі пәттің атқаратуғын хызметін түркий тиллерде толық түрде сингармонизм атқарады. Мине, бул жағдайлардың бәри сингармонизмнің түркий тиллерде баслы суперсегментлик кубылыс екенін тастыйықлайды.

Қарақалпақ тилиндегі пәтти хәм пәтсиз бууындардың айырмашылық дәрежесін орыс тилиндегі пәтти хәм пәтсиз бууындардың айырмашылық дәрежесі менен салыстырсақ, қарақалпақ тилинде пәтти бууын пәтсиз бууынан аз дәрежеде айрылатуғынын билеміз. Қарақалпақ тилинде (улыұма түркий тиллерде) пәт анық билдирилмейди хәм оның орайластырыушылық қәсийети болмайды. Сөзде неше бууын болса, соншелли пәт бар сыяқлы көринеди. Бууындардың биреуін басқаларынан көтериңкирек айтқанымыз бенен оның көбинше мәниге тәсири болмайды. Дурыс, қарақалпақ тилинде алма'-алма, шығарма'-шыға'рма', салма'-са'лма түріндегі жубайлас сөзлерде пәттің өзгериуі мәнинің өзгериуіне де себепши болғандай көринеди. Бирақ та «Сен китапты алма'» хәм «А'лма писти» деген гәплердегі алма сөзиндегі пәтті өзгертип айтқанымыз бенен мәниге оншелли тәсир етпейди. Пәтті надурис айтқан менен яғный алма-фейил мәнисінде, алма-атлық мәнисінде айтылғаны менен ол сөз мәни шығармайтуғын әпиуайы сеслер дизбегине айланып кетпейди, тек әдебий нормадан шетлеушлик байқалады. Ал орыс тилинде пәт анық билдириледи хәм оның орайластырыушылық қәсийети күшли болады. Пәттің өзгериуі менен сөздің мәниси (за'мок-замо'к), сөздің формасы (тра'вы-травы') өзгереді ямаса сөз мәни билдирмейтуғын әпиуайы сеслер дизбегине айланады (кипи'т-ки'пит).¹

Сөздегі пәттің орнына қарай тиллер еки топарға бөлинеди: еркин пәтти тиллер хәм турақлы пәтти тиллер. Еркин пәтти тиллер қатарына орыс тили киреди. Орыс тилинде пәт сөзлердің басындағы, ортасындағы хәм ақырындағы бууындарға түсе береді. Ал түркий тиллерде, соның ишинде қарақалпақ тилинде пәт мудама дерлик сөздің ақырғы бууынына түскендей көринеди. Соның менен бирге қарақалпақ тилинде пәт жылжымалы болады. Түбирге қосымталардың қосылып барыуы менен тийкарғы пәт соңғы бууындарға қарай жылысып отырады. Мысалы: бала', балала'р, балалары', балаларымы'з, балаларымызға'.

:ш хәм оннан да көп бууынлы сөзлердің ақырында тийкарғы пәт пенен бирге айырым бууындарда көмекши, екінши дәрежелі пәт те бар сыяқлы сезиледи. Мәселен, ба'лала'р, и'нине' т.б. сөзлердегі барлық бууындар биргелки айтылмайтуғынын байқаймыз. Тийкарғы пәт соңғы бууынға, ал биринши бууынға көмекши пәт түсетуғынлығын ортаңғы бууынға салыстыра отырып аңлауға болады. Себеби ортаңғы бууын өлпең айтылады. Бес-алты хәм оннан да көп бууынлы сөзлерде көмекши пәттің саны бирден де көбирек сыяқлы

¹ Л.Л Буланин. Фонетика современного русского языка, 7, №62-бетлер

көринеді. Бірақ көп бууынлы сөзлердегі көмекші пәтлі бууынларды пәтсиз бууынлардан айырыу жүдә қыйын. Мысалы, балаларымызды', айтқанымызды' деген сөзлерде тийкарғы пәт соңғы бууынға түсетуғынлығы белгили. Ал көмекші пәт ла (3-бууындағы) хәм қа бууынарына түседі десек, олардың басқа пәтсиз бууынлардан паркы анық билинбейди. Соның менен бирге биринши бууында да (ба, айт), соңғы бууынның алдыңғы бууынында да (мыз) көмекші пәт бар сыяқлы көринеді. Субъектив бақлау арқалы көмекші пәт жөнинде анық шешимге келе қойыу қыйын. Бул хәкқында эксперименталь-фонетикалық изертлеулер нәтийжесинде ғана анық жуумақ шығарыу мүмкин.

Орыс тили арқалы кирген сөзлерге қарақалпақ тилинің қосымталары қосылғанда, әуелги түбирдеги пәт сақланады. Қарақалпақ тилинің нызамына бағынған халда пәт сондай-ақ сөздің соңғы бууынына да түседі. Мысалы: ра'дио-ра'диола'р, тра'ктор-тра'кторла'р, телефо'н-телефо'нла'р. Бул сөзлерге лар қосымтасы қосылыу менен оған пәт түседі. Сондай-ақ түбирдеги пәт те сақланады.

Тилимизде жумсалатуғын көп бууынлы сөзлердің соңғы бууынына пәт түседі. Бірақ бул нызамға бағынбайтуғын яғный сөздің соңғы бууынына пәт түспей, алдыңғы бууынары пәтлі айтылатуғын түбир сөзлер де, дөрөнди сөзлер де ушырасады. Сондай-ақ гейпара қоспа сөзлердің соңғы сыңарына пәт түспей, алдыңғы сыңары пәтлі айтылатуғын жағдайлар да ушырасады. Алдыңғы бууыны пәтлі айтылатуғын түбир сөзлердің шығысы көбинше араб, парсы тиллеринен қарақалпақ тилине кирген сөзлер болады. Мысалы: ле'кин, әлбе'тте (ямаса әлбетте), ба'зы, я'ғный, хә'мме т.б. Сондай-ақ орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден кирген сөзлер грамматикалық формаларды қабыл етпеген халда жумсалғанда орыс тилиндегиси түринде алдыңғы хәм ортаңғы бууынарына пәт түсирилип айтыла береді. Мысалы: о'пера, о'бласт, эне'ргия, газе'та, диктату'ра, револю'ция, комму'на т.б.

Әдетте пәт соңғы бууынға түсетуғын, бірақ айрықша бир интонация менен айтылғанда пәт енди соңғы бууынға емес, ал алдыңғы бууынға түсетуғын түпкиликли сөзлер де ушырасады. Мысалы: санақ санлар-е'ки, а'лты, же'ти, се'гиз, то'ғыз, е'лли, а'лпыс, же'тпис, се'ксен, то'қсан; сорау алмасықлары-қа'йсы, қа'нша, қа'ндай; буйрық мейиллер-о'тыр. то'қта, та'сла т.б. түринде айтылыуы мүмкин. Әдетте пәт ол сөзлердің соңғы бууынына (еки', қайсы',оты'р) түседі. Пәттиң дәслепки бууынға түсиуи ол сөзлердің белгили бир жағдайда жумсалыуына байланыслы айрықша интонация менен айтылыуынан болып отыр.

Гейпара қоспа сөзлердің дәслепки сыңарына пәт түседі де, соңғысы пәтсиз айтылады. Мысалы: алмасық сөзлер-әлле'ким, әлле' не, хе'ш ким, хе'ш нәрсе, хә'р ким, хә'р бир, хә'р нәрсе, хә'р қандай т.б. Сондай-ақ айрықша интонация менен айтылатуғын қоспа санақ санлардың биринши сыңары пәтлі, екиншиси пәтсиз айтылыуы мүмкин. Мысалы: о'н бир, о'н еки, о'н үш, о'н төрт, о'н тоғыз т.б. Ал олар әдеттеги жағдайда басқаша интонация менен он бир', он ек'и, он үш, он төрт, он тоғыз' түринде айтылады. Жуп сөзлердің гейпараларының алдыңғы сыңарына (күнне'н-күнге, жылда'н-жылға, үлке'н-үлкен, айта'-

айта) гейпараларының соңғы сыңарына (айма-а'й, қолма-қо'л, бес-алты', жетисегіз', он-он бе'с) пәт түсиуі мүмкін.

Қарақалпақ тили агглютинативлик (жалғамалы) тиллер қатарына киретуғынлығы белгили. Себеби қарақалпақ тилинде бир неше қосымталар биринен соң бири түбирге тиркесип жалғана береді. Пәт түбирге қосылған қосымталардың ең соңғысына түседі. Соның менен бирге сөздің ақырында келген барлық қосымталар өзлерине пәтти қабыл ала бермейді. Қарақалпақ тилинде пәт түспейтуғын аффикслер де ушырасады. Олар көбинше омонимлик аффикслер болып, бир мәниде жумсалғанда пәтти қабыл етип, пәтли айтылса, екинши мәниде жумсалғанда пәт түспейді.

Пәт түспейтуғын хәм пәт түсетуғын омонимлик аффикслер мыналар: Бетлик жалғауларына пәт түспейді. Мысалы: бала'ман, баласа'ң, бала'мыз, бала'сыз, бири'мен, бири'сең, бири'миз, бири'сиз, бара'ман, бара'саң, бара'сыз, бара'мыз, бара'ды т.б.

Бул жерде қосымша ескертетуғын жағдай-фейилдің өткен, келер, хәм хәзирги мәхәл формалары бетленгенде биргелки болып, үш бетте де пәт соңғы бууынға, яғный бетлик жалғауларына түспейді. Мысалы:

8. бараты'рман, бараты'рмыз

88. бараты'рсаң, бараты'рсыз

888. бараты'р

Предикативлик фейилдің өткен мәхәл формасы бетленгенде пәт соңғы бууынға түседі. Мысалы:

8б. барды'м ,сақлады'м, барды'қ, сақлады'қ

88б. барды'ң ,сақлады'ң, бардыңыз', сақладыңыз'

888б. барды', сақлады'

Ал предикативлик емес, келбетлик фейиллер өткен мәхәл формасында бетленгенде фейилдің хәзирги мәхәли сыяқлы болып, биринши хәм екинши беттеги бетлик жалғауларына пәт түспейді. Мысалы:

8б. барға'нман ,келге'нмен, барға'нбыз ,келге'нбиз

88б. барға'нсаң , келге'нсең, барға'нсыз, келге'нсиз

888б. барға'н ,келге'н

Мыз/миз аффикси бетлик жалғауы емес, ал тартым жалғауы хызметинде жумсалғанда ол өзине пәт қабыл етеді. Салыстырыңыз: биз бала'мыз-бизлердің баламыз'; биз би'римиз-бизлердің бирими'; сиз/сиз аффикси бетлик жалғауы емес, келбетлик сөз жасаушы суффикс хызметинде жумсалса, ол өзине пәт қабыл етеді: сиз бала'сыз-баласыз' (үй), сиз ада'мсыз-адамсыз' (үй). Сондай-ақ ыңыз/иңиз аффикси тартым жалғауы хызметинде жумсалса, оның соңғы бууынына пәт түседі (сизің қалыңыз', сизің тилиңіз', сизің териңіз', сизің барыңыз'), ал буйрық мейилдің бетлик жалғауы хызметинде жумсалғанда ол аффикске пәт түспейді. Пәт түбирге түседі (сиз қа'лыңыз, сиз ти'лиңіз,

сиз те'риңиз, сиз ба'рыңыз). Бірақ бұл айырмашылықты контекстсіз аңғарыу жүдә қыйын. Айрықша интонация менен айтылғанда бұйрық мейіл мәнісінде ол аффикслердің биринши бууынына (қалы'ңыз, тили'ңиз, тери'ңиз, бары'ңыз түрінде) пәт түсиуі мүмкін. Тартым жалғауы хызметінде жумсалса, ңыз/ңиз формасына пәт түседі (сизің қалыңы'з, сизің төлеңі'з), ал бетлик жалғауы хызметінде жумсалса, оған пәт түспейді (сиз қала'ңыз, сиз төле'ңиз).

2. Фейілдің болымсызлық аффикси хызметінде жумсалғанда ма/ме, ба/бе, па/пе формаларына пәт түспейді. Мысалы: ба'спа, ке'спе, басла'ма, те'рме, көргі'збе хәм т.б. Ал олар атауыш сөзлер жасаушы аффикс хызметінде жумсалса, өзлерине пәт қабыл етеді: баспа', кеспе', баслама', терме', көргізбе', езбе', гезбе'.

3. Фейілдің аффикси хызметінде жумсалса, шы/ши формаларына пәт түспейді. Мысалы: ба'сшы, қо'сшы, ти'лши т.б. Ал шы/ши сөз жасаушы аффикс хызметінде жумсалса, оларға пәт түседі. Мысалы: басшы', қосшы', тилши' т.б.

Жоқарыдағы аффикслер омонимлик мәніде жумсалып, олардың бирине пәт түссе, екіншисине пәт түспейтуғынлығын көрдик. Буның себеби омонимлик аффикслердің грамматикалық-фонетикалық жақтан дифференциялау зәрүрлігине байланысly болса керек.¹

Гейпара аффикслерге хәм көмекши сөзлерге пәт түспейді. Мысалы: келбетликтің дай/дей, тай/тей аффикслерине (бала'дай, а'ттай, ү'йдей, қу'рттай), рәуиштиң ша/ше аффикслерине (адамла'рша, сизи'ңше) пәт түспейді. Бірақ ша/ше аффикслерине пәттің түспеуі турақлы емес: орысша', қарақалпақша' т.б. усаған сөзлерде ол формаларға пәт түсіп те айтылады. Ма/ме, ба/бе, па/пе, ше сорау жанапайларына, да/де, та/те, ғой, ғана, шекем, шейин, дейин, сайын тиркеуишлерине пәт түспейді. Мысалы: бара' ма, келе' ме, се'н ше, аспанда' да, жерде' де, ме'н ғой, се'н ғана, соға'н шекем, барға'н сайын хәм т.б. Солай етип көмекши сөзлер өзлеринің алдындағы тийкарғы пәтти сөзлерге акцентуациялық жақтан ғәрезли болып келеді.

ОРФОЭПИЯ

§53. Орфоэпия хаққында түсиник

Әдебий тил хәм оның тараулары қәлиплескен және хәммеге ортақ қабыл етилген кәделерине ийе болады. Әдебий тилдің грамматика тарауында да, лексикасында да, сондай-ақ ауызша сөйлеуде де белгили бир нормаларға, қағыйдаларға тийкарланыушылықты көремиз. Бұл нормалардың бузылыуы, бұл қағыйдалардан шетлеу - әдебий тилде сөйлеуден шетлеу деген сөз. Тилдің сөзлик фондын қурайтуғын сөзлер, тилдің грамматикалық қурылысы сол тилде сөйлеуши халық ушын ортақ болатуғыны сыяқлы, олардан сол тилде сөй-

¹ Қазақ тилинің материалларына тийкарлана отырып, академик С.Кеңесбаев усундай жуумаққа келеді. Современный казахский язык, Алма-Ата, 1962, 83-бет

леушілер теңдей пайдаланады. Тил сеслеринен пайдаланғанда хәр қыйлылыққа, нормадан шетлеуіге жол қойыуға болмайды.

Әдебиі тилде дурыс сөйлеу нормаларының жыйнағы фонетиканың орфоэпия² тарауында изертленеди. Әдебиі тилдің орфоэпиясы жеке сеслер хәм сес дизбеклериниң дурыс айтылыуын үйрениу менен бирге сөзлер хәм сөз дизбеклериниң дурыс айтылыуын да изертлейди.

Хәр бир сес өзиниң артикуляциялық айрықшалығына ийе болатуғыны мәлим. Соның менен бирге бир сестин жеке турғандағысы менен басқа сеслер дизбегинде, сөз ишинде жумсалғандағысы ортасында артикуляциялық жақтан айырмашылығы бар. Белгили бир сес сөзлерде жумсалғанда хәр түрли тәсирлердің себебинен фонетикалық жағдайларға байланыслы мәлим дәрежеде өзгешеликleri менен айтылады.

Пүткил адамзаттың сөйлеу ағзаларының қурылысы анатомиялық, физиологиялық жақтан биргелки болады. Бирақ барлық тиллерде сөйлеу ағзаларының хәммесиниң атқаратуғын хызмети бирдей бола бермеуі мүмкин.

Бираз тиллерде сес пайда етиу ушын сөйлеу ағзасы актив қатнасса, басқа тиллерде ол сөйлеу ағзасы пассив қатнасуы мүмкин. Демек, физиологиялық жақтан сөйлеу ағзалары хәммеде бирдей ал олардан пайдаланыу белгили бир тилдің нызамлылығына, дәстүрине байланыслы болады. Хәр бир тилдің өзине тән артикуляциялық базасы болады. Бирақ сөйлеуші сөйлеу ағзаларынан мақсетке мууапық пайдаланса, узақ көнлигиулердің нәтийжесинде қайсы тилдің сеслик системасындағы сеслерди болса да, дурыс айта алады. Мәселен, қарақалпақ тилиндеги қ, ғ, н сеслерин айтыу орыс тилиниң артикуляциялық базасы ушын қыйын. Себеби бул түрдеги кишкене тиллик дауыссыз сеслер орыс тилинде ушыраспайды. Бул сеслердің артикуляциясын түсиндириу, қалай айтылатуғынын көрсетиу нәтийжесинде қ, ғ, н сеслерин орыслардың да дурыс айта алыуы мүмкин. Керисинше, қарақалпақ тилинде бурыннан жумсалмайтұғын орыс тилинен келип кирген в (в), с (ч), с (ц) сеслерин дурыс айтыуға көнлигиулер нәтийжесинде ерисиу мүмкин.

Сөз қурылысындағы сеслер ямаса сөз бенен сөздің арасындағы иргелес сеслер бир-бири менен өз ара ийкемлесип, үнлесип айтылады. Сөйлеуде сеслердің үнлеслигин сақлап, дурыс айтыу ушын тилдің сеслик системасын, сеслердің өз-ара тәсир еиу нызамларын толық билиу керек. Сингармонизм, ассимиляция қубылысларын, сеслерде болатуғын түрли өзгерислерди, тилдің пәтлик нормасын хәр тәреплеме терең үйрениу орфоэпиялық қубылыслардың сырын билиу дегенди аңлатады. Сондай-ақ тил стильleri, тилдің диалектлик өзгешеликleri хәм олардың әдебиі тилге қатнасы мәселелери де орфоэпия ушын үлкен әхмийетке ийе болады. Бизиң ауызша сөйлеуимиз бенен жазыуымыз ортасында сәйкеслик бола бермеуі мүмкин. Биз сөзлерди мудамы дәл жазғанымыздай етип айта бермеймиз. Бундай етиудің зәрүрлиги де жоқ. Жазыу өзиниң қәделерине ийе болғаны сыяқлы сөйлеу де өз нызамларына ийе болады. Дурыс, айтылыуы менен жазылыуы сәйкес келетуғын сөзлер көплеп

² Орфоэпия-грекше orfhos-«дурыс», epos-«сөйлеу» деген сөзлерден келип шыққан.

ушырасады. Бирақ мұдамы олай бола бермейди. Мәселен, азанғы, түнги, жанбады, сөнбеди, басшы, сезсе сыяқлы сөзлер ұсылай жазылғаны менен олар азанғы, түнги, жанбады, сөнбеди, башшы, сессе болып айтылады хәм орфоэпиялық жақтан бул дурыс деп саналады. Бул сөзлер жазылыұда жазыұ қәделери бойынша түбирлери толық сақланып жазылады. Аұызша сөйлеұде азанғы, түнги сөзлериниң азанғы, түнги болып, олардағы тил алды н сесиниң кишкене тиллик н сесине айланып айтылыұына қоңсылас кишкене тиллик ғ ямаса тил арты г сесиниң артикуляциясы себепши болып отыр. Жасалыұ орны жағынан соңындағы даұыссызлар (г,ғ) алдына келген н даұыссызын өзлерине усатып тур. Жанбады, сөнбеди деген сөзлердиң жанбады, сөнбеди болып айтылып, олардағы тил алды н сесиниң еринлик м сесине айланып айтылыұына қоңсылас болып келген еринлик б сесиниң артикуляциясы себепши болады. Бул сөзлерде де қоңсылас даұыссыз сеслер жасалыұ орынлары жағынан азлы-көпли уаслыққа ийе болып тур. Ал басшы, сезсе сөзлери башшы, сессе болып айтылып, соңындағы ш хәм с алдында келген с хәм з сеслерин дәл өзлериндей сеслерге айландырады.

Күлки, түлки, қулын, жулын, бөлим, бөлек, бөрек т.б. түринде жазылатуғын сөзлер орфоэпиялық нормалар тийкарында күлкү, түлкү, қулун, жулун, бөлүм, бөлөк, бөрөк болып даұыссылардың ерин үнлеслиги бойынша айтылады.

Қоңсылас сеслердиң тәсири нәтийжесинде белгили бир сес өзиниң гейпара айырмашылықлары менен айтылыұы мүмкин. Мысалы: тас, тес, тус, түс сөзлериндеги т, с даұыссыз сеслери қоңсылас болып келген даұыссылардың тәсири нәтийжесинде бирде жуұан (тас), бирде жиңишке (тес), бирде жуұан хәм еринлик (тус), бирде жиңишке хәм еринлик (түс) болып айтылып, ол айрықшалықлары жазыұ арқалы белгиленбейди.

Айырым диалектлик өзгешеликлерге байланыслы күннер, сеннер, жаннык болып, л сесиниң орнына н алмасып айтылыұы әдебий тилде есапқа алынбай, орфоэпиялық қәделер тийкарында олар күннер, сеннер, жаннык болып айтылады.

Солай етип, хәр бир тилдиң дурыс сөйлеұ нормасы болады. Әдебий тилде сөзлерди дурыс хәм саұатлы жазыұ қаншелли әхмийетке ийе болса, оларды аұызша дурыс айтыұ да сондай әхмийетли.

Адамның дурыс сөйлеұ мәдениатының қәлиплесиұине көплеген факторлар тәсир етеди. Соның ишинде мектеплерде, оқыұ орынларында оқытыұдың, жыйналысларда лекторлардың шығып сөйлеұиниң, радио еситтириұдиң, телевидениеден шығып сөйлеұдиң хәм театрдың роли айрықша әхмийетке ийе болады. Солардан дурыс пайдаланыұ орфоэпиялық қәделери қәлиплестиреди хәм беккемлейди.

§ 54. Айырым даұыслы сеслердиң айтылыұы

Даұыслы сеслер қоңсылас даұыссыз сеслердиң тәсири нәтийжесинде белгили дәрежеде өзгерислери менен айтылады. Мысалы: қағаз-канал, қамал-

канал, қақ-шаш, қар-яр, аға-айа жубайлас сөзлеринің алдыңғыларындағы (қағаз, қамал, қақ, қар, аға) дауыссыз а фонемасы қоңсылас кишкене тиллик қ, ғ дауыссызларының тәсири нәтийжесинде терең тил арты реңкинде айтылады. Ал, соңғы сөзлерде а фонемасы (канал, қамал, шаш, яр, айа) тил ортақ реңкинде айтылады. Әлбетте, бул жерде жиңишке а фонемасына айланып кетпеген халдағы а фонемасының реңкин түсинемиз. Қоңсылас сеслердің бундай тәсири тек ғана а сесине емес, сондай-ақ тил арты басқа дауыссызларына да (о, у, ы) тийисли болады.

Жууан а фонемасының жиңишкерек реңкинде айтылыуына қоңсылас бууындағы дауыссызның жиңишке болып келиуі үлкен тәсир етеди. Мысалы: рахмет, мақсет, илаж, инта, бийдай, дәрхал, мәрдикар, жулұа тағы басқа сөзлерде а өзинің әдеттеги қәлпинен жиңишкерек болып айтылады. Орыс тилинен кирген сөзлерди а дауыссыз қоңсылас келген дауыссызлардың жиңишке болыуына ямаса қоңсылас бууынның жиңишке болыуына байланыссыз жиңишке а сеси сыяқлы болып айтылады. Мысалы: альбом (әлбом), асфальт (әсфалт), артлея (әллейя), газета (гәзета), кабинет (кәбинет), лагерь (ләгер), пакет (пәкет). Сондай-ақ орыс тилинде пәтсиз бууында о хәриби менен жазылып жүрген сес қарақалпақ тилинде ә сеси сыяқлы болып айтылады. Мысалы: колхоз-кәлхоз, концерт-кәнсерт, конгресс-кәнгрес, конференция-кәнфересийе. Орыс тилинен кирген сөзлер орыс тилинің орфоэпия хәм имла қәделерине бағынған халда айтылады хәм жазылады.

Дауыссыз е, о, ө сеслери сөзлердің хәр түрли жағдайларында жумсалыуы жағынан шекленген болады.

Дауыссыз е фонемасы орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден кирген сөзлерде түпкиликли сөзлердегиге қарағанда ашығырақ реңкте айтылады. Орыс тилинен кирген сөзлерде пәтли бууындарда ғана о сеси айтылады. Ал пәтсиз бууындарда о хәриби жазылған менен олар бирде а түринде (каператив-коператив), бирде а түринде (кәлхоз), бирде ы түринде (редактор) айтылады. Дауыссыз ө сеси негизинен түпкиликли сөзлердің биринши бууынында жумсалады. Бирақ үнлеслик нызамы бойынша биринши бууында ү ямаса ө еринлик дауыссызлардың биринің келиуі нәтийжесинде екинши бууындағы е сеси ө сесине айланып айтылады. Соның есабынан еринлик ө сесине айланып айтылады. Соның есабынан еринлик ө сеси екинши бууында да жумсалады. Мысалы: бөле, гөне, шөрек, төле айтылыуы бөле, гөнө, шөрөк, төле т.б.

Хәр қыйлы фонетикалық жағдайларға байланыссыз барлық дауыссыз сеслердің созымлылығы өзгериске ушырап отырады. Бул өзгерис, әсиресе, қысық дауыссызлар болған ы, и, у, ү сеслеринде күшлирек болады. Олар редукцияға ушыраған реңклери менен редукцияға ушырмаған реңклери ортасында айырмашылықты анық сезиуге болады. Мысалы: жыл, жырақ, биз, дизим, жул, жүр сөзлеринде дауыссызлар өзлеринің тәбийий халына, тийкарғы реңкине жүдә жақын айтылса, қысқарт, кисен, қутқар, күткен сыяқлы сөзлерде ы, и, у, ү дауыссызлары күшли редукцияға ушырап жүдә қысқа айтылады. Дауыссыз сеслердің үнлеслик нызамы бойынша биринши бууында о ямаса ө еринлик дауыссызларының биреуі келсе, екинши бууындағы ы сеси у сесине айланып,

биринши буўында ө ямаса ү сеслериниң биреўи келсе, екинши буўындағы и сеси ү сесине айланып айтылады. Даўыслылардың булай айтылыўы орфоэпиялық қәдеге сәйкес болып табылады.

§ 55. Айырым даўыссыз сеслердин айтылыўы

Даўыслы сеслерге қарағанда да даўыссыз сеслер қоңсылас сеслердин тәсирине көбирек ушырайды. Даўыссыз сеслер қоңсылас келген даўыссылардың ыңғайына қарай бирде жуўан, бирде жиңишке, бирде жуўан хәм еринлик, бирде жиңишке хәм еринлик болып айтылады. Мысалы: тас-тес, тор-төр, тыс-тис, тус-түс сөзлерин салыстырыңыз. Бул мысалларда даўыссызлардың хәр түрли реңклеринде айтылыўы фонетикалық жағдайларға (қоңсылас даўыссылардың жуўан, жиңишке ямаса еринлик болыўына) байланыслы болып отыр. Сонлықтан да даўыссызлардың жуўан, жиңишкелиги ямаса еринлик болыўы қарақалпақ тилинде фонетикалық хызмет атқамайды, ал олар тек бир фонеманың хәр түрли реңклери болып саналады. Орыс тилинде даўыссызлардың жуўан я жиңишкелиги фонетикалық жағдайға байланыслы болмайды хәм ол өзгешелик (даўыссызлардың жуўан я жиңишкелиги) сөзлердин мәнисин өзгертиўге себепши болып, фонематикалық хызмет атқарады. Солай етип орыс тилинде даўыссыздың жуўан хәм жиңишке болып айтылыўы хәр түрли фонемаларды пайда етеди. Мысалы: брат-брат', вес-вес' сөзлериниң ақырындағы м хәм с сеслериниң бирде жуўан (брат, вес сөзлеринде), бирде жиңишке (брат', вес' сөзлеринде) айтылыўына себепши боларлықтай хеш қандай фонетикалық жағдай жоқ. Даўыссылардың жуўан я жиңишкелиги фонетикалық жағдайлардан ғәрезсиз болып, ол орыс тилиниң дәстүрине байланыслы болады.

Даўыссыз сеслердин дурыс айтылыў қәдеси жөнинде сөз болғанда олардың үнлеслик нызамы да сөзсиз есапқа алыныўы керек. (бул жөнинде 52-53-54 параграфларда айтылғанлықтан, бул жерде арнаўлы тоқтамаймыз). Сондай-ақ даўыссыз сеслер сөзлердин қайсы позициясында (басында, ортасында, ақырында) келиўине қарай өзлериниң өзгешеликлери менен айтылыўы мүмкин. Мәселен, айырым даўыссыз сеслер өзлериниң жабысыңқы болыўына қарамастан сөздин ортасында, әсиресе еки даўыссылының арасында келгенде жуўасыңқы түрде айтылады. Мысалы: апа, таба, кепек, себеп, ақыл, сақал т.б. сөзлерде п, б, қ фонемаларының тийкарғы реңклери жабысыңқы болыўына қарамастан, олар жуўысыңқы түрде айтылады.

Даўыссыз сеслердин ишинде в, ф, с (ч) тс сеслериниң айтылыўы айырықша итибарға ылайық. Олар сырттан кирген сөзлерде жумсалады: в, с, ц орыс тилинен кирген сөзлеге, ф сеси орыс тилинен хәм араб-парсы тиллеринен кирген сөзлерде ушырасады. Ол сеслер хәзирги қарақалпақ әдебий сөйлеў тилинде орыс тилиниң орфоэпиялық қәдесине жақын түрде айтылады. Орыс тилиндегидей етип айтыў қарақалпақ тилиниң орфоэпиясы ушын қәде етип қабыллаған. Бирақ имла қәделеринен шетлеўшилик, солай етип в, ф, тс сеслерин сәйкес б, п, с, ш түринде айтыў елеге шекем қарақалпақ тилинде сөйлеўши халықтың әдеўир бөлегинде ушырасады. Мысалы: вагон, фартук, цек сыяқлы сөзлерди багон, партук, ямаса партөк, сех, түринде айтады. Сөздин ақырында үнли в сесиниң орнына ф сесиниң айтылыўы орфоэпиялық қәдеге сәйкес келеди деп саналады. Мысалы: коллектив-коллектип, актив-актип, Иванов-Иваноп. Сөзлердин ақырында үнлилердин орнына үнсиз даўыссызлардың алмасып ай-

тылыуы орыс тили ушын да тән. Қарақалпақ тилинде бундай сөзлерге қосымтаның үнсиз дауыссызлардан басланған вариантлары жалғанады: коллективке, коллективге (емес), активтиң, активдиң (емес), Ивановқа, Ивановға (емес).

Жазыу хәм имла

§ 56. Жазыу хәм оның әхмийети

Биз өзимиздиң ой-пикиримизди ауызша сөйлеу арқалы ямаса жазыу арқалы басқаларға билдиремиз хәм басқалардың ой-пикирин тыңлауымыз арқалы ямаса оқыуымыз арқалы билемиз. Ауызша сөйлеу де, жазыу да әлбетте, тиллик қураллар арқалы иске асады. Булардың екеуи арқалы да ой-пикир жүзеге шығады. Бирақ ауызша сөйлеу менен жазба сөйлеуді бирдей деп есаплауға болмайды. Ауызша сөйлеуде сөйлеу ағзалары, еситиу ағзалары қатнасады хәм сөйлеу сол пайытта иске асады. Сондай-ақ ауызша сөйлеуде сөйлеушиниң хәм тыңлаушының қатнасуы зәрүр. Жазба сөйлеуде қағазға ямаса қелеген материалға түсирилген, көриуимиз арқалы қайта тикленетуғын (оқылатуғын) таңбалар қатнасады.

Ауызша сөйлеудің де, жазба сөйлеудің де өзлерине тән артықмашылықтары бар. Ауызша сөйлеуде адам өз пикирин тыңлаушыға жеткеріуде ең алды менен тиллик қураллардан пайдаланатуғынлығы сөзсиз. Ауызша сөйлеуде сөйлеуши хәр қыйлы интонациялық кубылыстар жәрдемінде ой-пикирди тағы да анығырақ жеткеріу мүмкиншилигине ийе болады. Соның менен бирге паралингвистикалық кубылыстардың да (қосымша түри қыймал, хәрәкетлер-қолды силтеу, басты шайқау хәм т.б.) сөйлеу уақтында ой-пикирди тыңлаушыға анығырақ жеткеріуге көмеги тийиуи мүмкин.

Ең әхмийетли хәм артықмаш тәрәпи - жазба сөйлеу уақыт хәм кеңислик жағынан шекленбейди. Жазыу узақ дәуирлер дауамына сақланады хәм қандай алыслыққа жеткерип берилсе де, оны оқый беріу мүмкин. Радиода, телефонда сөйлегенде, магнит пленкаларын, пластинкаларды қойғанда ауызша сөйлеу қәдеси сақланады. Радио, телефон, магнит пленкаларына, пластинкаларға жазыу ислери ауызша хәм жазба сөйлеуді белгили дәрежеде жақынластырады. Бирақ олар да ауызша сөйлеудің уақыт хәм кеңислик жағынан шеклениушилигин толық сапластыра алмайды.

Ауызша сөйлеуде билдире алмайтуғын айырым кубылыстарды жазыу арқалы анық билдириу мүмкин. Мысалы: асқар, азат, полат, балғалы, есим т.б. сөзлер меншиклик атлық мәнисинде жумсалғанда Асқар, Азат, Полат, Балғалы, Есим түринде бас хәрип пенен жазылады; ат ауыз, ала буға, ала сат, ала қан, көк сау, ақ шам т.б. сөз дизбеклери бир пүтин сөз мәнисинде жумсалғанда қосылып жазылады. Халық абад, қоңыр ат, бағда гүл, дос берген т.б. сөз дизбеклери меншиклик атлық мәнисинде жумсалғанда Халқабад, Қоңырат, Бағдагүл, Досберген түринде бас хәрип пенен қосылып жазылады. Демек, ауызша сөйлеуде бир қыйлы болады да, олардың айырмашылығы жазыуда анық бериледи.

Жазыўда хәр тәрәплеме ойлаў, толықтырыў, дүзетиў хәм дәл керекли сөзлерди таңлаў арқалы ой-пикирди оқыўшыға анығырақ жеткерийү мүмкиншилиги болады. Сондай-ақ жазыўдан пайдаланғанда материалдың керекли жерин таўып алып, оған айырықша дыққат қойып оқыў мүмкин.

Жазыўсыз илим хаққында хәтте ойлаў да мүмкин емес. Адамзаттың алдыңғы ой-пикирлери, билими әўладтан-әўладқа әсирлер даўамын да жазыў арқалы өтип келеди. Солай етип илимнің раўажланыўы, жетилисиўи оның тарийхы менен, жазыў менен тығыз байланыслы. Хәзирги дәўирде жазыўдың оғада кең тараўы, баспа ислериниң көрилмеген дәрежеде раўажланыўы жазыўдың оғада үлкен әхмийетке ийе экенин толық тастыйықлайды.

§ 57. Жазыўдың тарийхынан мағлыўмат

Бизиң хәзирги жазыўымыз сеслердиң шәртли таңбасы болған хәриплерден ибарат. Тил сеслери оғада көп түрли. Бирақ жазыўда тил сеслериниң хәммесин шәртли таңба менен белигилеў мүмкин емес хәм оның зәрүрлиги де жоқ. Бәринен бурын мәни айырыўға себепши болатуғын сеслер болған фонемалар өз таңбаларына ийе болса, соның өзи жазыў арқалы ой-пикирди билдириўге жеткилики болады. Солай етип жазыўда сөйлеў тилиниң барлық тәрәплери емес, ал оның ой-пикирди билдириўге қатнасуатуғын тәрәплери көрсетиледи. Хәзирги графикамызда¹ аз сандағы шәртли таңбалар (хәриплер) арқалы ой-пикиримизди жазба түрде толық баянлай аламыз. Әлбетте хәзиргидей жетилскен сеслик жазыўды адамлар бирден билмеген. Жазыўдың тарийхы оғада ерте ўақытлардан басланады.

Әйемги заманлардан баслап-ақ адамлар өз ой-пикирлерин әўладларына қалдырыўға ямаса белгили бир алыслыққа жеткерийүге хәрекет еткен. Ең әйемги графикалық жазыў *пиктография*² деп аталады. Жазыўдың бул түри бойынша белгили бир ўақыя соған байланыслы болған сүүретлер арқалы билдирилди. Пиктография жазыўының айырым элементлери хәзирги дәўирде де жумсалады. Мәселен, жайға (ямаса дәрўазаға) бас кийимниң ямаса аяқ кийимниң сүүретиниң илдирилип қойылыўы бас кийим ямаса аяқ кийим тигетуғын фабрика мәнисин ямаса дүкән мәнисин, қулласы кийимниң сол түрлерине байланыслы болған кәрхана экенин аңлатады.

Ең дәслепп сүүретлер билдиретуғын түсиниклерине жақын болған. Ыақыттың өтиўи менен кейин ол сүүретлер әпиўайылса келе, шәртли мәниде жумсалуатуғын болған хәм кем-кем түсиниклердиң символына айланған. Графикалық жазыўдың бундай түри *идеография*³ жазыўы делинеди.

Идеография жазыўын *иероглиф* жазыўы деп те атайды. Жазыўдың бул түри бойынша сөз фонетикалық хәм грамматикалық жақтан тастыйықланған өзиниң формаларына ийе болмай-ақ белгили бир мәнисти билдиреди. Идео-

¹ **Графика** - грекше grapho – «жазыў» деген мәни билдиреди.

² **Пиктография** - латынша piktus – «сүүрет» хәм грекше grapho -«жазыў» сөзлеринен қәлиплескен.

³ **Идеография** - грекше idea - «түсиник», grapho - «жазыў» сөзлеринен қәлиплескен.

графия жазыуының айырым элементлери хәзирги жазыуымызда да ушырасады. Санларды билдиретуғын шәртли белгилер (1, 2, 3, 4 хәм т.б.) үндеў (!), сораў (?) белгилери буған айқын мысал бола алады.

Бар сүүретлерден пайдаланатуғын пиктография жазыуы да, шәртли белгилерден символ ретинде пайдаланатуғын идеография жазыуы да тилдиң материаллық тәрәпин - сеслик тәрәпин аңлатпайды. Жазыудың бул түрлери аркалы ой-пикирди толық билдириў қыйын хәм олар оғада көп сандағы шәртли таңбаларды билиўди талап ететуғын еди.

Жазыудың раўажланыуының келеси басқышы буўын жазыуы болады. Сөздиң сеслик тәрәпине кеўил аўдарыла басланды. Жазыудың бул түри бойынша сөз буўынларға бөлинип, хәр бир буўын өзиниң шәртли таңбасына ийе болады. Хәзирги дәўирде буўын жазыуы қытай иероглиф жазыуы негизинде қәлиплескен япон тилинде жумсалады.

Бизиң хәзирги жазыуымыз ең жетилискен жазыу болып, бул сеслик жазыу деп аталады. Сеслик жазыу бизиң эрамыздан бурынғы VII-VI әсирлерде әйемги грек тилинде қәлиплескен. Грек әлипбеси тийкарында латын әлипбеси дүзилген. Сондай-ақ грек әлипбеси әйемги церковлық славян азбукасының жумсала баслауына да себепши болған. X әсирдиң Русьта христианлықтың рәсмий қабыл етилиўи менен жүдә ке ен жайған әўелги азбука тийкарында хәм латын әлипбесиниң тәсири менен Петр I тусында 1708-жылы орыс әлипбеси қайта дүзилди хәм ол айырым өзгерислери менен хәзир де қолланады.¹

Сеслик жазыу бойынша хәр бир сеслик типтиң (фонеманың) өз шәртли таңбаларына ийе болыуы сөзлерди фонетикалық жақтан тастыйықлаған бир пүтин көриниске келтирип турады. Тилде сеслер оғада көп екенлиги белгили. Бирақ жазыуда барлық сеслерди шәртли таңбалар менен белгилениў зәрүрлиги жоқ. Фонетикалық транскрипциясын берерде ғана сеслердиң фонетикалық жағдайларға байланыслы болған өзгешеликлерин қосымша шәртли таңбалар менен белгилеў мүмкин. Сонлықтан да фонетикалық транскрипция менен әдеттеги жазыудағы әлипбениң айырмашылығы болады. Әдеттеги жазыуда сөзлердиң мәнисин хәм формасын өзгертиўге себепши болатуғын сеслердиң типин шәртли таңбалар менен белгилеўдиң өзи жеткиликли болады. Түрли фонетикалық жағдайлардың себепинен сеслерде болатуғын айырым өзгерислер (фонеманың реңклерин) жазыуда сәўлелене бермейди.

§ 58. Жазыу

Жазыуда жумсалатуғын барлық хәриплер, иркилис белгилери, басқа да жазыудағы жумсалатуғын шәртли таңбалар (қаўыс, қосыў, алыў, көбейтиў, бөлиў, болады белгилери т.б.) жазыудың қуралы болады. Барлық шәртли таңбалар хәм олардың тилдеги сеслерге қатнасы, өз ара сәйкесленип келиўи

¹ Жазыудың тарихы хаққында қараңыз: Матусевич М.И., Введение в общую фонетику, М., 1970, 112-114 -бетлер., Иванова В.Ф.. Современный русский язык. Графика и орфография, М., 1966, 5-14 бетлер. Валгина Н.С. и др. Современный русский язык. М., 1966, 119-123 бетлер.

жазыу бөлімінде сөз етиледі. Қандай сеслердің қай хәрип пенен таңбалана-туғынлығы ямаса қандай хәриптің қай сеслерді билдиретуғынлығы жазыуда қаралады.

Хәзирги бизің жазвыұымыз сеслик жазыу болып, хәр бир сеслик тип өзинің шәртли белгиси, символы графикалық таңбаларына ийе болады. Әлипбе тилдің раўажланыуының белгили басқышында дүзиледи. Тилдеги сеслер болса өзгеристе, раўажланыуда болады. Тилде түрли себеплер нәтийжесинде жаңа сеслердің пайда болыуы мүмкин. Тилге жаңадан келип кирген сеске әлипбеге де жаңадан шәртли таңба алыу керек болады.

Басқа тилдің жазыу системасы қабыл етилгенде, қабыл етилген жазыу системасы менен қабыл етип алыушы тилдің сеслик қурамы ортасында көп ғана сәйкесликлердің болмауы тәбийий нәрсе. Басқа тилдің жазыу системасы қабыл етилгенде қабыл етиўши тилдің өзине тән өзгешелигине байланысly болған гейпара сеслерді билдириу ушын жаңадан қосымша шәртли таңбалар алыу керек ямаса әлипбеде бар болған хәриплерге қосымша белги қосыу арқалы қабыл алған жазыудағы кемисликлерді сапластырыуы керек. Сонда ғана тилдің сеслик қурамы жаңадан қабыл етилген жазыу арқалы толық сәўлелениуі мүмкин. Қарақалпақ тилинің орыс жазыуын қабыл етиуі буған айқын мысал бола алады. Мәселен: орыс жазыуында жоқ, ә, ү хәриплеринің қосымша алыныуы қарақалпақ тилиндеги сәйкес сондай (ә, ү) өзине тән сеслердің болыуына байланысly: орыс жазыуындағы қ, г, у, х, н, о хәриплерине қосымша белгилерді қосыу арқалы орыс тилинде жоқ, бирақ қарақалпақ тилинде жумсалатуғын сеслер (қ, ғ, ұ, х, ң, ө) аңлатылады. Солай етип орыс жазыуы тийкарында қарақалпақ тилинің айырықша жазыу системасы дүзилген еди.

Хәр бир тилдің өзинің жазыу кәделери болып, бул кәделер бойынша жазыуда тилдің хәзирги сеслик тәрәпи ғана есапқа алынады. Жазыу кәделери бойынша жазыудағы тарийхый, этимологиялық, морфологиялық принциплер есапқа алынбайды. Сонлықтан да тек жазыу кәделерин билген менен, әлипбени билген менен сөзлерді имласы жағынан дурыс жазыу мүмкин емес. Жазылыуы (графикасы) жағынан ғарға, ғалы, салы болып жазылыуы да, ғарға, ғалы, шамал, шалы болып жазылыуы да дурыс болып саналады. Ал имласы (орфографиялық) жағынан олардың биреуинің (әўелгисинің) алыныуы тийис.

Сондай-ақ латын жазыуы тийкарындағы жаңа қарақалпақ әлипбеси дүзилгенде де қарақалпақ тилинің айрықшалықларына байланысly болған қосымша таңбаларды қабыл етиуге туўра келеди. Мәселен, қарақалпақ тилиндеги айырым жиңишке даўысlyларды аңлататуғын арнаўлы таңбалар болмағанлықтан ол ушын әлипбесиндеги сәйкес хәриплерге (а, о, у) қосымша белигилери қойылып, бул жетиспеўшилик толықтырылады. Солай етип жуўан даўысlyларды аңлатыу ушын алынған а, о, у хәриплерине қосымша белги қойыу арқалы жиңишке даўысlyлар - ә, ө, ү аңлатылады. Ал қарақалпақ тилиндеги қысық, езиўлик, жиңишке даўысlyны аңлатыу ушын әлипбесиндеги и хәриби қабыл етилген болса, ол даўысlyның жубайын аңлатыу ушын латын әлипбесинде болмаса да, ы таңбасы алынды. Солай етип қарақалпақ тилиндеги жуўан хәм жиңишке жубайлас даўысlyларды қосымша таңбалар айырып туратуғын бол-

ды: а-ә, о-ө, у-ү, ы-и. Бул теориялық жақтан да оғада дурыс шешим еди. Сондай-ақ жазылыуы жағынан Халқабад, педагог болып, айтылыуы бойынша жазылғаны да дурыс. Бирақ имла қәделери бойынша педагог, халқабад болып жазылыуы керек. Айтылыуы менен жазылыуы сәйкес келмесе де, соңғысы дурыс деп есапланыуы тийис.

Солай етип жазыу (графикалық) қәделери менен биргеликте имла қәделери де болады екен. Имла графикалық жазыуға тән болған жазыудың бир түрли нызамлы түрде қабыл етип алады хәм оны имла қәделерине сәйкес дурыс деп есапланады. Демек, имла жазыуда графикалық қуралларды жолға салып, нызамлы халға келтирип, тастыйықлап отырады.

§ 59. Әлипбе

Жазыуда жумсалатуғын барлық хәрипдердің қабыл етилген белгили бир тәртип избе-из жайластырылыуы әлипбе деп аталады. Әлипбе сөзи әлип, бе деген араб хәриплериниң атынан келип шыққан. Алфавит сөзи грек хәриплериниң атынан пайда болған. Грекше а-альфа, в-вита деп аталған. Усыннан алфавит сөзи қәлиплескен орысша азбука сөзи де сондай жол менен қәлиплескен: ески словянша а - аз, б - буки деп аталып, азбука сөзи келип шыққан.

Әлипбедеги хәрипдердің белгили тәртип бойынша избе-из жайласыуы шәртли түрде қабыл етиледі. Бул избе-изликтің турақлы түрде мудама сақланыуы әмелий жақтан үлкен әхмийетке ийе болады. Әсиресе, сөзликлер дүзгенде ямаса қандай да бир дизимлер жазғанда хәрипдердің әлипбедеги орын тәртибин қатаң сақланып жазылса, олардан пайдаланыу аңсат болады. Әлипбедеги хәриплер қол жазба хәм баспа түрінде, бас хәрип хәм киши хәрип түрине ийе болады.

Қарақалпақ тили жазыуының тарийхында араб, латын хәм орыс графикасы тийкарында дүзилген әлипбени ушыратамыз. Дәсле реформаластырылған араб әлипбеси тийкарында қарақалпақ жазыуы қабыл етилди. 1924-жылдан баслап «Мийнеткеш қарақалпақ» атлы областьлық газета усы араб әлипбеси тийкарында шыға баслады. Ал 1925-жылы баслауыш билим беріу ушын қарақалпақ тилинде сабақлықлар шығарылды. Араб әлипбеси 1924-28 жыллары қолланылды. Бул әлипбениң көп кемшиликлери болды. Қарақалпақ тилиниң өзіншелик өзгешеликлерин билдиретуғын гейпара сеслер (мәселен ә, ө, ү) арнаулы хәриплер менен аңлатылмады; бир сестің сөз басында, ортасында хәм ақырында келгенде араб әлипбесиниң қәделери тийкарында хәр түрли таңба менен аңлатылыуы жазыуға үйрениуди қыйынластырды. Араб әлипбесиниң жумсалыуы узақ дауам етпеди. 1928-жылы латын әлипбеси тийкарында жаңа қарақалпақ әлипбеси дүзилди хәм қабыл етилди. Бул латынластырылған қарақалпақ әлипбесинде 9 дауыссыз хәм 23 дауыссыз сеслерди билдиретуғын 32 хәрип болды: а, б, с, с, д, е, ә, ф, г, х, х, и, б, ж, к, л, м, н, ң, о, ө, п, қ, қ, р, с, т,

у, в, й, з, с. Қабыл етилген латын әлипбесінде дәслепки оқыу - кураллары жазылып, олар баспадан шықты.¹

Латынластырылған қарақалпақ әлипбесин жетилистириу бойынша бир қанша жұмыслар исленди. 1932-жылы имла конференциясы өткерилип, Г.Алпаров, К.Убайдуллаев, К.Айымбетовлар тәрәпинен дүзилген жаңа имла қәделери тастыйқланды.² Латынластырылған әлипбениң жаңа вариантында 31 хәрип болды. Бурынғы әлипбеде жумсалып келген с хәриби алып тасланды. Жаңа қабыл етилген имла қәделери бойынша дауыслы хәм дауыссызларды жазыуда мынадай өзгешеликлер болды: г, и езиулик, қысық дауыслылар сөздиң хәмме жеринде у, й еринлик дауыслылар узунлык, бйгйинги түриндеги сөзлердиң биринши хәм екинши бууынларында жумсалатуғын болды; ө, о дауыслылары сөздиң тек биринши бууынында ғана жазылады; сингармонизм нәтийжесинде ө соңғы бууында ушырасса да, жазыуда ол есапқа алынбай, сөзлер түбирлери сақланып жазылатуғын болды.

Қарақалпақ тилиниң жазыуы мәселеси 1938-жылы өткерилген имла конференциясында қаралды хәм әлипбениң жаңа варианты қабыл етилди. Әлипбениң бул жаңа вариантында 32 хәрип болып соның он бири дауыслыларды, жигирма бири дауыссызларды билдирди. Еринлик, сонор, жууысыңқы дауыссызды аңлатыу ушын в, тил ортасы, сонор, жууысыңқы дауысты аңлатыу ушын и қабыл алынды. У хәриби у сесин аңлатыу менен бирге суу, оқыу сыяқлы сөзлердеги уу, иу дизбегин билдириу ушын да жумсалады. Солай етип суу, оқыу сөзлери су, оқу түринде жазылды. Еринлик дауыслылар түпкиликли сөзлерде тек биринши бууында жумсалатуғын болды. Ал соңғы бууындарда ерин үнлеслиги бойынша еринлик дауыслы сес айтылған менен езиулик дауыслы жазылатуғын болды. Мысалы: қулын, түлки, өгиз, отын т.б. Қысық дауыслылар биринши бууында блим, ктап сыяқлы сөзлерде түсирилип, олар жазылмайтуғын болды.

Латын жазыуы өз уақтында үлкен әхмийетке ийе болды. Ол түркий халықларды жақынластырды. Жазыуға байланыслы қыйыншылықлар биргеликте шешилди.

Қырқыншы жылларға келе бурынғы аўқам қурамындағы түркий халықлар орыс әлипбесин қабыл етип ала баслады. 1940-жылы орыс жазыуы тийкарында жаңа қарақалпақ әлипбеси қабыл алынды. Жаңа әлипбеде 35 хәрип болды. Қарақалпақ тилиндеги 9 дауыслы фонеманы билдириу ушын 6 хәрип - а, е, о, у, ы, и ; 25 дауыссызды билдириу ушын 24 хәрип - б, в, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ, қ, ғ, х жумсалады ; ю, я хәриплери йуу (йү) йа қосарлыларын аңлатты; э хәриби орыс тилинен кирген сөзлерде жумсалды; сеслерди билдирмейтуғын айырыу (ь), жиңишкертиу (ь) белгилери қабыл алынды. Орыс тилинде жоқ, қарақалпақ тилиниң өзиншелик өзгешеликлерине байланыслы болған үш сеске қосымша шәртли таңбалар қабыл етилди (қ, ғ, х). Ал, ў, ң, ә, ө, ү сеслери ушын қосымша хәриплер әуел баста қабыл етилмеди.

¹ Қ.Әуезов хәм б.. «Қарақалпақ әлипбеси», Төрткүл, 1929; Қ. Ералиев «Қат тан», Төрткүл, 1929; Қ. Айымбетов, Қ. Ералиев «Егеделер саўаты». Төрткүл, 1929.

² Г.Алпаров. К.Убайдуллаев Қ.Айымбетов «Қарақалпақ тилиниң имласы». Төрткүл, 1933.

Олар бар хәриплердин жәрдеми менен билдирилди: н сеси н хәм г хәриплериниң дизбеги менен (нг), ӱ сеси у хәриби аркалы, ал ә, ө, ү сеслери сәйкес а, о, у хәриплери хәм жиңишкертиӱ белгисиниң жәрдеми менен (махаль, оть, созь, кунь) аңлатылды.

1940-жылы орыс жазыӱ тийкарындағы қабыл етилген әлипбе 1960-жылға шекем өзгериссиз жумсалды. Усы дәўирдеги жазыӱ тәжирийбеси әлипбеде хәм имлада үлкен кемшиликлер бар экенин көрсетти. Әлипбеге өзгерислер киргизиӱ зәрүр болды. Солай етип әдеўир өзгерислер енгизилген орыс жазыӱ тийкарындағы әлипбениң жаңа варианты 1957-жылы тастыйқланды хәм 1960-жылдың басынан баслап турмыста қолланыла баслады. Дәслепки әлипбедеги 35 хәрипке қосымша қарақалпақ тилиндеги өзиншелик өзгешеликлерин билдиретуғын ә, ө, ү, н, ӱ хәриплери хәм орыс тилинен кирген сөзлерде жумсалатуғын л хәриби қабыл етилди. Солай етип әлипбениң қурамындағы хәриплердин саны 41 ге жеткерилди. Олар әлипбеде төмендегише орынластырылады: Аа, Әә, Бб, Вв, Гг, ғғ, Дд, Ее, Жж, Зз, Ии, Йй, Кк, Ққ, Лл, Мм, Нн, ӨӨ, Оо, Өө, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, :ү, ӱӱ, Фф, Хх, Ҳх, Цц, Чч, Шш, ь, Ыы, ь, Ээ, Юю, Яя. Булардың ишиндеги сегизи (ә, ө, ү, ӱ, ғ, қ, н, х) қарақалпақ тилиниң өзине тән сеслерин билдириӱ мақсетинде орыс әлипбесиндеги хәриплерге қосымша қабыл етилген. Ал қалған хәриплер орыс тилиндеги сыяқлы мәниде жумсалған.¹

1993-жылы латын жазыӱына тийкарланған жаңа өзбек әлипбесиниң қабыл етилиӱи, басқа да түркий тиллес республикалардың латынластырылған жаңа әлипбеге өтиӱ, солай етип дүнья жүзлик стандартларға жақынласыӱға умтылыӱ хәрекетлери Қарақалпақстанда да латын жазыӱы тийкарындағы жаңа әлипбеге өтиӱге себепши болды. 1994-жылы 26-февральда Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесиниң сессиясында қәнигелер тәрәпинен ислеп шығылған 31 хәриптен ибарат жаңа қарақалпақ әлипбеси қабыл етилди. Бирақ әлипбени еле де жетилистириӱ кереклиги хәм оны техникалық қураллардан пайдаланыӱға ийкемлестириӱдиң зәрүрлиги сезилди. Солай етип айырым хәриплердин формасын өзгертиӱ хәм бир хәрипти жаңадан киргизиӱге туӱра келеди. Нәтийжеде гейпара өзгерислер киргизилген 32 хәриптен қуралған латын жазыӱы тийкарындағы жаңа қарақалпақ әлипбеси 1995-жылдың 29-декабринде Қарақалпақстан Жоқарғы Кеңесиниң бесинши сессиясында қабыл етилди. Әўел 31 хәрип усыныс етилгенде еки даӱыссыз сести (в хәм ӱ) аңлатыӱ ұазыйпасы бир таңбаға (в ға) жүкленген еди. Солай етип орыс тилинен кирген сөзлерде (вагон, аванс) жумсалатуғын, қарақалпақ тилинде айрықша фонема екнлиги еле гүманлы сести аңлатыӱ ушын айрықша хәрипти (в ны) қабыл етип, ал өз алдына айрықша фонема экенине ҳеш гүманланыӱға болмайтуғын ӱ сеси ушын айрықша таңба қабыл етпестен, ол ұазыйпаны қосымша етип в хәрибине

¹ Қарақалпақ алфавитиниң 60-жылларға шекемги раўажланыӱ тарийхы жетилистирилиӱли туӱралы кеңирек мына мақалада айтылған: Д.С.Насыров, Об усовершенствовании и унификации алфавита каракалпакского языка. (“Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР” топламы, Москва, 1972, 75-87 бетлер).

жүклеудің өзі надурис еди. Латын әлипбесинің түп нұсқасында еринлик-тислик, жуўысыңқы үнли даўыссыз сести аңлататуғын в хәриби, қос еринлик, жуўысыңқы, сонор даўыссыз сести аңлататуғын ў хәриби бола тура, қарақалпақ тилинде ондай еки түрли даўыссыз сеслерди (в, ў) аңлатыў ушын бир таңбаны қабыл етип алыўдың өзи әмелий жақтан да, теориялық жақтан да дурыслылыққа сәйкес келмейтуғын еди.

Жаңадан қабыл етилген хәзирги қарақалпақ тилинің хәрекеттеги әлипбесинде даўыслы сеслерди билдириў ушын 9 хәрип а, ә, о, ө, у, ү, ы, и, е даўыссыз сеслерин билдириў ушын 23 хәрип б, д, ф, г, ғ, х, ж, к, қ, л, м, н, ң, п, р, с, т, в, ў, й, з, ш қабыл етилди. Көринип турғанындай - ақ, 40-жылларға шекем қолланылған бурынғы ески латынластырылған әлипбе де, хәзирги жаңа әлипбе де, 32 хәрип болғанлығын аңлаймыз. Бирақ ески хәм жаңа латынластырылған қарақалпақ әлипбелери сан жағынан бирдей болған менен олар үлкен айырмашылықларға ийе. Атап айтқанда, даўыслылар бойынша: бурынғы әлипбеде ә, ө, ы, у хәриплери қолланылса, хәзирги әлипбеде оларға ә, ө, ы, ү хәриплери сәйкес келеди. (Басқа даўыслылар - а, о, у, е, и екеўинде де бирдей); даўыссызлар бойынша бурынғы әлипбеде қ, н, г хәриплери қолланылса, хәзирги әлипбеде оларға ғ, ң, ш, ц хәриплери туўры келеди. Бурынғы әлипбеде ж хәриби хәзирги әлипбедеги еки таңбаға (ж хәм й) сәйкес келеди; әлипбедеги в хәриби хәзирги әлипбедеги в хәм ў таңбаларына сәйкес келеди. Сондай - ақ бурынғы әлипбедеги у даўыслы хәриби монофтонгты (у) хәм дифтонгты (уў, үў) аңлатады хәм т.б.

§ 60. Имла

Сөзлердің дурыс жазыўда олардың айтылыўы хәм еситилиўи есапқа алынып қоймастан, соның менен бирге басқа да айырым жағдайлар көзде тутылады. Атап айтқанда айырым еслердің графикалық қәделер тийкарында айтылыўындай болып жазыла бермеўи тилдің тарийхына, жазыўдың этимологиялық, морфологиялық, традициялық пиринциплерине, яғный имла қәделерине байланыслы болады. Имла илимий әдебиятларда орфография¹ деп айтылады. Орфография сөзлердеги даўыслы хәм даўыссыз сеслердің, түбир хәм қосымталардың, көмекши хәм қоспа сөзлердің бир қыйлы дурыс жазылыўы ҳаққындағы, өткерме хәм бас хәриплердің дурыс қолланылыўы туўралы қағыйдалардың жыйнағы. Жазыўда белгили бир имла қағыйдаларына тийкарланғанда ғана хәмме бир қыйлы саўатлы жазыўға ерисиўи мүмкин. Имла қағыйдаларын қатаң сақлаў тилдің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық қәделерин сақлаў менен барабар. Сеслер дурыс айтылмаса, сөзлер дурыс таңланып жумсалмаса, грамматикалық формалардан орынлы пайдаланылмаса, ол тилге түсиниў қыйын болғанлығы сыяқлы саўатсыз жазылған хатты оқыў хәм түсиниў қыйын.

¹ Орфография - грекше *orthos* «дурыс», *grapho*- жазаман деген сөзлерден қәлиплескен.

Имла қағыйдаларын дүзгенде фонетикалық морфологиялық (этимологиялық), тарийхий (традициялық) принциплерине тийкарланады. Фонетикалық принцип хәзирги қарақалпақ тилинің имласында үлкен әхмийетке ийе. Өйткені оғада көп сөзлер қалай айтылса, солай жазылады. Сөзлердеги сеслердин өзлерине тийисли болған графикалық таңбалары менен аңлатылыұы фонетикалық принцип тийкарында болады. Мысалы: бала, ата, тарақ, сана хәм т.б. сөзлердеги хәриплер олардың айтылыұы менен сәйкес келеди.

Барлық сөзлердеги айтылыұы менен жазылыұы сәйкес келе бермейди. Мысалы: жоңқа, түңги, жамбады, исембеди, башшы, жассын т.б. түрінде айтылғаны менен жоңқа, түңги, жанбады, исенбеди, башшы, жазсын, болып бул сөзлердин түбирлери толық сақланып жазылады. Клуп, актив, педагог, Иванов, Аскароп түрінде айтылыұына қарамастан, олар клуб, актив, педагог, Иванов болып жазылады; диалектлик өзгешеликлерине байланыслы сеннен, селлер, күннер, күллер т.б. болып айтылыұына қарамастан олар сенлер, күнлер болып жазылады; қарағой, алагел, саралат, баралмайды түрінде айтылатуғын сөз дизбеклери жазыұда қара қой, ала кел, сары ат, бара алмайды болып, хәр бир сөздин өзиниң әдеттеги пүтинлиги сақланып жазылады. Бундай болып айтылыұына қарап емес, ал сөздин түбириниң хәм қосымтаның әдеттеги пүтинлиги сақлай отырып жазылыұы морфологиялық принцип тийкарында болады. Морфологиялық принципти әдебиятларда этимологиялық принцип деп те атайды.

Қарақалпақ тилинде теңдей, қатара жумсалатуғынлығын самал-шамал, салы-шалы, сағал-шағал, айлан-айнал, жыйнал-жыйлан, қыйнал-қылан түріндеги сөзлер ушырасады. Жазыұда олардың дәслепкилерин (самал, салы, сағал, айлан, жыйнал, қыйнал) қолланыұ дәстүрге айланып кеткен. Сөзлердин бундай болып жазылыұы тарийхий (традициялық) принципке тийкарланады. Жоқарыдағы мысаллардың айырымларынан морфологиялық принципти де аңлаұ мүмкин. Мысалы: жыйналыс сөзиниң түбири жый, оннан жыйын, жыйна, жыйнал, жыйналыс морфемалары жасалады; қыйналыұ сөзи туұралы да усындай деұ мүмкин. Солай етип жыйын сөзинен жыйна, қыйын сөзинен қыйна жасалады; а - фейил жасаұшы суффикс болады.

Демек қарақалпақ тилинде жыйла, қыйла деп айтылмайды екен, жазыұда да олай (жыйналыс, қыйналыұ) болмаұы керек.

Формасы бир қыйлы болған гейпара омоним сөзлер жазыұда қосымша шәртли белги менен белигилениұи мүмкин. Мәселен: алма' (атлық) - а'лма (фейил), салма' (атлық), са'лма (фейил), атла'с (материал), а'тлас (географиялық атлас) хәм т.б.. Бул сөзлер сөйлеұде даұыслылардың пәтли я пәтсиз айтылыұы менен парқланса, жазылыұда олар даұыслының үстине пәт белгисин қойыұ арқалы айрылады. Жазыұдағы бундай принцип *дифференция* принципи делинеди. Қарақалпақ тилинің имласында фонетикалық хәм морфологиялық принциплерге тийкарлана отырып көпшилик жазыұ қәделери дүзилген. Сонлықтан да жазыұдағы морфологиялық, әсиресе, фонетикалық принцип баслы принциптер болып саналады.

§ 61. Айырым хәриплердің жазылыұы

Сөздің барлық еситилген жеринде а хәриби жазыла береді. Мысалы: тас, ана, шана, булақ, қадаған, автобус, машина хәм т.б. орыс тилинен кирген албом, алпинист, апелсин, атеизм, багажник, т.б. сөзлерде қоңсылас сеслердің ямаса қоңсылас буўынның тәсири менен а сеси ә сесине жақын айтылады. Бирақ жазыұда бул елестирилмей, а хәриби менен жазылады.

Жумсалыұы жағынан ә, о, ө, у, ү хәриплери бираз шекленген болады. Ә хәриби көбинше биринши буўында, айырым сөзлерде екенши буўында жазылады. Мысалы: әке, кән, сән, тәртип, кәпир, жәһән, шәһар, күтә хәм т.б. О хәриби түпкиликли сөзлердің биринши буўында ушырасады хәм сөзлердің басында келгенде ол еки сестинң дизбегин (ўо) билдириұ ушын жумсалады. Мысалы: ол, от, орақ, отын, қонақ, жолдас хәм т.б. Ал орыс тилинен кирген сөзлердің басында, ортасында, ақырында биринши хәм соңғы буўынларында шекленбеген халда жумсала береді. Мысалы: област, опера, колхоз, ордер, кино. Ондай сөзлерде пәтсиз буўында келгенде а сеси сыяқлы болып айтылған менен о хәриби сақланып жазылады.

У хәриби бир буўынлы сөзлерде ямаса көп буўынлы сөзлердің биринши буўынында ушырасады. Мысалы, ул, бул, қулын, жулын, уста т.б. Ал клуб, куба, курант сыяқлы орыс тили арқалы кирген сөзлерде буўын таңламастан хәм әдеттегисинен созымлы болып, қысық даўыслы сести аңлатыұ ушын у хәриби жумсалады. Ө, ү хәриплери тек түпкиликли сөзлерде ғана ушырасады. Олар бир буўынлы сөзлерде ямаса көп буўынлы сөзлердің биринши буўынында жазылады. Мысалы: көз, төз, күн, түн, көлик, төле, көркем, күлки, т.б. Ө хәриби сөз басында келгенде еки сестинң дизбегин (ўө) аңлатылады.

Биринши буўында еринлик даўыслылар келгенде екинши буўындағы езиұлик ы, и, е сеслери сәйкес еринлик у, ү, ө сеслерине айланып айтылған менен жазыұда елестирилмей, ы, и, е хәриплери арқалы жазылады. Мысалы: қолу-қолы, қулу-қулы, күлку-күлки, төлә-төле, т.б.

Ы, и хәриплери ылақ, тынық, қысы, таныс, илим, тил, из, киси т.б. сөзлердің басында, ортасында, ақырында жумсала береді. Ал орыс тили арқалы кирген сөзлерде, ы, и хәриплери әдеттегисинен де қысық хәм созымлы айтыла туғын сеслерди билдириұ ушын жумсалады. Мысалы: тил, тсыган, бригада, лирика, т.б. Тартым жалғаұы жалғанғанда халық, парық, аўыз, арын, көрик, бөрик, ерин, мурын, қаўын усаған гейпара сөзлерден ы, и сеслери түсирилип айтылғанлықтан жазыұда ол есапқа алынып, халқы, паркы, аўзы хәм т.б. түринде жазылады.

Е хәриби сөздің барлық жеринде (басында, ортасында, ақырында) ушыраса береді: сөздің басында хәм сөз ортасында айырым буўынның басында келгенде еки сестинң дизбегин (йе) аңлатады. Мысалы: жазылыұы - ел, еки, елес, поезд, обект, разезд, айтылыұы - йел, йеки, йелес, поезд, обйект, разйезд. Сондай-ақ бул е хәриби епос, экскурсия усаған сырттан кирген сөзлердің хәм

ей, ех сыяқлы түркилик сөзлердің басында жалғыз е сесин билдириуі ушын жумсалады.

Орыс жазыуында, е, о хәриплерин тысқары қосарлы сеслерди аңлатыуі ушын я, ю, л таңбалары да жумсалатуғын еди. Хәзирги латынласқан әлипбеде қосарлы сеслер айрықша хәриплер менен билдирилмейди, ал еситилиуіне қарай я, йә, йу, йү, йо түринде еки таңба менен белгиленеди. Мысалы: йа, яки, Юра, Юусип, йош хәм т.б.

Орыс хәм латынластырылған жазыуда (й) й хәм ў дауыссыз фонемаларының хәм олардың қысық дауысшылар менен қабатласыуынан пайда болған дифтонглардың жазылыуында қыйыншылықлар болып келеди. Й (й) хәриби латын хәм орыс әлипбесинде сөздің басында тек е хәрибинің алдында жазылмайды. Мысалы: ел, (ел), етик (етик), ес (ес), Егор (Егор) хәм т.б. Ал басқа дауысшылардың алдында латынласқан жазыуда ол жазыла береді. Мысалы: яр, яқшы, япырмай, яшиқ, йәки, йош, йод, йуррй, Юүсип хәм т.б. Ў хәриби сөздің басында о хәм ө хәриплеринің алдында жазылмайды. Мысалы: ол, от, ор, отын хәм т.б. Ал басқа дауысшылардың алдында ушырасқан жерде жазыла береді. Мысалы: ўатан, ўәде, ўәкил, ўаз, ўақыт хәм т.б.

Хәзирги хәрекеттеги қарақалпақ тилинің имла қағыйдаларында «уў, үў» қосарлылары суў, пуў, суўат, сүрет, жуўап, суўын, т.б. сөзлеринің биринши буўынында жазылады да, қалған буўындарда ыў, иў қосарлылары жазылады: саўыў, жуўыў, сүйиў, жүзиў, оқыў, жаўыў, суўыў т.б. Гейде биригип жазылатуғын Ултуўған, күншуўақ, улышуў-қумқуўыт хәм мағлшыўмат, байыўлы, айыў, Айубай, улума т.б. сыяқлы атаўыш сөзлерде «екинши буўында да қолланылады» деп көрсетилген.

Бирақ бизиң анықлауларымыз хәм дәлиллеулеримиз бойынша еринлик дауыссыз ў сесинің алдында қысық езиўлик дауысшылар (ы, и, е) пүткиллей умсалмайды, ал олардың орынында мудары сәйкес еринлик дауысшылар (у, ү, ө) жумсалады. Имла қағыйдаларының жыйнағында бул жағдай жарым жартылай ғана есапқа алынған. Бизиңше, имла қағыйдалар жыйнағында көрсетилгендей тек мағлыўмат, улыўма сыяқлы сөзлер ғана емес, ал суўыў, уўыў, үйиў, көсеў хәм т.б. сыяқлы сөзлердеги ў сеси менен қоңсылас келген қысық дауысшылардың еринлик түринде (у, ү, ө) жазылғаны әмелий жақтан да, теориялық жақтан да дурыс болар еди. Сонда қәтесиз хәммениң бир қыйлы жазыуын да тәмийнлеген болар едик, қарақалпақ тилинің тийкарғы хәм баслы сеслик нызамы болған сингармонизмнің сақланыуын да тәмийнлер едик.

Сингармонизм нызамы бойынша биринши буўындағы қысық езиўлик ы, и, е сеслери сәйкес у, ү, ө еринлик дауысшыларына айланып кетеди. Бирақ бул хәзирги имла қағыйдаларында есапқа алынбайды. Мысалы, айтылыўы: күйө, түйө, сүйөң, күйөў, түйөл, қуйу, суйуқ, күйүк хәм т.б. жазылыўы: күйе, түйе, сүйен, күйеў, түйел, қуйы, суйық, күйик, хәм т.б.

Дауыссыз хәриплер - б, д, г, ғ сөздің ақырында сәйкес п, т, к, қ болып айтылған менен ол жазыуда есапқа алынбайды. Мысалы: клуп, штап, Волгоград, педагог, шад, әўлад, бақ болып айтылса да, клуб, штаб, Волгоград, педагог,

шад, әўлад, бағ - түрінде жазылады. Ал олар сөздің басында, ортасында еситілген жерінде жазыла береді.

Тек орыс тилинен кирген сөзлерде ғана ушырасатуғын даўыссыз сес ушын в ҳәриби қабыл етилген. Бул ҳәрип түпкиликли сөзлерде ушыраспайды. Мысалы: вагон, ванна, автобус, витамин хәм т.б. Бирақ бул таңба аңлататуғын еринлик-тислик даўыссыз в сеси көпшилик тәрепинен түпкиликли сөзлерде жумсалатуғын қос еринлик б түрінде айтылады. Усындай жағдайларды есапқа алып, жаңа әлипбеге өтиў дәўиринде басқа тиллердің тәжирийбелерин де итибарға ала отырып, сырттан кирген сөзлер ушын жалғыз бир ҳәрип таңбасын (в) қабыл етпей-ақ, оның хызметин түпкиликли сөзлерде жумсалатуғын қарақалпақ тилинің фонемалық қурамында бурыннан бар қос еринлик даўыссыз сести аңлататуғын б ҳәрибине жүклеў мүмкин еди. Жаңа латынласқан қарақалпақ әлипбесинде ш таңбасы түпкиликли сөзлерде жумсалатуғын ш сесин аңлатыў менен (шаш, шана) бирге ол сырттан кирген шорс, шйотка, шехов, шех, шек сыяқлы сөзлерде де жумсалады. Солай етип бурынғы кириллицадағы ш, щ, ч таңбаларының үшеўиниң хызметин бир қосарлы таңба-ш атқарады. Бул қарақалпақ тилинің аўызша хәм жазба нызамлылықларының сақланыўы ушын хызмет етип тур. Усындай етип б таңбасына да бурынғы кириллицадағы б хәм в ҳәриплериниң екеўиниң хызметин жүклеў мүмкин еди. 1940-жылы кириллицаға өткен дәўирдің өзінде орыс тилинен кирген сөзлерде қолланыў ушын қарақалпақ әлипбесине в, ц, ч, щ таңбаларының қабыл етип алыныўының өзи қәте еди. Бундай қарақалпақ тили ушын жат ҳәриплердің алыныўы арқалы тилимиздің сеслик нызамларының бузылыўына жол қойылған еди. Бул қәтелик жаңа латынласқан қарақалпақ әлипбесине өтиўде жартылай ғана дүзетилди: бурынғы кирилл әлипбесиндегидей ц, ч, щ ҳәриплерине сәйкес келетуғын айрықша таңбалар алынбады, ал кириллицадағы в таңбасына сәйкес келетуғын в ҳәриби қабыл етилди.

Мазмуны

Алғы сөз.....	3
Фонетика - тил сеслери хаққында илим	
§1. Фонетиканың изертлеу объекти.....	5
§2. Фонетиканың әхмийети хәм тил билиминиң басқа тараўлары менен байланысы.....	6
§3. Фонетиканың тараўлары.....	9
§4. Фонетиканың изертлеу усыллары.	11
§5. Фонетиканың изертлеу аспектлери хаққында түсиник.....	12
§6. Фонетиканың акустикалық тәрәпи. Тийкарғы акустикалық түсиниклер.....	13
§7. Фонетиканың физиологиялық тәрәпи. Сөйлеу ағзалары.....	17
§8. Фонетиканың лингвистикалық тәрәпи.	24
Даўыслы хәм даўыссыз фонемалар	
§9. Даўыслы хәм даўыссыз фонемалардың айтылыў өзгешелиги.....	28
Даўыслы фонемалар	
§10. Даўыслылардың фонемалық курамы.....	30
§11. Даўыслылардың фонемалық системасы.....	37
§12. Дифтонглар.	44
§13. Айырым туйық дифтонглардың фонемалық курамы.....	45
§14. Айырым ашық дифтонглардың фонемалық курамы.	47
§15. Даўыслылардың артикуляциялық хәм акустикалық сыпатламасы	52
§16. Даўыслы [е] фонемасының сыпатламасы.....	56
§17. Даўыслы [и] фонемасының сыпатламасы.....	57
§18. Даўыслы [ә] фонемасының сыпатламасы.....	59
§19. Даўыслы [ү] фонемасының сыпатламасы.....	60
§20. Даўыслы [ө] фонемасының сыпатламасы.....	61
§21. Даўыслы [а] фонемасының сыпатламасы.	62
§22. Даўыслы [ы] фонемасының сыпатламасы.	64
§23. Даўыслы [у] фонемасының сыпатламасы.....	65
§24. Даўыслы [о] фонемасының сыпатламасы.....	65
§25. Даўыслылардың классификациясы.....	68
Даўыссыз фонемалар	
§26. Даўыссызлардың фонемалық курамы.....	71
§27. Даўыссызлардың фонемалық системасы.....	81
§28. Қабатласқан даўыссызлар.....	88
§29. Даўыссызлардың артикуляциялық хәм акустикалық сыпатламасы...	93
§30. Еринлик даўыссыз фонемалардың сыпатламасы.....	96
§31. Тил алды даўыссыз фонемаларының сыпатламасы.....	100
§32. Тил ортасы даўыссыз фонемасының сыпатламасы.....	106
§33. Кишкене тиллик-тил арты даўыссыз фонемаларының сыпатламасы.....	107
§34. Кишкене тиллик даўыссыз фонемалардың сыпатламасы.....	108

§35. Көмекей даўыссыз фонемасының сыпаттамасы	109
§36. Даўыссыз фонемалардың классификациясы.....	110
Тийкарғы фонетикалық ызамлар	
§37. Сеслердің фонетикалық өзгерислери хаққында.....	115
§38. Сингармонизм - қарақалпақ тилинің тийкарғы сеслик ызамы.....	116
§39. Буўын қурылысындағы сингармонизм.....	119
§40. Даўыслылар сингармонизми.....	127
§41. Морфемалар шегарасындағы даўыссызлар сингармонизми.....	138
§42. Диссимиляция қубылысы.....	147
Сөз қурылысындағы айырым сеслик қубылыслар	
§43. Редукция қубылысы.....	149
§44. Элизия қубылысы.....	151
§45. Эпентеза қубылысы.....	152
§46. Протеза қубылысы.....	153
§47. Эпитеза қубылысы.....	154
§48. Метатеза қубылысы.....	154
Буўын	
§49. Буўынның жасалыўы.....	154
§50. Буўынға бөлиў.....	156
§51. Буўынның түрлери.....	157
§52. Қарақалпақ тилинде сөзлик пәт мәселеси.....	161
Орфоэпия	
§53. Орфоэпия хаққында түсиник.....	166
§54. Айырым даўыслы сеслердің айтылыўы.....	169
§55. Айырым даўыссыз сеслердің айтылыўы.....	171
Жазыў хәм имла.....	172
§56. Жазыў хәм оның әҳмийети.....	172
§57. Жазыўдың тарийхынан мағлыўмат.....	174
§58. Жазыў.....	176
§59. Әлипбе.....	178
§60. Имла.....	182
§61. Айырым хәриплердің жазылыўы.....	184